

METHIS

STUDIA HUMANIORA ESTONICA

30 2022

KESKKONDLUSE ERINUMBER

METHIS. STUDIA HUMANIORA ESTONICA

ISSN 1736-6852 (trükis)

ISSN 2228-4745 (võrguväljaanne)

Methis on avatud juurdepääsuga (*open access*), kättesaadav kodulehel (www.methis.ee) ja Tartu Ülikooli raamatukogu keskkonnas OJS (<https://ojs.utlib.ee>). Ajakiri ilmub regulaarselt kaks korda aastas, 15. juunil ja 15. detsembril.

Methis on registreeritud rahvusvahelistesse andmebaasidesse Ulrich, MLA, DOAJ, ERIH PLUS ja Scopus.

PEATOIMETAJA: **Marin Laak**, Eesti Kirjandusmuuseum

TOIMETUSKOLLEEGIUM:

Tiina Ann Kirss, Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikool

Luule Epner, Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool

Satu Grünthal, Helsingin Yliopisto

Cornelius Hasselblatt, Eesti Teaduste Akadeemia

Robert Hughes, Ohio State University

Maire Jaanus, Columbia University, Barnard College

Leena Kurvet-Käosaar, Tartu Ülikool

Arne Merilai, Tartu Ülikool

Daniele Monticelli, Tallinna Ülikool

Thomas Salumets, University of British Columbia

Virve Sarapik, Eesti Kunstiakadeemia

Anneli Saro, Tartu Ülikool

Jaan Undusk, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus

Piret Viires, Tallinna Ülikool

Kujundus ja küljendus: Krete Pajo

Methis. *Studia humaniora Estonica* 2022, nr 30 (sügis)

Keskkondluse erinumber

ISBN 978-9916-27-112-4 (trükis)

ISBN 978-9916-27-113-1 (pdf)

<https://doi.org/10.7592/methis.v24i30>

Toimetajad: Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür

Keele- ja tegevtoimetaja: Kanni Labi

Inglise keele toimetaja: Ene-Reet Soovik

TOETUS

Eesti Kultuurkapital

Tartu Ülikooli kirjastamiskomisjon

Eesti Teadusagentuuri uurimisprojekt PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“

Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Horisont 2020 teadusuuringute- ja innovatsiooni-programmi projekt „EnviroCitizen“, grant nr 872557

Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145)

Keskkonnaajaloo keskus KAJAK

EESTI KULTUURKAPITAL

TARTU
ÜLIKOO

Kaasrahastatakse Euroopa Liidu
programmi „Horisont 2020“ raames

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti
tuleku teaks

KAJAK

Keskkonnaajaloo Keskus

Kontakt: Methis, Vanemuise 42, 51003 Tartu; methis@kirmus.ee

© Autorid, Eesti Kirjandusmuuseum

METHIS

STUDIA HUMANIORA ESTONICA

30 2022

KESKKONDLUSE ERINUMBER

**Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituut
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv**

**Methis. *STUDIA HUMANIORA ESTONICA* 2022, nr 30 (sügis)
Keskkondluse erinumber**

**Methis. *STUDIA HUMANIORA ESTONICA* 2022, No. 30 (autumn)
Special Issue on Environmentalism**

Toimetajad: Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür
Keele- ja tegevtoimetaja: Kanni Labi
Inglise keele toimetaja: Ene-Reet Soovik

Tartu 2022

SISSEJUHATUS

Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür, Aet Annist Loodusmõttest aktivismini: saateks keskkondluse erinumbrile	5
---	---

ARTIKLID

Ulrike Plath, Kaarel Vanamölder Põrkuvad „ilmamaad“ 17. sajandi Liivimaal	27
--	----

Karl Hein Eesti loomakaitseliikumine sõdadevahelisel perioodil. Erich Kattenbergi tegevus	47
---	----

Elle-Mari Talivee Vladimir Beekman, Aatomik ja fosforiidisõda	68
--	----

Linda Kaljundi Kunst, keskkond ja keskkonnaliikumine Eestis 1960.–1980. aastatel – mõningatest hästi unustatud seostest ja suundumustest	92
--	----

Viktor Päl Keskkonnakaitse autoritaarsetes ühiskondades	117
--	-----

Olev Liivik Vastuseisust protestideni: võitlus fosforiidikaevanduste vastu 1970. ja 1980. aastate Eestis	132
--	-----

Tõnno Jonuks, Lona Päll, Atko Remmel, Ulla Kadakas Sõjakas kaitse – konfliktid loodus- ja kultuuripärandi hoiu kujundamisel	156
---	-----

VABAARTIKKEL

Raili Lass Stanislavski süsteem kui draamatölkija töövahend	184
--	-----

TEOORIAVAHENDUS

Timothy Morton Keskkondlus	198
-----------------------------------	-----

TEOORIAVAHENDUSE SAATESÕNA

Ene-Reet Soovik, Kadri Tüür Timothy Mortonist, romantismist ja keskkondlusest	211
---	-----

VARIA

Kati Lindström Keskkonnahumanitaaria. Ühe uurimisala väljakujunemisest läbi suurkonverentside prisma	223
--	-----

Tambet Muide Roheliste rattaretked aastail 1988–1993	228
---	-----

Loodusmõttest aktivismini: saateks keskkondluse erinumbrile

Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür, Aet Annist

Võtmesõnad: keskkondlus, keskkonnaliikumised, loodus, keskkond, kirjandus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22100>

1. Keskkondluse kahetine pale

Noorukese 21. sajandi keskseteks märksõnadeks on keskkonnamuutused ja nendega kaasnevad kriisid, mis väljenduvad ühiskondlikes reaktsioonides üksikisiku tasandil kollektiivse aktivismi vormideni välja – viimases on läbi aegade tegusad olnud just noored (Sloam, Pickard ja Henn 2022; Pickard, Bowman ja Arya 2022). Paralleelselt on eksisteerinud aga ka loodusfilosoofia ja rahvusliku looduskultuuriga seotud nähtusi, mis võivad maailmavaatelistelt tagamaadelt ja osalejate vanuse poolest noorte tegutsemisest oluliselt erineda. Eestis on populaarseks muutunud lood põlis- või metsikust loodusest ning müüdid loodus- või metsarahvast (Kaljundi 2018; Annus 2020; Jonuks ja Remmel 2020). Aktivismi, loodusfilosoofia ja müütide vahel haigutab eksistentsiaalne kuristik, mis on omakorda seotud looduse mõiste arenguga (Hinchman ja Hinchman 2009). Keskkonnamõtte algab plakatlikult looduse ja loodusmõtte surmaga (McKibben 1989; Jørgensen jt 2013). Libby Robin, Sverker Sörlin ja Peter Ward aduvad nende mõistete taustal ajaloolist arengut: loodus on nende sõnul seotud nostalgilise minevikuga, keskkond aga murettekitava tulevikuga (Robin, Ward ja Sörlin 2018). Sõna *keskkond* viitab seega küpsevale kriisile ja seda oli vaja, et märgistada uut moodi järjest valulikumast seost ümbritsevaga. Mõtet, et mitte ainult loodus (ehk keskkond) ei muuda inimest, vaid inimesed muudavad fundamentaalselt ka seda, hakati juba 1940. aastate lõpus väljendama aina murelikumas toonis (Osborn 1948; Vogt 1948; vt ka Ward, Robin ja Sörlin 2018, 1–24). Uues keskkonnaprobleemidega maadlevas maailmas leiti, et varasemad käsitlused looduse ilust ja selle subliimsest jõust enam ei päde. Keskkonna mõiste on seega end jõuliselt lahti rebinud tradit-

---

Artikli ja kogu erinumbri ilmumist on toetanud Eesti Teadusagentuuri uurimisprojekt PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“.

Elle-Mari Talivee kirjutamist toetas ka Horisont 2020 teadusuuringute- ja innovatsiooniprogrammi projekt „Enviro-Citizen“, grant nr 872557.

sioonilises kirjakultuuris toimunud diskussioonist looduse üle ning sundinud suhteid inimeste ja keskkonna vahel uuesti defineerima, alustades valgelt lehelt.

Ehk aga oleks viljakam lõpetada vaidlus looduse ja keskkonna eristamise üle ning otsida vastust põhiküsimusele – kuidas mõtestada end inimesena seoses ümbritseva. On aeg tunnustada loodusemõtte sügavust ja mõista seda keskkonnadiskursuse osana (Lukas jt 2011; McGrath 2019). Käesolevas erinumbris käsitleme keskkondlust (*environmentalism*) kui nähtust, mis ühendab mõlemat mõttesuunda. Number püüab Eesti ühiskonnas ja kultuuris, kus seni domineeris loodusemõte ja end looduse kaudu rahvuslikult defineeriv mõtlemine, viia romantilist keskkondlust (vt Timothy Mortoni artiklit teooriavahenduse rubriigis) ehk looduslust¹ kokku keskkonna mõiste arenguga. Kui defineerime looduslust laiemal keskkondluse katusmõiste osana, on võimalik näha nende mõistete vahel ka seoseid. See omakorda aitab leida keskkondluse jälgi peale poliitika ja majanduse tähelepanuväärset viisil ka kunstis, kirjakultuuris ja ühiskondlikes nähtustes, milleks tihti on puhkevad vaidlused või protestid. Pingeid kahe kontseptsiooni vahel võib tõlgendada kui keskkondluse kaht tiiba, mille omavahelisele seosele on omane jõuline dünaamika. Looduse ja keskkonnaga seotud mõtlemissuundade ja tegutsemisviiside vahel tekkivates konfliktides võib aimata sõlmpunkte, mis vajavad erilist tähelepanu, kuna just siin ilmestuvad eksisteerivad probleemid (vt Ulrike Plathi ja Kaarel Vanamöldri ning Tõnno Jonuksi ja kaasautorite artikleid käesolevas numbris). Püüame mõista, millal lahknemine „looduse“ ja „keskkonna“ vahel Eestis elavate eri rahvaste kultuurides algas ning kuidas loodus- ja keskkonnaliikumise vormid erisugustes poliitilistes kontekstides arenesid.

Keskkondlus ei ole sama mis keskkonnaliikumine, kuigi viimane võib olla osa esimesest. Sõna *keskkonnaliikumine* on tõlge saksa- ja ingliskeelsetest terminitest *Umweltbewegung* või *environmental movement*. See hõlmab looma-, loodus- ja keskkonnakaitsega seotud organisatsioone, nende taustafilosoofiat ning neist ajenduvat poliitikat. Ameerikas on põhjalikult uuritud metsiku looduse kaitse ja hoidmisega seotud vorme, kuid samasugust tendentsi aimub ka 19. sajandi Euroopas ja Eesti alalgi seoses looma- ja looduskaitse esimeste katsetega (vt Karl Heina artiklit käesolevas numbris ning Plath 2023). Ühiskonnateadlased rõhutavad 20. sajandil keskkonnaliikumiste seoseid teiste ühiskondlike liikumistega, mis algasid 1960. ja 1970. aastatel läänes ning mille võimsad lainetused jõudsid Nõukogude Liitu 1980. aastatel (Silveira 2004 ning Olev Liiviku ja Tambet Muide artiklid siinses numbris). Nende liikumiste seest võrsus globaalselt nii uusi organisatsioone, teadusalasid kui ka poliitilisi parteisid. Hästi uuritud ja globaalseks lahvatanud keskkonnaliikumiste probleemiks on haralisus, mis raskendab nende defineerimist. Käsitledes eel-

---

1 Mõlemad terminid on välja pakkunud Atko Rimmel; kasutanud Tüür 2021, 332.

kõige keskkonnaliikumisi alates 1970. aastatest, määratlevad Christopher Rootes ja Robert Brulle (2015) neid mitteametlike suhtlusvõrgustikena. Need võivad hõlmata lisaks organisatsioonilise kuuluvuseta üksikisikutele ja gruppidele ka eri formaalsusastmega organisatsioone (sh poliitilisi parteisid, nt Rohelisi), mille ühistegevust motiveerib ühine keskkonnaga seotud identiteet või jagatud mure keskkonnaprobleemide pärast. Sellised võrgustikud on üldiselt avatud ja institutsionaliseerimata, ent nende tegevuse vormid ja integratsioonitase varieeruvad. Keskkonnaliikumised ei ole siiski identsed ei organisatsioonide ega protestiepisoodidega. Keskkonnaliikumiseks saab nimetada sellist tegevust ainult siis, kui organisatsioonid (ja teised, tavaliselt vähem ametlikult organiseeritud osalejad) on võrgustunud ja osalevad kollektiivses tegevuses, sisaldab see siis protesti või mitte. Sõltuvalt regioonist, käsitletud juhtumist ja vaatest on keskkonnaliikumiste all käsitletud nii tuumavastaseid liikumisi, toiduaktivismi, kliima-, loomakaitse- ja loomaõiguse liikumisi kui ka keskkonnaõiglust. Tihti võetakse kõik liikumiste vormid kokku metafooriga *ökoloogiline* või *roheline liikumine* ning nende omapäraks võib lugeda suurt mitmekesisust, muutumisvalmidust ja institutsionaliseerumise jõudu (Grasso ja Giugni 2022, 2–3).

Kui 1960. aastatel määratleti siis tekkinud uusi liikumisi, jäid unarusse ajaloolised seosed varasematega. Nii on küll mööndud, et ka 19. sajandi seltsiliikumine sisaldas selliseid nähtusi nagu loomakaitse- ja looduskaitseliikumine (Grasso ja Giugni 2022), ometi jäetakse õhku kahtlus, et tegu oli siiski vaid eliiti hõlmanuga, millele tuleks vastandada hilisem rohujuuresandilt võrsuv aktivism (Silveira 2004). Vähemalt Baltikumi loomakaitse alguse puhul tundub, et seltsid, ehkki rajatud ja juhitud baltisaksa linnakodanike poolt, olid avatud ka läti, eesti ja vene lihtrahvale (Plath 2023). Maria Grasso ja Marco Giugni koostatud raamat „Handbook of Environmental Movements“ („Keskkonnaliikumiste käsiraamat“, 2022) ei tegele selliste keskkonnaprotestide eel ja kõrval eksisteerinud keskkondluse vormidega kuigi palju (Ollitrault 2022). Küll aga tuleks mainida, et just seltside kontekstis räägiti Baltikumis 19. sajandi lõpus esmalt loomakaitseliikumisest ning alates 1911. aastast ka looduskaitseliikumisest. Just selliste näidete tõttu nägime erinumbris sisulist vajadust lisada ühiskonnateaduslikele uurimustele keskkonnaliikumiste kohta selge keskkonnahumanitaarne perspektiiv, mis aitaks seletada keskkondluse arengut ja levikut laiemalt.

Erinumbri võtmetermi *keskkondlus* ingliskeelne alus on sageli ka keskkonnaliikumiste sünonüümina käibiv *environmentalism*, millest on saanud populaarne uurimisobjekt keskkonnaajaloos üle maailma (Doyle ja McGregor 2014). Keskkondluse pikki juuri on otsitud antiikajast või vähemalt keskajast (Pepper 1984), aga seda on defineeritud ka kitsalt tänapäevase nähtusena. Seega on ta mõistena pakkunud katust nii loodus- kui ka keskkonnamõttele, tähistades igasugust huvi looduse ja keskkonna vastu nii poliitikas, majanduses, religioonis, ühiskonnas kui ka kultuuris.

India keskkonnaajaloolane ja -aktivist Ramachandra Guha on teinud küll vahet kohaliku loodusega seotud varasemate liikumiste ja pigem globaalsete keskkonnaprobleemidega tegelevate hilisemate kihistuste vahel (Guha 2020). Tuleb aga rõhutada, et rahvusüleseid seoseid leidub ka kohaliku looduse kaitsmises 19. sajandil ning globaalselt võrgustunud keskkondlasedki võivad tegutseda väga regionaalselt.

2. Regionaalne keskkondlus ja tema globaalsed seosed

„Keskkondlus tõusis esile... sest see oli sedavõrd enesestmõistetav mõte, noorte seas populaarne, nii paljudele hingelähedane.... Nägime pilte suurtest demonstratsioonidest läänes, kuhu inimesed olid tulnud koos oma lastega, need olid otsekuu suured piknikud, ja siin hallis kommunistlikus reaalsuses ihalesime meiegi midagi sama ägedat.“ (Szulecki 2011, 288–289)²

Erinumber ütleb sõna sekka ka arutluses selle üle, kas ja kui võrd regionaalsed nähtused on seotud globaalsetega. Otsime erinumbris selliseid seoseid, rääkides 17. sajandi kliimamuutustega seotud ülestõusudest (Plath ja Vanamölder) ja nõukogudeaegsest keskkondlusest (Viktor Pål, Linda Kaljundi, Elle-Mari Talivee ja Olev Liivik; vt ka Brain ja Pål 2019), ning avardame seni valdavalt poliitilisest ja ühiskonnateaduslikust perspektiivist läbiviidud Balti keskkonnaliikumiste uuringuid (Galbreath 2010; Pavasars 2014), pakkudes 1980. aastatel toimunud liikumistele avaramat kultuurilist, majanduslikku ja ka keskkondlikku tausta. Hiljutised uurimused on näidanud, et keskkondlus on globaalne nähtus, mida ei saa ideoloogiliselt lahterdada. Nagu ei saa väita, et keskkondlust idablokis ei eksisteerinud, ei saa seda ka siduda üheselt vasakpoolse ideoloogiaga (Doyle ja McGregor 2014, 3). Ideoloogiatest tähtsamaks on osutunud regionaalsed ja regioonideüleised seosed. Kesk- ja Ida-Euroopa keskkonnaliikumistest on juba kirjutatud olulisi ülevaateid (Čísař 2022; 2010; Fagan 2000; 2001; Fagan ja Carmin 2011; Kimla 2016; Velicu 2019; Szulecka ja Szulecki 2019; Pål 2021; Jehlička 2001; Jehlička, Sare ja Podoba 2005). Osutatakse, et selles regioonis ei sündinud 1980. aastate keskkonnaliikumine nullist, vaid sel oli olemas juba teatud keskkondlik taust ja ajalugu. Nõnda on Tšehhi keskkonnaajaloolane Jiří Janáč uurinud, kuidas looduse stalinistliku ümberkujundamise varju võis peita hoopis 1930. aastatest pärit plaane ning kuidas ka Nõukogude Liidus poststalinistlikel viiekümneandil on näha teatud suunamuutust keskkonnakaitse poole, mida autori sõnul tuleks nimetada „tehnokraatlikuks keskkondluseks“ (Janáč 2019). Kuigi sõjajärgsel ajal võib aimata

---

2 „Environmentalism entered the scene... because it was such an obvious idea, popular among young people, close to the hearts of many... We saw images of huge western demonstrations, where people would appear with their kids, it looked like a big picnic, and here, in this grey communist reality, we longed for something as amazing.“

teatud sarnasusi keskkonna mõistmisel nii Ida- kui ka Lääne-Euroopas, toimub siis selge eristumine laialdaste keskkonnaliikumistega läänes 1970. aastail. Idas tekkisid samal ajal suured probleemid keskkonda puudutava seadusandluse ja selle jõustamise, valitsusväliste ühenduste ja keskkonnaorganisatsioonide arendamisega ning kodanikualgatuste toetamisega (Tucker 2019, 222). Keskkonnaga ei tegelenud ainult demokraatlikud ja liberaalsed riigid, vaid keskkonnahoiuga seotud püüdeid leidub üksteisest väga erinevates, mistahes poliitilise agendaga riikides, ning möödus tundub olevat aeg, kus rahvusvaheliselt prevaleeris vaade, et loodushoidu Nõukogude Liidus ja sellega majanduslikult seotud riikides ei eksisteerinudki (vt Jehlička ja Jacobsson 2021; Brain ja Pál 2019; Pál 2021).

Meie ülesandeks siinses erinumbris on avada loodus- ja keskkonnahoiu mõtet Eestis, analüüsides selle arengut 20. sajandi perspektiivist, heites pilke ka aegadesse enne ja pärast seda pikka aastasada. Vaatleme, milliseid jälgi leidub keskkondluse algusest 20. sajandil, aga ka enne seda, ning otsime, kuidas siinsed nähtused olid seotud teiste sarnaste globaalsete fenomenidega. Lokaalsed ja globaalsed ajalood sulanduvad, on väitnud Robin Attfield seoses Jaapani keskkondlusega – kohalikkus on rahvusülese ajaloo peamine inspiratsiooniallikas ja just rahvasteülese seotuse kaudu on võimalik kohalikul tasandil toimuvat suhestada, mõista ja regionaalsele ja globaalsele taustale paigutada, kaotamata kohaliku kesksust vastupanu ja identiteedi (Attfield 2021, 6–7). Veel on kirjutamata ajalugu, mis näitaks, kuidas nõukogudeaegsed kohalikud keskkonnaliikumised ammutasid toetust nii siit- kui ka sealtpoolt raudset eesriiet, kuid rahvusülese seosed on siingi selgelt adutavad.³ Kirjandus, kunst, ajakirjandus ja muud kultuuriloolised allikad pakuvad uurijatele suurepäraseid võimalusi neisse protsessidesse süüvida.

3. Keskkondlus ja kirjakultuur

Keskkondluse ideestikku peegeldab alati ka kirjakultuur ning järgnevalt on toodud mõned näited sellest. Erinumbri keskmes oleva pika aastasaja loodustunnetuse juured Eestis on hakanud hargnema 18.–19. sajandi baltisaksa, seejärel eesti seltsiliikumisest ning toonasest huvist kodumaa ja selle loodusobjektide (nt rändrahnude) väärtustamise, aga ka näiteks aianduse vastu (kooliaiad ja kodukaunistus tõmbasid inimesi hiljemgi rohkesti kaasa). Carl Robert Jakobsoni „Kooli lugemise raamat“ (1867–1876) kujundas õppurite loodusemõistmist mitmete põlvkondade vältel, üürise elukaarega Juhan Kunder jõudis kirjutada ka loodusõpetuse õpikuid (1877–1885). Rohkesti illustreeritud loomalogusid ilmus Eesti esimeses kirjandus- ja pereajakirjas

3 Baltikumi keskkonnaliikumisi ei ole seni võrreldud teiste sarnaste liikumistega Nõukogude Liidus, idablokis, eksiilis ega ka läänes ja see võrdlus jääb välja ka selle erinumbri eesmärkidest.

Meelejuhataja, mida Kundergi toimetas. Loodusest kirjutas kirjanik Lilli Suburgi toimetatud feministlik ajakiri Linda. Kui tekkis eraldi lastekirjandus, hakati selles žanris avaldama nii originaalteoseid kui vahendama tõlgetena lugusid sõprusest loomadega (kasvõi verinoore Friedebert Tuglase „Siil“, 1901). Praeguseks on Eesti lapsed kasvanud rohkem kui sada aastat Ernest Seton-Thompsoni loomalugudega. Keskkonnaaktivismi üks alguspunkte (kui välja arvata Võhandu veski rahutused 1642. aastal, mis samuti kirjasõnasse on jäädvustatud) oli vanim loomakaitseorganisatsioon Vene keisririigis ehk Loomade Piinamise Vastu Võitlemise Selts Riias aastal 1861 (Plath ja Vanamölder 2018, 33; Plath 2023). Tallinna Loomakaitse Selts järgnes aastal 1869, jäi kestma ning sai seemneks kümneid tuhandeid haaranud loomakaitse liikumisele Eesti Vabariigis. Loomapiinamist kirjeldab rumalusena J. Lipharti uudisjutt „Narwa posatski“ (1890). Kodu- ja metsloomade aktiivse kaitse algus langeb kokku üldiselt loomakaitse liikumiste tekkega Euroopas ja Ameerikas, kus selle tuules tekkis ka looduskirjandus (Contreras Ameduri 2021). Loomakaitse seltsid avaldasid lastele suunatud raamatukesi, kohe Eesti Vabariigi künnisel ilmus suisa kirjanduslik loomakaitse manifest noorele lugejale ehk Karl August Hindrey „Loomade mäss“ (1920), mis koomiksivormis koondab eelnevate kümnendite keskkondluse ideid nii baltisaksa kui ka eesti kontekstist. Hindrey pani nõnda kirja ka oma karulood, kus mainitakse – mitte küll nimeliselt – esimesi rahvusparke maailmas. Riia kandi baltisakslase Manfred Kyberi „Loomade keskel“ ilmus tõlkena eesti keelde 1924.

Esimene looduskaitseala Eesti alal (looduskaitse periodiseerimise kohta vt Koitjärv 2010, 14) loodi 1910 Vaika kaljusaartel koostöös Riia loodusuurijate seltsiga, aga rohujuure looduskaitse on vanem: 1906. aastal sai Vilsandi tuletorni ja päästejaama ülemaks kapten Artur Toom, kes algatas merelindude kaitse Vaikadel. Praegu Vilsandi rahvuspargi aladele jääva linnukaitseala jäädvustas aga kirjandusse esimene eesti looduskirjanik Alma Toom, „linnukuninga“ abikaasa – meie üheks esimeseks otseselt ilukirjandusliku taotlusega loodusraamatuks, mis seejuures Eesti esimest linnukaitseala nii kodu- kui ka välismaal märkimisväärselt tutvustas, võib pidada just tema 1932. aastal ilmunud „Vilsandi linnuriiki“ (Tüür 2004, 22). 1930. aastate lõpu lastekirjandus oli loodusteemade rohke nii originaalis kui ka tõlkes – ilmusid näiteks A. H. Tammsaare „Meie rebane“ (1932), Karl Ristikivi „Lendav maailm“ (1935), Irma Truupõllu „Öömori okaslinn“ (1936), tõlkima hakati Hugh Loftingi „Doktor Dolittle'it“ (1933).

Kui 1921. aastal asutati Tartus teiste eesti teadusseltside hulgas Eesti Ornitoloogiline Ühing, kuulus asutajaliikmete hulka tulevane professor Johannes Piiper, kellest sai Eesti läbi aegade parimaid looduskirjanikke („Pilte ja hääli kodumaa loodusest“, 1935; „Rännakud Eesti radadel“, 1968). Linnuvaatlusse asuti kaasama Eesti elanikkonda ning 1922. aastal pandi ornitofenoloogiliste vaatluste kogumisega alus Eesti harrastusteadusele. Tänapäeval on keskkonnaga seotud harrastusteaduse projektid

need, mille abil loodetakse tõmmata inimeste tähelepanu kliimamuutustele ning panna nad isikliku kogemuse pinnalt keskkonnasäästlikkusest huvituma (Cresswell 2022, 2). 20. sajandi mõjukaima keskkonnaraamatu, merebioloog Rachel Carsoni „Hääletu kevade“ (1962) pealkirjast vastu kõlavat laululindude kadu märkasid samuti just harrastusteadlased, on kirjutanud Margaret Atwood (2012). „Hääletu kevad“ ilmus 1962 ka eesti keeles mükoloog Ain Raitviiru tõlkes.⁴

1933. aastal hakkas Loodusuurijate Selts välja andma ajakirja Eesti Loodus, mille ilmumine Nõukogude okupatsiooniga küll katkes, ent ajakiri taastati 1958. aastal ENSV teaduste akadeemia poolt ning 1967 muutus see kuukirjaks. 1968.–1970. aastal algatas sooteadlane Viktor Masing ajakirjas nn soodesõja (see nimetus tuli küll hiljem), keskkonna- ja vastupanuliikumise, mis võitles edukalt soode kuivendamise vastu: 1981. aastal loodi 30 sookaitseala. Botaanik Ann Marvet on öelnud, et

meid toetas, tänapäeva kõnepruuki kasutades, ka tädi Maali: Eesti Looduse trükiarv oli sel ajal umbes 40 000 ja suurenes soodesõja ning muu inimesi erutava toel järgmise kümnendi alguseks 58 000-ni. Lugejaid oli aga mitu korda rohkem, sest kaugeltki iga soovija ei saanud defitsiitset ajakirja endale koju tellida. (Kukk 2010, 37)

Marvet ise saanud rabade kaitsmise pisiku A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ maastike ajal – kord Vargamäe Andrese algatatud kraavitamine oli stalinistlike võtete mastaabis Lõuna-Kõrvemaa rabamaastikud sootuks kaotanud (Kukk 2010, 39).

Okupatsiooniga katkestatud keskkonnakirglik seltsiliikumine ärkas mitmes vormis ellu, kui looduskaitse muutus 1956. aastast Eesti NSVs ametliku propaganda osaks. 1958. aastal sündis geograaf Jaan Eilarti eestvedamisel esimene üliõpilaste looduskaitseühendus maailmas: Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering (TÜLKR). Eilart põimis järgnevalt ühte looduse ja kultuuriloo: 1966 asutati tema algatusel Eesti NSV Looduskaitse Selts (ELKS), mille tuumiku moodustasid TÜLKRi vilistlased, noored ja ärksad looduskaitsejad, kes suunamise tõttu olid sattunud tööle kõikjale üle Eesti. Selle esimesteks auliikmeteks valiti 1969. aastal ka Friedebert Tuglas ja Johannes Piiper. 1930. aastate riigi poolt suunatud kodukaunistus sai ELKSiga justkui uue hoo. Hakati taunima reostust, rõhutati ilu loomist ja olemasoleva väärtustamist, sellega kaasnes loodusraamatute populaarsus ja suured trükiteerakad. Fred Jüssi „Kajakad kutsuvad“ ja Eerik Kumari „Lindude laht“ (mõlemad 1966) tähistavad looduskirjanduse uut algust. 1967. aastal linastunud Mart Pordi dokumentaalfilm „Loodus ja inimene“ kõneles juba kriitiliselt Eesti keskkonnaseisundist. Ka kirjandusse ja kunsti

⁴ Raitviir oli ka ulmehuviline – antoloogia „Lilled Algernonile“ (1976) koostamise eest on ta saanud Eesti Ulmeühingu elutööpreemia.

hakkasid hiilima keskkonnamured, mida peegeldavad kasvõi Jaan Rannapi poiste-raamat „Viimane Valgesulg“ (1967) või Kersti Merilaasi luuletus „Rüvetatud jõgi“ kogust „Kuukressid“ (1969). 1970. aastate ja järgneva kümnendi lastekirjandus (nt Aino Perviku „Kunksmoor“) pakub sellest vaatevinklist rohkesti huvi. 1970.–1980. aastad olid aga nn ökorahvusluse teke, kus mõte „kaitstes Eesti loodust, kaitseme me eesti kultuuri“ sai ühtlasi laiema soome-ugri kandepinna. Seda võimendasid näiteks Lennart Meri reisikirjad, filmid ja „Hõbevalge“ (1976), Kaljo Põllu kunsti- ja Veljo Tormise helilooming jne. Keskkonnale mõeldes hakkas toona kirjutama Jaan Kaplinski, kes jätkas seda läbi oma loometee, olgu siis ökoloogiateemalises esseistikas või luules.

1972 – aasta pärast Lahemaa rahvuspargi avamist – avastati Rakvere fosforiidi-maardla ning ühtlasi sai alguse esialgu mitteavalik fosforiidikaevandamise vastane tegevus, mis võis nn fosforiidisõjana avalikult lahvatada alles 1987, aga jättis jälje juba siis ka ilukirjandusse Vladimir Beekmani romaaniga „Eesli aasta“ (1979). 1987 protestiti Tallinnas Süda tänava hõlmikpuu kaitseks, mida oleks ähvardanud Lenini puiestee läbimurre. Erinevalt Haabersti hõberemmelgast (2017) jäi see püsti ja selle on jäädvustanud näiteks Rein Pöder (Sander 2020; vt ka Magnus ja Sander 2019).

Fosforiidisõda tõi kaasa meelevaldused ja sellest kasvas omakorda välja populaarne Eesti Roheline Liikumine (1988), mille juhatusse valiti ühe liikmena Lennart Meri ja mis 1989 registreeriti esimese ametliku parteina NLKP kõrval. ERL sai 1990. aasta valimistel Ülemnõukogusse 8 kohta, kus pandi alus Eesti Vabariigi ökosüsteemipõhisele looduskaitsele ning otsustati tuumaenergeetika moratorium aastani 2000 – Sillamäe jäätmeoidla „uraanimülka“ likvideerimine oli meie 1990. aastate suurim keskkonnaprojekt (Kaasik 2020, 172).⁵ Suletud linnast võime lugeda Andrei Hvostovi mälestuslikust „Sillamäe passioonist“ (2011, täiendatud trükk 2014) ja putinistist vene kirjaniku Olga Pogodina-Kuzmina romaanist „Uraan“ (2019, eesti k 2020). 1988. aastal algasid Roheliste rattaretked, millest esimene ja teine retk olid otseselt ajendatud murest Virumaa keskkonna pärast ning jätkuks fosforiidisõjale. Fosforiidisõjas ja selle järellainetuses sündisid Jüri Leesmendi ja Alo Mattiiseni „Ei ole üksi üksi maa“ (1987) ning Tiina Kippeli „Virumaa laul“ (1988). Eesti taasiseseisvudes hakati välja andma represseeritute mälestusi ning muuhulgas peegeldavad vangide memuaarid ka sunnitööd põlevkivikaevandustes.

21. sajandil on inimesi kaasa tõmmanud eelkõige mets, metsasõda ja pesitsusrahu, vabaühenduste ning kohalike elanike valvsus *versus* metsaga tegelevate ettevõtjate visioon või RMK, aga ka vastuoluline metsarahva müüt, mida on kinnistanud Valdur Mikita (Jonuks ja Remmel 2020). 2018. aastal lõpuks tselluloositehase ehitamise vastu

5 Tõnis Kaasiku andmetel kanti Nõukogude tuumapärandina Kesk- ja Ida-Euroopa riikide uraaniobjektide andmebaasi 8000 objekti, Sillamäe oli neist keskkonnaohtlikkusest neljandal kohal (Kaasik 2020, 184).

toimunud Emajõe kett⁶ Tartus oli ent üks suuremaid taasiseseisvusaja massimeeleavaldusi (Kõiv 2020). Seal kõneles rahvale ka luuletaja Kristiina Ehin, tsiteerides Betti Alverit. Uus lahinguväli on formeerumas energeetika, aga ka riigikaitse valdkonnas.

2011. aastal asutati Keskkonnaajaloo Keskus KAJAK Tallinna Ülikooli juures sooviga koondada kogu Eesti keskkonnahumanitaare. See oli varem õhinapõhiselt ja mitmete organisatsioonide raames (Eesti Kirjanduse Selts, Jakob von Uexkülli Keskus, Eesti Semiootika Selts) tegutseva keskkonnahumanitaaria institutsionaliseerumise algus Eestis. Tänu õpetamistöölle on keskkonnahumanitaaria uurimissuund järjest enam levinud ka Eesti ülikoolides ja on ilmunud ja valmimas järjest rohkem uurimistöid bio- ja ökosemiootikast, loomaajaloo, kliimaajaloo ja -aktivismi ning toiduajaloo teemadel.

4. Selle numbrī sisust

Käesoleva numbrī kaastööd keskenduvad Eesti keskkonnaliikumistele nende väga mitmekesistes ajaloolistes avaldumisvormides nn pikal 20. sajandil ja nende kajastustele Eesti kultuuris. Erinumbri avaartikkel osutab aga, et meie kaasaegsetel kliimaprotestidel on olulisi sarnasusi juba 17. sajandil aset leidnud kliimamässudega üle Euroopa. Keskkonnateemad ongi olulisel määral suunatud tulevikku, kuna nende uurimise kaudu üritatakse lahendada eeskätt minevikus tekitatud probleeme, et meie tulevik kultuuri ja inimkonnana oleks üldse võimalik. Seega on ka käesoleva numbrī üldiseks paatoseks vaadata tagasi toimunud kultuurilistele protsessidele selleks, et otsida jätkusuutlikumaid viise eelseisvaga toimetulekuks. Kultuurilooliste allikate interpreteerimine mitte keskkonda ja kultuuri vastandaval, vaid neid lahutamatu tervikuna nägeval moel on tänapäevases humanitaarias juba laialt levinud praktika, kuid on näha, et see ei ammenda ennast veel niipea. Antropotseeni ajastul saab üha enam selgeks, et inimliiki ja inimkultuuri ei saa vaadelda lahus keskkonnast, milles need toimivad, ega mõjudest, mida nad sellele jätavad – nagu ka vastupidi: keskkonnatingimused suunavad kultuuri teinekord vägagi huvitavatel viisidel.

Keskkonnaliikumiste erinumbri avaartikkel Ulrike Plathi ja Kaarel Vana-möldri sulest käsitleb kliima ja kultuuri vastasmõjusid 17. sajandi esimesel poolel Johannes Gutsblaffi teose „Lühike teade ja õpetus väärtalt pühaks peetud Võhandu jõest Liivimaal“ (1644) näitel, asetades selle varasematest uurimustest pisut erinevate diskursside konteksti, varauusaegsete teoloogiliste ja konfessionaalsete debatide taustale, mis arutlevad ilma (või kliima) muutumise põhjuste üle. Plath ja Vanamölder ütlevad ülevaate lõpetuseks: „Eesliinil ei ole sellises interpretatsioonis aga

6 2016–2018 sündmuste ajajoonel leiab siit: <https://tehas.vikerkaar.ee/ajajoon/>.

enam rahvuslikud pinged, vaid hoopis keskkonnamuutused ning nendega toimetulek keerulistel aegadel.“ See kõlab äärmiselt tänapäevaselt.

Järgmises artiklis hüpatakse ajatelge mööda juba 20. sajandisse, sõdadevahelisse Eestisse: Karl Hein võtab vaatluse alla loomakaitseaktivisti Erich Kattenbergi tegevuse trajektoori, kasutades allikana peamiselt ajakirjanduslikke materjale. See ei ole pelgalt isikulugu, vaid paigutub nii kohalikule vaikiva ajastuga päädinud taustale kui ka laiemalt Euroopa ja Venemaa loomakaitse liikumise konteksti. Nagu Plath ja Vanamölder, osutab ka Hein, et sellistel 21. sajandi probleemidena tunduvatel teemadel nagu kliimaprotestid või loomaõiguslus on ajaloolised juured minevikus.

Järgneb neljast artiklist koosnev plokk, mis käsitleb keskkonnateemade ilmne-
mise viise nõukogudeaegses kultuuris, kunstis ja kirjanduses. Elle-Mari Talivee artikkel võtab vaatluse alla viljaka tõlkija, kirjaniku ja publitsisti ning omaaegse tippkirjandusfunktsionääri Vladimir Beekmani teosed keskkonnaajaloolisest vaatevinklist. Beekmani lastekirjanduse vormi valatud Aatomiku-lood osutuvad äärmiselt huvitavateks allikateks, milles leidub tähelepanuväärseid paralleele toona Nõukogude Liidu suuresti salastatud aatomitööstusele. Kust tuleks otsida keskkonnamõtte algimpulssi ja arengut nõukogude kirjanduses? Väited väärivad edasist uurimist ka arhiiviallikate põhjal.

Lisaks kirjandusele ei saa nõukogude kontekstis kuidagi alahinnata kunsti ning laiemalt visuaalkultuuri rolli keskkonnateadlikkuse kujunemises, nagu osutab Linda Kaljundi. Kui läänes vormusid keskkonnamured ja -protest vabatahtliku aktivismina, siis autoritaarsetes kommunistlikes riikides seda vabadust ei olnud. Sestap kanaliseerus rohujuure tasandi keskkonnamure meil eri laadi kunstilistesse väljendusvormidesse. Kujutava kunsti näitel võime rääkida retrospektiivsest pöördest kui viisist olevikuprobleemidega tegelemiseks.

Väliskaastöö Soomes töötava ungari teadlase Viktor Páli sulest küsib, kuidas toimib keskkonnakaitse retoorika ja praktika tasandil autokraatlikes ühiskondades. Külma sõja järgse mustvalge narratiivi „vastukarva“ lugemisel leiame mitmesuguseid viise, kuidas ka idablokimaades on võimalik näha keskkonnakaitse jöupingutusi. Páli artikkel annab hea teoreetilise mudeli edasiseks aruteludeks, eristades liberaalset ja autoritaarset keskkonnakaitset ning vaadates lähemalt, kuidas riigisotsialism rakendas keskkonnakaitse propagandavankri ette.

Kaastöö ajaloolaselt Olev Liivikult ehk arhiivimaterjalidele tuginev põhjalik ülevaade „Vastuseisust protestideni: võitlus fosforiidikaevanduste vastu 1970. ja 1980. aastate Eestis“ avab fosforiidikaevandamise vastaste avalike protestide eel-lugu ja -tingimusi, rõhutades muuhulgas ka ajakirjanduse rolli selles protsessis. Pea-asjalikult toimus diskussioon valitsuse ja teadlaste tasemel, kuid glasnosti tingimustes said sekkuda ka ajakirjanikud. Ajakirjanikele omakorda andis toekat materjali

tolleks ajaks Nõukogude Liidus juurdunud tava: kodanike ja töökollektiivide kirjutatud kaebekirjad. See kõik tekitas tudengiprotestide laine, mida võiksime pidada „lääneliku“ aktivismi üheks esmaseks avalduseks sovetiaja lõpu perioodil.

Keerukaid ja kompleksseid keskkonnakaitselisi probleeme käsitleb artikkel „Sõjakas kaitse – konfliktid loodus- ja kultuuripärandi hoiu kujundamisel“, mille autorid on uurimiserühma liikmed Tõnno Jonuks, Atko Remmel ja Ulla Kadakas ning semiootik Lona Päll. Nemad rakendavad keskkonnakommunikatsiooni- ja konfliktiteooriaid, et harutada lahti loodus- või kultuuriobjektide kaitset puudutavaid olukordi, kus tekib arendajate ja kaitsjate vastasseis: esimesed tahavad olemasolevat olukorda muuta, teised seda säilitada. Konflikti kui probleemide lahendamise viisi ei tasuks aga peljata.

Käesoleva numbri vabaartikkel interlingvistilistest ja intersemiootilistest tõlkeprotseduuridest teatris ning Stanislavski meetodi rakendamisest teatritekstide tõlkes Raili Lassi sulest puudutab küll mõnevõrra teistsuguseid teemasid kui keskkonnaliikumised ning nende avaldused Eesti 20. sajandi kultuuris, kuid omal kombel on tal teatavaid kokkupuutepunkte näiteks keskkonnakonflikte käsitleva artikliga. Ka siin võime eristada konfrontatsioonis olevana lavastamise eri tasandeid, autoreid ning tõlkijaid, kes vahendavad konflikti sisu avalikkusele, lisades sinna mõnikord ka midagi sihtgrupi-spetsiifilist, et tagada sõnumi arusaadavus.

Teoriavahendus toob lugejani kirjandusteadlasest filosoofi ja ökoteoreetiku Timothy Mortoni artikli „Keskkondlus“. Põhjalike kommentaaridega saatesõna on kirjutanud Ene-Reet Soovik ja Kadri Tüür.

Varia rubriigis annab Kati Lindström ülevaate viimasel paaril aastal Läänemere ääres toimunud keskkonnahumanitaaria konverentsidest, keskendudes kahele veebikonverentsile – Stockholmi Kuningliku Tehnikaülikooli juures tegutseva keskkonnahumanitaaria labori eestvedamisel toimunud konverentsile „STREAMS: Transformative humanities“ 3.–6. augustil 2021 ning Tallinna Ülikooli Keskkonnaajaloo Keskuse 10. aastapäeva tähistamiseks toimunud BALTEHUMS II-le (The Second Baltic Conference on the Environmental Humanities and Social Sciences, 1.–2. november 2021). Sellesse ritta võiksime lisada veel viimase pandeemia-eelse ESEHi (Euroopa Keskkonnaajaloo Ühingu) kaheaastakonverentsi korraldamise Tallinna Ülikoolis 2019. aasta augustis, millest saadud eduelamus mõjus kindlasti inspireerivalt ka järgmiste konverentside korraldamisele. Nii STREAMS-il kui ka BALTEHUMS-il oli kirjandustekstide uurimine keskkonnahumanitaaria vaatenurgast väarikalt esindatud.

Noorsooprotostide olulisusest Eesti 20. sajandi lõpu keskkonnaliikumises kirjutab Varia rubriigis Tambe Muide, osutades fosforiidisõja tuules tekkinud Rohealiste rattaretkedele. Rattaretkede abil toimus Nõukogude perioodi lõpul oma kodumaa rituaalne „tagasivallutamine“. Looduskaunite kohtade asemel suunduti Nõu-

kogude majanduse ja sõjaväe poolt äralagastatud aladele ja näidati inimestele täie selgusega Nõukogude võimu hoolimatust nende poolt hallatava maa suhtes. Poliitiliste ja keskkonnaprobleemide eristamine on siin väga raske, kui mitte võimatu, sest nad moodustavad ühe läbipõimunud kompleksi.

5. Väljajuhatus. Tänapäevane vaade varasematele keskkonnaliikumistele

Käesoleva erinumbri üheks läbivaks jooneks on leida viisid, kuidas näha minevikulisi keskkonnaaktivismi avaldusi. Ühest küljest aitab see ületada vaikumisi eeldusi selle kohta, millal muutub inimese suhe teda ümbritsevaga selliseks, et ümbritsev defineerub millegi eraldiseisvana – keskkonnana, loodusena. Nagu Timothy Morton osutab, on see eristumine miski, millest peame lähtuma, püüdes mõista probleemi, mille ees on keskkonnaaktivistid võrdsed kõigi ülejäänud inimestega. See võimaldab maha raputada ajalised piirid, kust me looduslust või keskkondlust üldse otsima hakkame. Omal moel osutab iga artikkel sellele, kui pikk on tegelikult keskkonnaaktivismi ajalugu, aga veel enam, kui paljudest paikadest võib selle avaldusi leida. Teisalt pakub loodusluse ja keskkondluse avar käsitus huvitavaid paralleele tänapäeva keskkonnaliikumistega – ülesanne, millega siin väikesemahulist algust teeme.

17. sajandi kliimaaktivismi pindmine erinevus tänapäeva teaduspõhisest võitlusest tuleviku nimel on detailse ajaloolise vaatluse distsipliiniülesesse raamistikku asetamisega ületatav. Katastroofid, ohud ja loodusõnnetused peegeldavad ajalooliselt seda, millised on meie sotsiaalsed suhted ja meie suhted ümbritsevaga. Neid võib ühtmoodi nimetada paljastavateks kriisideks (Sahlins 1972) või laboriteks (Oliver-Smith 1996), mis muudavad ilmseks ühiskonnas peituvad vastuolud ning meie alusvajadused ning -suhted. Keskkonna- ja kliimaprotsesside kogemine agentse, meie tegevusele reageeriva, tervikliku ja inimtegevusega tugevalt seotud nähtusena käivitab tegevuse halveneva olukorra peatamiseks või pidurdamiseks nii 17. kui 21. sajandil. See, kuidas niisugune vastus kujuneda saab ja kuivõrd sellest võib areneda keskkonnaliikumine, sõltub viisist, kuidas keskkonnaprobleemi ja ühiskondlikke mehhanisme koostoimivatena nähakse. Ka ühekordne mäss või väljaastumine osutab veendumusele, et selline seos on olemas ja on võimalik nõuda mingeid muutusi ühiskonnalt, et muutuks midagi keskkonnaga seotut; ent kui selle mõttekäiguga süstemaatilisemalt ei tegeleta, ei pruugi üksikus protestis osalenud edaspidi sama eesmärgi nimel siiski kokku tulla ega protestid toimida „leviku- ja jätkuvusvõimeliste erakordsete sündmustena“ (Annist 2020).

20. sajandi alguse keskkonnaaktivism, eriti selle loomakaitseline pale, leiab paralleele tänapäevasest veganismist ja loomakaitseliikumise üha kõikehaaravamaks muutuvast jätkust: mõlema ajastu empaatiline juur on inimese kui liigi biofilia, liigiülene kaastunne ja inimese sümbiootiliselt arenenud (Sagan 1967) või koguni koosloov (Haraway 2016) olemus. Kui 1920.–1930. aastate loomakaitseliikumine sellise olemuse

tunnetamise ümber kujunes, vastas see igapäevasele ning varjamatule toorusele, millega veel linnapildis kasutusel olevaid loomi, esmajärjekorras hobuseid, koheldi. Julmuse pinnalolek tekitas toorutsemise tunnistajate väe, kes loomakaitseliikumise mõjul olid sellise kohtlemise suhtes tundlikuks muutunud. Ent nagu Karl Hein märgib, on see muutus osa suuremast protsessist, millega „päästame loomi ja parandame inimesi“, aga veel enam, pidades loomade kaitsmist õpetades pühaks igasugust elu, vähendame roimi ja sõdasidki. Olgugi, et sõjad pole kuhugi kadunud, on tänapäeva loomakaitsjate ülesanne hoopis teine – tuua pinnale igapäevaste tunnistajasilmade eest varjatud julmus. Põllumajandusloomade kaitse organisatsioon „Nähtamatud loomad“ osutab sellele takistusele juba oma nimes; veganite vaikne või häälekam seismine oma õiguse eest igapäevaselt toitu tarbides mitte panustada loomadevastasesse julmusesse seisab vastamisi tootmissüsteemis leiduva varjatud vägivalgaga, mida tarbija hoomata ei suuda. Tänapäeva liikumised on sageli aktiivsed esmajärjekorras sotsiaalmeedias, nad on märksa kirjumad kui sadakond aastat tagasi, sageli omavahel vaenulikudki, ent liiguvad ühtmoodi inimese üha suurema enese kui keskkonda kuuluva olendi äratundmise ja enese kui biosotsiaalse saandiga (Ingold ja Palsson 2013) harmoonias toimimise poole.

Nõukogude aega käsitlevate artiklite panus on nüüdisaegsete keskkonnaliikumiste valguses samuti tähendusrikas. Ühest küljest on see panus metodoloogiline – kuidas uurida pealtnäha vaikiva, aktiivse koondumise võimaluseta ajastu keskkonnaliikumisi? Kust seda kuulda, kui sõnavabadus on piiratud? Páli analüüs külma sõja järgsest ühekülgselt veendumusest sotsialismiaegse keskkonnahoiu ebaadekvaatsuses peegeldab ühtlasi kapitalismi enesekindlat võitjahoiki. Sotsialismitont on jäänud rippuma suure osa Ida-Euroopa kohale, raskendades selgepilgulist ülevaadet loodushävituslike mehhanismide sarnasusest kõigis tööstuslikes kasvukesksetes majandustes, ja samal ajal ähmastades viise, kuidas loodushoiu saavutamiseks ületati piiranguid sõna- ja ühinemisvabadusele. Kord sellest kõrvulukustavast vaikusest vabanenuna – tuvastades näiteks kirjanduse ja kunsti ning eksperdi sõnaõiguse kui ühiskonda keskkonnateadlikuna hoidnud taustajõu, nagu oma artiklites teevad Talivee, Kaljundi ja Liivik –, saame ka paremini aru, kuidas oli võimalik, et 1980. aastateks olid inimesed juba nii aktiivsed, nagu kirjutavad Liivik ja Muide – isegi kui on selge, et tollase keskkonnaaktivismi juured olid olulisel määral ka rahvuslikes eesmärkides. Kirjandus on olnud ju olulisel määral ka liberaalsete ühiskondade teadlikkuse ja aktivismi mõjutajateks, ning kunst, ehkki vähem juurdepääsetav, on käinud sellega ühte jalga. Praeguste globaalsete kliima- ja keskkonnaliikumiste suhe kirjanduse ja kunstiga on tihe ja sügav ning jõuab ka tänavatele, olgu siis protestikunstina või tänaval etendatavate *performance*'itena, mille taga on sageli ka pärjatud artiste, graafilisi disainereid ja etenduskunstnikke.

Ehkki eesti kunst praegu väga selgelt 21. sajandi keskkonnaprobleemidele otsa vaatab, on loomeinimeste roll protestides vähemärgatav. Paraku jääb vähemärgatavaks ka suur osa proteste. Eesti keskkonnaliikumised oleks justkui 1990. aastatest pigem takerdunud kui jõudu juurde saanud, justkui kinnitades Páli teesi, et liberaalsed demokraatiad ei ole kuidagi soodne, või vähemalt soodsam pinnas keskkonnaliikumistele, kui seda oli sotsialismi viljatutes tingimustes leiduv keskkonnateadlikkus ja sellest võrsuv tegevus. Inetute konfliktide, mahategemise, naeruvääristamise õhkkond, konstruktiivsuse puudus keskkonnakonfliktides, mida kirjeldavad Jonuks ja kaasautorid, võitluse lootusetus olukorras, kus aktivistide vastas seisab kuhtuva riigi asemel võimas ärilobi, mis rullub looduslase või keskkondlase ees lahti keset mastaapset globaalset keskkonnahävingut ja kliimamuutust, ei loo sugugi olukorda, kus keskkonnaliikumiste jaoks oleks võimalused avaramad. Energiakriisi ja pideva vaesuse kasvu eest hoiatamise keskel on raske oodata rahvahulkade tunglemist keskkonnaprobleeme lahendama. Võimalik, et ka rahvuslikud argumendid, mille toel on võidetud mitmeid lahinguid hiiesõdades, ei toimi kuigi hästi 21. sajandi potentsiaalsete aktivistide, sh noorte ja globaalprobleemide pärast muretsejate jaoks, kelle seas pole rahvuslik teema tihti enam nõnda käivitav.

Samal ajal on huvitav märkida pandeemiaperioodil esile tõusnud vaktsiinivastaste ja eri kontrollimeetmete vastu astunud aktivistide osalist kattumist keskkonnateadlikumate, sageli maapiirkondadesse kolinud inimestega. Ent nende väljastumiste lõhestav mõju on pigem pärssinud koondumist. Ühiskonnas, kus sidususega pole lood just kõige paremad, võib oletada, et koonduda suudetakse lokaalselt, üksikute aktivistide toel tõusnud teadlikkuse ja muutmissoovi mõjul. Üldisemad ja globaalsemad teemad, mille raamistusse suur osa lokaalseid probleeme küll tõesti jääb, ei suuda enda ümber aga koondada elatusega hädas olevaid masse. Ka kliimakriisi tagajärgedele pühendunud – need, kes lootuse muutusteks suurel määral kaotanud on – mõtlevad siiski lokaalselt ja Eestist kui ühest küljest suhteliselt hästi positsioneeritud regioonist, teisalt aga paratamatult algava või võimenduva kliimapaguluse sihtmärgist või transiidikoridorist. Siiski on keskkonna- ja kliimaprobleemide globaalsust hoomavate inimeste hulk siiski arvestatav (Annist jt 2023), ent nende koondumine toimub suurel määral vaikselt, märkamatu, eemal avalikust pilgust ja sageli ka teadlaste tähelepanust.

Ent küsimusele, kas keskkondlusest ja tema uurimisest on tõepoolest abi tappidest lahti läinud maailmas või on ta koos oma pikkade juurte ja rohkete seostega läbi kukkunud ajalooline fenomen (Dauvergne 2018), vastab meie kogumik üsna üheselt: keskkondlusest ja selle uurimisest on absoluutselt ja igati kasu. Keskkonnaaktivism on üks kõige kestvamaid ja efektiivsemaid viise, kuidas tõsta elanikkonna keskkonnateadlikkust (Smith 2021; Ollitrault 2022). Keskkondluse uurimine aga näitab meile, et

tegemist pole mingi täna-eile väljamõeldud moodsa, väljastpoolt pealesurutud nähtusega, vaid inimese biofilse olemusega, mis kestab läbi aja ja ajastute, ei sõltu poliitilisest formatsioonist ega isegi majanduse tüübist, isegi kui mõni poliitiline või majanduse vorm kipub seda tugevalt alla suruma.

Allikad

Annist, Aet. 2020. „Introduction: Performance, Power, Exclusion, and Expansion in Anthropological Accounts of Protests.“ – *Conflict and Society* 6 (1): 183–200. <https://doi.org/10.3167/arcs.2020.060111>.

Annist, Aet, Bianca Plüschke-Altöf, Piret Vacht, Joonas Plaan ja Mirjam Rennit. 2023. „Kliimamure kui inimeste ja keskkonna suhete vahendaja.“ – *Eesti inimarengu aruanne 2023: Vaimse tervise valdkonna arengud Eestis*, toimetanud Merike Sisask. Tallinn: SA Eesti Koostöö Kogu. Ilmumas.

Annus, Epp. 2020. „Ökodigitaalne Eesti: rahvusloome metonüümlised protsessid 2010. aastatel.“ – *Vikerkaar* 35 (12): 33–45.

Attfield, Robin. 2021. *Environmental Thought. A Short History*. Medford: Polity Press.

Atwood, Margaret. 2012. „Rachel Carson's Silent Spring, 50 years on.“ – *Guardian*, 7. detsember.

Brain, Stephen. 2010. „The Great Stalin Plan for the Transformation of Nature.“ – *Environmental History* 15 (4): 670–700. <https://doi.org/10.1093/envhis/emq091>.

Brain, Stephen ja Viktor Pál. 2019. „Introduction.“ – *Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality*, toimetanud Stephen Brain ja Viktor Pál, 1–10. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061>.

Brulle, Robert ja Christopher Rootes. 2015. „Environmental Movements.“ – *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*, toimetanud James D. Wright, 763–768. Oxford: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.91016-X>.

Carmin, JoAnn ja Barbara Hicks. 2002. „Triggering Events. Transnational networks, and the Development of Czech and Polish Environmental Movements.“ – *Mobilization* 7 (3): 305–324. <https://doi.org/10.17813/maiq.7.3.nv3226643761t786>.

Čísař, Ondřej. 2010. „Externally Sponsored Contention: The Channeling of Environmental Movement Organizations in the Czech Republic after the Fall of Communism.“ – *Environmental Politics* 19 (5): 736–755. <https://doi.org/10.1080/09644016.2010.508305>.

———. 2022. „Rhapsody in Green. Environmental Movements in East Central Europe.“ – *The Routledge Handbook of Environmental Movements*, toimetanud Maria Grasso ja Marco Giugni, 32–44. Oxford, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680-4>.

Contreras Ameduri, Clara. 2021. *Women Writing Birds. Pioneering American Ornithologists of the 19th Century*. Virtuaalnäitus. <https://www.europeana.eu/en/exhibitions/women-writing-birds>. Vaadatud: 27. november.

Dauvergne, Peter. 2018. *Environmentalism of the Rich*. Cambridge: MIT Press.

Doyle, Timothy ja Sherilyn MacGregor. 2014. „Through the Green Kaleidoscope: Environmental Movements around the World.“ – *Environmental Movements around the World. Shades of Green Politics and Culture*, toimetanud Timothy Doyle ja Sherilyn MacGregor, 1–19. Oxford: Praeger.

- Fagan, Adam. 2000. „Environmental Protests in the Czech Republic: Three Stages of Post-Communist development.“ – *Czech Sociological Review* 8 (2): 139–156. <https://doi.org/10.13060/00380288.2000.36.12.03>.
- . 2001. *Environment and Democracy in the Czech Republic: The Environmental Movement in the Transition Process*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Fagan, Adam ja JoAnn Carmin. 2011. *Green Activism in Post-Socialists Europe and the Former Soviet Union*. London, New York: Routledge.
- Galbreath, David J., toim. 2010. *Contemporary Environmentalism in the Baltic States: From Phosphate Springs to 'Nordstream'*. London ja New York: Routledge.
- Grasso, Maria ja Marco Giugni, toim. 2022. *The Routledge Handbook of Environmental Movements*. Oxford, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680>.
- Guha, Ramachandra. 2020. *Environmentalism: a Global History*. New York: Longman.
- Hinchman, Lewis ja Sandra K. Hinchman. 2001. Should Environmentalists Reject the Enlightenment? – *The Review of Politics* 63 (4): 663–692. <https://doi.org/10.1017/S0034670500032125>.
- Ingold, Tim ja Gíslí Palsson, toim. 2013. *Biosocial Becomings: Integrating Social and Biological Anthropology*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198394>.
- Haraway, Donna. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham NC: Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11cw25q>.
- Janáč, Jiří. 2019. „Planned Environment in a Socialist Dictatorship. Complex Water Management and Soil Improvement in Moravia.“ – *Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality*, toimetanud Stephen Brain ja Viktor Pál, 125–144. London ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061-7>.
- Jehlička, Petr. 2001. „The New Subversives – Czech Environmentalist after 1989.“ – *Pink, Purple, Green: Women's Religious, Environmental and Gay/Lesbian Movements in Central Europe Today*, toimetanud Helena Flam, 81–94. Boulder: East European Monographs.
- Jehlička, Petr ja Kerstin Jacobsson. 2021. „The Importance of Recognizing Difference: Rethinking Central and East European Environmentalism.“ – *Political Geography*, nr 87, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2021.102379>.
- Jonuks, Tõnno ja Atko Rimmel. 2020. „Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüdi-loomele.“ – *Keel ja Kirjandus* 63 (6): 459–482. <https://doi.org/10.54013/kk751a1>.
- Jørgensen, Finn Arne, Unnur Birna Karlsdóttir, Erland Mårald, Bo Poulsen ja Tuomas Räsänen. 2013. „Entangled Environments: Historians and Nature in the Nordic Countries.“ – *Historisk Tidsskrift* 92 (1): 9–34. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2013-01-02>.
- Kaasik, Tõnis. 2020. *Keskkonna rakkes elu*. Tallinn: T. Kaasik.
- Kaljundi, Linda. 2018. „Uusmetsik Eesti.“ – *Vikerkaar* 33 (7/8), 68–80.
- Kimla, Pjotr. 2016. „Polish Environmental Movements during the Political Transformation (1980–1989).“ – *Ecology & Safety*, nr 10, 463–472.
- Lukas, Liina, Ulrike Plath, Kadri Tüür ja Jaan Undusk, toim. 2011. *Umweltphilosophie und Landschaftsdenken im baltischen Kulturraum. = Environmental Philosophy and Landscape Thinking*. collegium litterarum 24. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Koitjärv, Teet. 2010. „Eesti kaitsealade ajajärgud.“ – *Eesti Loodus* 5: 14–16.

Kukk, Toomas. 2010. „Soodesõda ei lõpe kunagi. Botaanik Ann Marvetit küsitlenud Toomas Kukk.“ – *Eesti Loodus* 9: 34–39.

Kõiv, Henri. 2020. „Tehas, mis lõhestas ühiskonna.“ – *Vikerkaar* 35 (3): 31–112.

Magnus, Riin ja Heldur Sander. 2019. „Urban Trees as Social Triggers: The Case of the Ginkgo Biloba Specimen in Tallinn, Estonia.“ – *Sign System Studies* 47 (1/2): 234–256. <https://doi.org/10.12697/SSS.2019.47.1-2.09>.

McGrath, Sean J. 2019. *Thinking Nature: An Essay in Negative Ecology*. Edinburgh: Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9781474449281>.

McKibben, Bill. 1989. *The End of Nature*. New York: Random House.

Oliver-Smith, Anthony. 1996. „Anthropological Research on Hazards and Disasters.“ – *Annual Review of Anthropology* 25 (1): 303–328. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.25.1.303>.

Ollitrault, Sylvie. 2022. „Environmental Movements in Western Europe: from Globalization and Institutionalization to a New Nodel of Radicalization in the Twenty-first Century?“ – *The Routledge Handbook of Environmental Movements*, toimetanud Maria Grasso ja Marco Giugni, 19–32. Oxford ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680-3>.

Osborn, Fairfield. 1948. *Our Plundered Planet*. London: Faber and Faber.

Pavasars, Ivars. 2014. „Environmentalism in Latvia: Two Realities.“ – *Journal of Baltic Studies* 45 (1): 39–55. <https://doi.org/10.1080/01629778.2013.836829>.

Pál, Viktor. 2021. „Toward Socialist Environmentalism? Scientists and Environmental Change in Modern Hungary.“ – *Environment and History*. <https://doi.org/10.3197/096734021X16076828553395>.

Pepper, David. 1984. *The Roots of Modern Environmentalism*. London, New York: Routledge.

Pickard, Sarah, Benjamin Bowman ja Dena Arya. 2022. „Youth and Environmental Activism.“ – *The Routledge Handbook of Environmental Movements*, toimetanud Maria Grasso ja Marco Giugni, 521–537. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680-40>.

Plath, Ulrike. 2023. „Animal Abolitionism and Early Environmentalism in Late Nineteenth Century Riga.“ – *Baltic Human-Animal Histories: Relations, Trading, and Representations from an Entangled Perspective*, toimetanud Linda Kaljundi, Anu Mänd, Ulrike Plath ja Kadri Tüür. New York: Peter Lang. Ilmumas.

Plath, Ulrike ja Kaarel Vanamölder. 2018. „Loomad suurlinnas: loomakaitse ja loomaõiguslus 19. sajandi Liivimaal.“ – *Horisont* 52 (2): 32–37.

Sagan, Lynn. 1967. „On the Origin of Mitosing Cells.“ – *Journal of Theoretical Biology* 14 (3): 225–74. [https://doi.org/10.1016/0022-5193\(67\)90079-3](https://doi.org/10.1016/0022-5193(67)90079-3).

Sahlins, Marshall. 1972. *Stone Age Economics*. New York: de Gruyter.

Sander, Heldur. 2020. „Ei lähe meil meelest üks puuke seal Tallinna linnas.“ – *Sirp*, 17. jaanuar.

Silveira, Stasy J. 2004. „The American Environmental Movement: Surviving through Diversity.“ – *Boston College Environmental Affairs Law Review* 28 (2). <http://lawdigitalcommons.bc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1194&context=ealr>. Vaadatud: 6. detsember 2022.

Sloam, James, Sarah Pickard ja Matt Henn. 2022. „Young People and Environmental Activism: The Transformation of Democratic Politics.“ – *Journal of Youth Studies* 25 (6): 683–691. <https://doi.org/10.1080/13676261.2022.2056678>.

Smith, Matthew. 2021. „Concern for Environment Reaches Record High in YouGov Top Issues Tracker.“ – *YouGov*, 9. november. <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles->

reports/2021/11/09/concern-environment-reaches-record-high-yougov-top. Vaadatud: 7. detsember 2022.

Szulecka, Julia ja Kacper Szulecki. 2019. „Between Domestic Politics and Ecological Crises: (De) Legitimization of Polish Environmentalism.“ – *Environmental Politics*. <https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1674541>.

Szulecki, Kacper. 2011. „Hijacked Ideas: Human Rights, Peace, and Environmentalism in Czechoslovak and Polish Dissident Discourse.“ – *Eastern European Politics and Societies* 25 (2): 272–295. <https://doi.org/10.1177/0888325410387643>.

Tucker, Richard. 2019. „Conclusions and Perspectives.“ – *Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality*, toimetanud Stephen Brain ja Viktor Pál, 214–222. London ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061-12>.

Tüür, Kadri. 2004. „Alma Toom, looduskirjanik Vilsandilt.“ – *Eesti Loodus* 6: 22–25.

———. 2021. „Vaba mõtlemine, keeruline lugemine.“ – *Keel ja Kirjandus* 64 (4): 331–336.

Velicu, Irina. 2019. „De-growing Environmental Justice: Reflections for Anti-mining Movements in Eastern Europe.“ – *Ecological Economics*, nr 159, 271–278. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.01.021>.

Vogt, William. 1948. *Road to Survival*. London: Faber and Faber.

Ward, Paul, Libby Robin ja Sverker Sörlin. 2018. *The Environment: A History of an Idea*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Ulrike Plath – PhD, baltisaksa uuringute ja keskkonnaajaloo professor Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis ja Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur. Teadustöös on ta peamiselt tegeleenud 18. ja 19. sajandi uuringute, baltisaksa kultuuri- ja kirjandusajaloo ning keskkonnaajaloo ja rahvusülesest perspektiivist. Ta on tegeleenud toidu-, kliima- ja loomaajaloo ja juhtinud mitmeid teadusprojekte keskkonnaajaloo alal.

E-post: plath[at]tlu.ee

Elle-Mari Talivee – PhD, Tallinna Ülikooli teadur, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur. Lisaks töötab ta kirjandusnõustajana Eesti Kirjanduse Teabekeskuses. Ta uurib linnade kujutamist kirjanduses, kirjanduslikku keskkonnaajalugu ning keskkonnateadlikkuse kujunemist.

E-post: ellemari[at]utkk.ee

Kadri Tüür – PhD, Tallinna ülikooli teadur Eesti Teadusagentuuri uurimisprojekti PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“ ja Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia-uuringute alase ajakirja *Studia Vernacula* peatoimetaja. Aastatel 2018–2021 oli ta Eesti Keskkonnaajaloo Kes-

kuse KAJAK juhataja. Tema doktoritöö rakendas semiootilist metoodikat kirjalike loodusrepresentatsioonide analüüsimisel, peamised uurimisvaldkonnad praegu on ökokriitika, ökofeminism, nn sinine keskkonnahumanitaaria ja loomade kujutamine.

E-post: [tyyr\[at\]tlu.ee](mailto:tyyr[at]tlu.ee)

Aet Annist – PhD, sotsiaalanthropoloog, Tallinna Ülikooli vanemteadur ja Tartu ülikooli etnoloogia osakonna kaasprofessor. Tema doktoritöö (University College London, 2007) vaatles sotsialismijärgset sotsiaalset fragmenteerumist ja ilmajätu maapiirkondades kogukonnaarengu programmide kontekstis. Sellest uurimistööst on välja kasvanud laiem fookus ühiskondlikule kollapsile järgnevatele, aga ka eelnevatele muutustele sotsiaalsuses. Just viimasega on seotud ka Annisti käsilolev välitöö keskkonna- ja kliimaprotestijate ning kliimakollapsiga kohanejate hulgas Eestis ning Suurbritannias.

E-post: [aet.annist\[at\]ut.ee](mailto:aet.annist[at]ut.ee)

From Nature Contemplation to Activism: A Special Issue on Environmentalism

Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür, Aet Annist

Keywords: environment, nature, environmentalism, movements, literature

The introduction to the special issue of Methis on Estonian environmentalism provides an overview of the phenomenon of environmentalism and its spread across political periods, economic formations, and regions. The essay starts by contextualising the central concepts of the issue, 'environmentalism' and its possible translation into Estonian as 'keskkondlus', and its relationship with the concept of 'nature'. At the end of the 1980s, amidst a deepening awareness of environmental crisis, some authors announced 'nature' to have met its end. While this end has become widely accepted within environmental discourse, the approach clashes with the traditional thinking about the beauty of nature and its strong bonds with national identities. To foster discussion and to bridge the discursive and ideological gap between the two perceptions, the authors of the articles use the concept as an umbrella term for both paradigms.

The second part of the introductory article discusses East European environmentalism, drawing attention to the research into erroneous assumptions regarding the lack of environmental activism within the Soviet Union. Before its brief heyday in the 1980s, East European environmentalism was hidden within economy, policy, society and culture. However, its roots went deeper, reaching back to 18th- and 19th-century thought, to Baltic German – and later Estonian – early voluntary associations and the value seen in the homeland and its natural objects. The founding of animal and nature protection societies in the late 19th century was an early practical outcome, and similar thought became pronounced in print culture. In early 20th century, several nature protection areas were established, and people became avid consumers of popular science journals – an interest that would continue throughout the Soviet period. The 1970s saw an environmental movement to protect the wetlands of Estonia which were in danger of being drained. Throughout the 20th century, also fiction reflected the prevailing views of nature and emerging concerns about the environment.

The issue's opening article by Ulrike Plath and Kaarel Vanamölder takes us back to the 17th century to demonstrate the possibility of climate movements more than three centuries ago. This is followed by Karl Hein's case study that depicts in detail the emergence of animal protection in Estonia a hundred years ago in the context of local and regional history. The next four articles focus on different aspects of environmental movements in the Soviet period. Elle-Mari Talivee retells the story of the peculiar character of Atom-Boy created by the author Vladimir Beekman who depicts in this form the various developments in the Soviet nuclear industry. This example from children's literature is paralleled by similar environmental concerns expressed in visual arts, as outlined in Linda Kaljundi's article. In a more theoretical take on liberal and autocratic environmental protection, Viktor Päl discusses the Soviet propagandistic use of environmental issues. Olev Liivik contextualises the protests against phosphorite mining in the 1970–80s within the wider trends in the Soviet Union, including the practice of sending letters of complaint to the media, and the various waves of environmental dissent. The discussion of a more compact case of the so-called Green Cycling Tours by Tambet Muide demonstrates the same increasingly oppositional stance that took hold in the 1980s. Regarding the post-Soviet era,

Tõnno Jonuks, Lona Päll, Atko Rimmel and Ulla Kadakas analyse the various conflicts that have emerged around natural and cultural objects protected by law since the 1990s. In the freestanding article of the issue, Raili Lass writes on interlinguistic and intersemiotic procedures of translation in the theatre but, as our introductory essay suggests, points of convergence may be found here with the discussion of staging of conflicts in environmental protection. In the “Theory in Translation” section Timothy Morton’s classic discussion of environmentalism is published in Ene-Reet Soovik’s translation, accompanied by introductory remarks from the translator and Kadri Tüür.

The final part of the issue’s introduction offers a comparative and interdisciplinary take on the themes discussed. The revelatory nature of historical events of any era, especially natural disasters or the conditions of their unfolding, uncovers the socio-environmental relations that push people to respond. Whether or not such responses become environmental movements depends on the context that either recognises or ignores human embeddedness in the environment. Searching for such parallels connects 21st-century climate activism and 17th-century upheavals, animal protection in the 1920s and a hundred years later. The Soviet period allows a simultaneous scrutiny of both the limited and ideological take on the apparent lack of Soviet environmentalism as well as the methodological challenges of finding the footprints of hidden awareness and activism. Unearthing this from literature, art and the restrained presence of expert voices also provides an explanation to the sudden explosion of activism in the 1980s. The silence of the following decades further proves that there is nothing obvious in the ways in which environmentalism can take hold of society, which demands precise and detailed inquiry such as provided by the authors of this special issue.

Ulrike Plath is Professor of Baltic-German Studies and Environmental History at the School of Humanities of Tallinn University and Senior Researcher at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences. Her main fields of study have been 18th and 19th century studies, history of Baltic German culture and literature, and environmental history. Her recent research covers food history, climate and animal history; she has been the Principal Investigator of several research grants on these topics.

E-mail: plath[at]tlu.ee

Elle-Mari Talivee is Researcher at Tallinn University; Senior Researcher at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences. She also works as a literary adviser at the Estonian Literature Centre. Her research focuses on literary urban studies and environmentalism in literature.

E-mail: ellemari[at]utkk.ee

Kadri Tüür is PhD, researcher in the project “Estonian Environmentalism in the 20th Century: Ideology, Discourses, Practices” at Tallinn University. She served as the head of the Estonian Centre for Environmental History (KAJAK) from 2018 to 2021. She is also Editor-in-Chief of *Studia Vernacula*, the journal of the Estonian Native Crafts Department of the University of Tartu Viljandi Culture Academy. Her PhD thesis applied semiotic methods to the analysis of written nature representations and her current research interests include ecocriticism, ecofeminism, blue humanities and animal representations.

E-mail: tyyr[at]tlu.ee

Summary

Aet Annist is a social anthropologist, Senior Researcher in the project “Estonian Environmentalism in the 20th Century: Ideology, Discourses, Practices” at Tallinn University and Associate Professor at the Ethnology Department of the University of Tartu. Her PhD research from UCL focused on post-socialist rural fragmentation and dispossession in the context of community development programmes, which she has expanded in her later research to sociality in change, both post- and pre-collapse. In relation to the latter, she is currently doing fieldwork amongst environmental protest and adaptation groups in Estonia and the UK.

E-mail: aet.annist[at]ut.ee

Põrkuvad „ilmamaad“ 17. sajandi Liivimaal

Ulrike Plath, Kaarel Vanamölder

Teesid: Johannes Gutsclaffi 1644. aastal ilmunud teos „Lühike teade ja õpetus“ ja selles sisalduv „pikse palve“ kuuluvad Eesti varauusaegsete tüvitekstide hulka. Lugeses seda keskkonnahumanitaaria vaatenurgast, saavad ilmsiks seni tähelepanuta jäänud kliimajaaloolised kihistused ja seosed. Artikkel väidab, et „Lühike teade ja õpetus“ on üks varasemaid siinmail ilmunud teoloogilisi käsitlusi ekstreemsetest ilmastikutingimustest 17. sajandil. Raamatus on kirjeldatud esimest teadaolevat ilmastikutingimustest põhjustatud mässu Balti ajaloos. Artikkel pakub seega esimesi tõlgendusi Balti nn „ilmamaade“ sügavamatest kihtidest ning analüüsib „kliimamässu“ tekkimise probleeme, kasutades selleks keskkonnahumanitaaria ja kliimajaaloo metoodikat.

Võtmesõnad: varauusaeg, religioosne kirjandus, kliima, mäss, ilm

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22101>

Sissejuhatus

Kliimamuutuste tajumisega kaasnev kliimaaktivism on 21. sajandil silmatorkav nähtus. See aga ei tähenda, et varasematel aegadel oleks kliima muutumine või hälbend ilmastikus jäänud tähelepanuta. Arvestades tollase ühiskonna märksa suuremat sõltuvust loodusest ja keskkonnast, võiksime eeldada pigem vastupidist (Bernd-Brinkmann 2000). Võib muidugi ka väita, et ühiskonna seos ilmaga ei ole ajas kuigivõrd muutunud, küll aga on see 19. ja 20. sajandil ehk kliimaatilisel soodsal moderniseerumise ajastul ununenud. Sellist eksistentsiaalset, suhteliselt muutumatut seost kliima, maastiku ja kultuuri vahel rõhutab Briti kultuuriantropoloogia suurkuju Tim Ingold (2010, 121), kasutades terminit *weather-world* – ehk konkreetne paik, milles areneb meie kultuuriline mõtlemine. Tema järgedes on saksa-rootsi teoloog ja religiooniuurija Sigurd Bergmann täheldanud, et me kõik elame „ilmamaal“ (*weather land*), mis paigutub suuremasse „maa-ilma“ (*weather-world*) (Bergmann 2021, 1, 8). Analüüsides eri religioone, jõuab ta üllatavale järeldusele: kuna religioonid mäletavad varem aset leidnud kõikumisi (nt suur veeuputus piiblis) ning võivad ühiskonna säästmiseks arendada rituaale, mis aitavad muutuva olukorraga kohaneda, võib neis näha jõudu saada hakkama kliimakõikumistega (71). Keskmise normaalsuse tajumiseks ja mäletamiseks on inim-geograafia professori Mike Hulme'i sõnutsi vaja kliimat vaadelda ka kui kultuurilist, mitte ainult kui meteoroloogilist nähtust (Hulme 2015, 3). Võttes seost kliima ja kultuuri vahel tõsiselt, on võimalik näha selgemini ka kliimamuutustega kaasnevaid väljakut-

---

Artikli valmimist on toetanud PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“.

seid kultuurile ja ühiskondlikule korrale (Meisch ja Hofer 2018, 11; Ingold 2010, 122). Ilm võib seega olla suhete peegel ning ühiskonna „moraalne baromeeter“, millega saab mõõta peale inimeste ja jumala vaheliste suhete seisu ka inimestevahelisi pingeid (Bergmann 2021, 71–74). Sellises interpretatsioonis mängib ilm religioosset mõtlemist peaaegu sama suurt rolli nagu sekulaarses teaduses mõõteriistad (Trepp 2010). Kuna ilmanähtused on laetud mitmesuguste ühiskondlike ja religioossete tähendustega, võivad kliimaatilisel ekstreemsetel aegadel tekkida plahvatuslikud konfliktid, mis näitavad eri ühiskonnakihtide vahel olevat asünkroonsust ja pinget (Jakubowski-Tiessen ja Lehmann 2003, 12). Konflikte ilma ja kliima ümber võib seega pidada kliimaatilistelt keerulistelt aegadel vältimatuks.

Kas iga konflikti saab aga nimetada liikumiseks ning kas 17. sajandi kliimaga seotud rahutusi saab võrrelda 20. sajandi nähtustega? Keskkonnaliikumisi on defineeritud seni kui nähtusi, millel on ebaselged sisulised piirjooned.¹ Keskkonnaliikumiste algust ei ole täpselt määratletud, kuid see ulatub tagasi vähemalt 19. sajandisse (Grasso ja Giugni 2022, 2–3). 17. sajandil kliimaga seostatavaid rahutusi on võrreldud mitmel poolel 21. sajandi fenomeniga (Parker 2014), kuid sageli on põhifookus olnud pigem võimude tegutsemisel, mis reageeris keeluseaduste ja mõningate inimeste süstemaatilise tagakiusamisega (Behringer 2010). Siinses artiklis interpreteerime Johannes Gutsclaffi (?–1657) 1644. aastast pärit teost „Lühike teade ja õpetus väärtalt pühaks peetud Võhandu jõest Liivimaal“ („Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhand“) kui üht esimest ja olulisemat dokumenti varasemast teadaolevast ilmastikunähtustest põhjustatud vastuhakust ja õpetatud arutelust ilma tekke üle. Teos on seega üks väärtuslik näide sellest, kuidas ilm muutus 17. sajandi algul teoloogilises diskursis nn „moraalseks baromeetriks“. Samas pakub see ka põhjaliku ühiskondliku analüüsi vastuhaku põhjustest ja on olemas võrdlusmaterjaliks hilisemate keskkonnaliikumiste jaoks, millest on erinumbris juttu.

Kirjandusteaduses on viimasel ajal järjest rohkem tähelepanu pööranud kliimauuringutele ehk küsimusele, kuidas ilm ja kliima on kirjanduses representeeritud. 2015. aastal andis kirjandusteadlane Alexandra Harris välja raamatu nimega „Weatherland“ („Ilmamaa“), milles ta uurib inglise kirjanduse seoseid ilmaga läbi sajandite, alustades 8. ja 9. sajandiga (Harris 2015). 2019. aastal on Oliver Grill lisanud põhjaliku analüüsi saksa 19. sajandi kirjanduse ilmakäsitlustest (Grill 2019). Vähesed tööd on tegelenud spetsiifilisemalt varauusaja kirjandusega. Saksa üldise ja võrdleva kirjandusteaduse professor Johannes Ungelenk on kirjutanud võrdleva uuringu ilma kontseptsioonist 17.–19. sajandil, võttes 17. sajandi uurimisel aluseks Shakespeare'i näidendid „Torm“ ning „Kuningas Lear“ (Ungelenk 2018). Selge fookusega religioossele kirja-

¹ Vaata siinse erinumbri sissejuhatust.

kultuurile ja filosoofiale varauusajal on Stefan Hofer ja Simon Meisch koostanud kogumiku „Extremwetter“ („Ekstreemne ilm“, 2018), mis pakub mitmete äärmuslike ilmanähtuste kaasaegsete kirjelduste analüüsi. Balti kontekstis ootavad võrdlevad kirjanduslikud analüüsid varauusaja ilma representatsiooni kohta alles kirjutamist,² kuid kirjandusteadlaste huvi kliima vastu on ärganud.³ Kultuuriloo perspektiivist on Johannes Gutsblaffi „Lühikest teadet ja õpetust“ nagu ka tema teisi teoseid väga hästi uuritud (Valk 2014; 2015; Kõiv 1997; 1998; 2003; 2006). Vastavalt vaatenurgale on seda interpreteeritud kas saksa kirjasõna raames kui teoloogilist traktaati või eesti rahvakultuuri perspektiivist kui selle üht varaseimat allikat (Laugaste 1963, 43, 296–298). Baltisaksa rahvakultuuri ja religiooni uurivaid töid on järjest rohkem ilmumas ning neid on vaja selleks, et siduda kohaliku rahvausu ja folkloristika ilminguid laiemalt Euroopa ruumiga. Saksa folkloristikas ja kirjandusteaduses uuriti juba sajand tagasi kultuurilisi reaktsioone muutuvale ilmale eri regioonides (Gesemann 1913; Adrian 1944/1945), kusjuures spetsiaalselt tunti huvi „teoloogilis-meteoroloogilise kirjanduse“ vastu, nagu ilmapalved, ilmajutlused ja just varauusaegses protestantlikus kirikus levinud ilmalaulud (Bernd-Brinkmann 2000, 89). Seni vähe uuritud žanris leiame intrigeeriva silla nii katoliikliku ja protestantliku rahvausu kui ka kirjandusteaduse ja teadusajaloo vahel (97–100). Balti kultuuriruumis on ehitanud samasugust silda peamiselt klassikalise filoloogiga ja/või mõttelooga tegelevad uurijad.⁴ Laiem koostöö mitmekeelse Balti kirjakuultuuri kirjeldamise nimel jätkub.

Humanitaaria ja loodusolude koos analüüsimisel Eestis on umbes poole sajandi pikkune ajalugu (Plath jt 2021), ometi ei ole Balti ajaloos Väikese jääaja ilmingutele fenomeni keerukuse ja allikate nappuse tõttu siiani kuigi palju tähelepanu pööratud. Kliimaatilised kõikumised 17. sajandil on jäänud poliitiliste periodiseeringute või näiteks Suure nälja (1695–1697) mõjude seletamise varju. Nii kirjakuultuuris kui ka ajaloos räägime Väikese jääaja asemel pigem varauusajast, mis loob väga erisugustele arenguprotsessidele ühise, ent vaieldava katusmõiste (Behringer 2005). Maunderi miinimumi (1645–1715) ehk päikese aktiivsuse miinimumperioodi asemel räägime Rootsi ajast või Põhjasõjast, sellele eelnenud Spöreri miinimum (1460–1550) on meile tuttav Liivimaa hiliskeskajana. Ajaloo- ja kirjandusteaduses kasutusel olevaid ajaskaalasid ei ole ühildatud loodusteaduses kasutatavatega, vaid käiakse igaüks oma teed. Tundub, et alles kriisihetkedel tekib vajadus lahti lasta distsiplinaarsetest interpreteerimismustritest

2 Liina Lukase initsieeritud Balti kirjakuultuuri sarjas on oodata ka Balti keskkonnaspetsiifilist käsitlust.

3 Siin on näiteks Elle-Mari Talivee ja Ene-Reet Sooviku organiseeritud seminar „Kirjanike ilmavaatest. Seminar ilmast kirjanduses“, mis toimus 21. mail 2021 Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumis.

4 Näiteks Kristi Viiding, Martin Klöcker, Marju Lepajõe, Katre Kaju, Kai Tafenau, Meelis Friedenthal, Aivar Põldvee, Kairit Kaur, Janika Päll, Märtinš Laizāns jt.

ja otsida koostööd. Tõsi, kahjuks ei ole kliimaatilised kõikumised ja inimeste reaktsioonid neile nii üheselt dateeritavad kui sõjad ja muud poliitilised sündmused, mida periodiseerimisel valdavalt kasutatakse. Lisaks ei ole ulatuslikumad kliimaatilised nähtused ja muutused olnud täpselt sünkroonis maakera või isegi tollase Euroopa eri regioonides (Pfister ja Wanner 2021; Stangl ja Foelsche 2021, 2; Neukom jt 2019). Varauusaega kui perioodi transdistsiplinaarselt ümber defineerides räägib Wolfgang Behringer seega „stabiilsuse otsingute ajast“, viidates samaaegselt aset leidnud ühiskondlikele ja kliimaatilistele turbulentsidele (Behringer 2005; Rabb 1975).

Koostöö ajaloolaste ja reaalteadlaste vahel tekkis umbes pool sajandit tagasi seoses võimalustega arvuti abil analüüsida suuri andmehulki ka ajaloolise klimatoloogia raames (Plath jt 2021). Kuid märkimisväärne oli ka koostöö, mis toimus 1980. aastatest alates kvalitatiivselt uurivate humanitaarteaduste vahel Väikese jääaja kultuuriloo alal (Lehmann 1986; Behringer, Lehmann ja Pfister 2005). Mõlemad uurimissuunad on näidanud ilmekalt, kui tähtis on uurida loodusühiskondlikke (*socionatural*) või looduskultuurilisi (*natureculture*)⁵ ilminguid just katastroofide uurimisel (Collet 2019, 13–18) – uurimissuund, mida on rakendatud edukalt 17. sajandi analüüsimiseks (Bankoff 2003). Briti ajaloolase Geoffrey Parkeri käsitluses oli 17. sajandil tegemist globaalse kriisiga, mida tunnistasid ja kogesid kõik ühiskonnad ja kultuurid Euroopast Hiina ja uue maailmani (Parker 2014, 26 jj). Aastatest 1635–1666 on loetletud ainuüksi 49 ülestõusu Euroopas, Ameerikates, Aasias ja Aafrikas (Parker 2014, XXII). Kliimaatilisel paistab periood silma Euroopas eriti külmade talvedega Inglismaast Transilvaaniani (Stangl ja Foelsche 2021, 2). Kliima tähtsusest 17. sajandi ajaloos on Eestis räägitud pigem möödamilles (Piirimäe 1982, 225; Seppel 2004, 27). Peamine autor Eesti ajaloolise klimatoloogia alal on lisaks Sulev Vahtrele (1970) olnud Andres Tarand, kes puudutab 17. sajandi andmeid siiski põgusalt (Tarand, Jaagus ja Kallis 2013). Tarand ei ole ettevalmistuselt ajaloolane, vaid geograaf. Ilmselt seetõttu ei ole Tarandist ajaloo historiograafiasse jäänud erilist jälge, pealegi on varauusaja osas tema alustatud Eesti kliima andmebaas kannete poolest hõre.

Käesolev artikkel olgu väike lisandus seni tehtud ulatuslikele uurimustele Balti varauusajast. Konkreetsemalt uurime „ilmamaad“ ehk kultuurilisi seoseid kohaliku ilmaga Balti varauusaegses kirjanduses 17. sajandi esimesel poolel, analüüsides keske teosena Gutsloffi „Lühikest teadet ja õpetust“. Pakume teksti lähilugemist kliimaajaloo perspektiivist ning heidame tausta andes pilgu ka ilmaga seotud baltisaksa saksakeelses teoloogilisse diskurssi laiemalt.

---

5 Termin *looduskultuur* on toonud eesti keelde semiootik Timo Maran ingliskeelse *natureculture* tõlkena.

Pikse palve ning Gutsloffi „Lühike teade ja õpetus“ kliimaajaloo kontekstis

Woda Picker / Herja anname palvus kalte sarve kahn ninck nelli Shörre kahn / kündi perrast / külwi perrast / Olje Wasck / terra Kuld. Toucko mujo musto pilwe sure Soh / körken Kondo / laja Lahne pähle. Simmase ilm messi hohk meile kündjalle külwjalle. Põha picken häja meie põldo hüvva ölja allan / ninck hüvva päh otzan / ninck hüvva terri sissen. (Gutsloff 1644, 362–363).⁶

Nõnda kõlab Pikse palve, mida Gutsloff on kuulnud kohalikult talupojalt Vihtla Jürgenilt. Gutsloff oli 1641. aastal Urvastesse kolinud ja seega edaspidi juhtunu vahetu tunnistaja (Kõiv 2005, 4–5). Palve ei ole mitte ainult üks varasemaid kirjapanekuid eesti keelest ja rahvapärimest, vaid avab meie arvates ka siinsete talupoegade tajutud „ilmamaade“ tähendust ekstreemsete ilmastikutingimuste kogemise tulemusel. Võhandu kallastel toimunud talupoegade esimest kliimaga seotud mässu on varem hästi kirjeldatud: Preisimaalt pärit kaupmees Hans Ohm (1597–1665)⁷ kolis 1631. aastal Sõmerpalu mõisa, mille oli saanud kuningas Gustav Adolfilt kingituseks, ning alustas Võhandu jõe kaldale Osula külla vilja- ja saeveski ehitamist. Esimene veski lagunes varsti, kuna tööle võetud saksa veskimeister suri peatselt ning hoone vundament ei olnud saanud piisavalt tugev. 1640. aastal rajas järgmine veskimeister uue veski jõe kaldale veidi teise koha peale. Aasta hiljem hakkasid kohalikud talupojad mõisnikule kaebama, et uus veski on süüdi külmas ja vihmases ilmas suvel ning varastes öökülma-des septembris, mistõttu saak mädaneb ja rukis ei jõua küpseda (Gutsloff 1644, 30–34). Kui ka 1642. aastal töotasid tulla jälle halvad ilmad, puhkes piirkonna talupoegade seas mäss, mis toimus mitmes etapis: esimene oli juba 30. aprillil, aga Hans Ohm suutis veenda talupoegi loobuma plaanidest veski lammutada. Nemad aga lubasid jätkuva halva ilma puhul tagasi tulla juba suurema salgaga. Aprillis mässanud talupojad kutsuti kohtu ette 20. mail, ent kohale ilmus ainult kolm talupoega, kes pääsesid manitsusega. Kuna halb ilm jätkus, rüüstas ja põletas 8. juuli keskööl 80 osalejast koosnev püssidega varustatud salk neljast kihelkonnast ja ka Vene võimu alla kuuluvatest piirkondadest veski, röövides selle ümbruses elanud inimesi ning lõhkudes järgmisel hommikul täielikult ka veski vundamenti (34–36). Olukorra lahendamiseks oli vaja Tartu asehalduri sekkumist, kes saatis kohale sõdurid. 20. juulil korraldati mässajate näidisprotsess. Asehaldur ähvardas talupoegade omanikke, et kui nemad ei jõua oma

6 Woda Pikker, härja anname palves kahe sarvega ning nelja sõraga, künni pärast, külvi pärast, öle(d) vask, tera(d) kuld. Tõuka mujale musta(d) pilve(d) suure soo, kõrge kõnnu, laia laane peale. Simane ('mõdumagus') ilm, mesi-õhk meile, kündjale, külvajale. Püha pikne, hoia meie põldu, hea(d) öle(d) all, hea(d) pea(d) otsas ning hea(d) tera(d) sees.

7 Hans von Ohm (Ohmb) oli sündinud Preisimaal ehk praeguses Schleswig-Holsteinis Dittmarschenis. Ta abiellus Dorothea von Renteiniga (1604–1657), kellega tal oli Hans Ohmi nimeline poeg (1630–1672). Oomide (Ohm) suguvõsa kohta vt: <https://linnaarhiiv.wordpress.com/2017/04/18/oomide-suguvosa/> (22.11.2022).

talupoegi kohtu ette saata, tulevad sõdurid mõisaomanikele või -valitsejatele järele. Kuue mõisa omanikud olid koos talupoegadega kohal, ainult Vastseliina mõisa valitseja oli üks, kuna tema talupojad olid põgenenud. Ässitajad said 10 vitsahoopi ning pidid aitama veski uuesti üles ehitada, kaasajooksikutele määrati 5 vitsahoopi. Kuna veski hävitanud talupojad olid pärit peamiselt Vastseliinast, ähvardati sealset mõisa-valitsejat kuni 200 riigitaalri suuruse trahviga, kui ta talupoegi Venemaalt nelja nädala jooksul kohtu ette ei toimetata (41).

Loos leidub selgelt väljendatud tahet korraldada suurem mäss sakslaste vastu.⁸ Hirm üldise eestlaste mässu ees pärines baltisaksa mälus Jüriöö sündmustest (Kaljundi 2006) ega vaibunud ka hilisemate sajandite jooksul (Plath 2011). Kuid juhtunu taustal ei ole 17. sajandi rahvuslik ega seisuslik konflikt sakslaste ja mitesakslaste vahel, vaid eksistentsiaalsed ilma ja toiduga seotud probleemid, millest räägivad selgelt raamatu eessõnad. Esimesi vihjeid ekstreemsele ilmale võime leida eessõnas trükitud Joachim Racheli (1618–1669)⁹ pikast luuletusest „Mahapõlenud veskile Liivimaal“:

[. . .]

Neil hiis on pühapaik ja surnuaia eest,
kus aastaringi itketakse maetud meest.
Ja iga väiksem ojagi on pühaks peetud.
Nüüd aga ootamatult terve maa sai neetud,
sest ühtesoodu hoovas külma õhku ja
– kui sügiseti – sadas suvel kogu aja.
On rajuvihmast pekstud põldu näha hale
ja süngeks tõmbus vaese talupoja pale.
Ei päästnud puuslikule pandud küünal ning
sai maale surmavaks äkktalve jääne ving.
Kui saabus viljaaeg ja põldu ootas lõikus,
siis kaeras kõrsi vaid ja orasheina kõikus.
Nälg kaamelt leivaks kaevas pinna-alust juurt
ja kitkus sammalt jahuks, kurtes häda suurt.
[. . .]¹⁰

8 „Waß gilts / es wird noch hierdurch zwischen uns und den Teutschen ein Krieg entstehen“ (Gutsclaff 1644, 41).

9 Joachim Rachel oli samuti Dithmarschenist pärit nagu ka Hans Ohm. Rachel oli tuntud luuletaja ja satiirik. Ta tuli 1640. aastal Tartu ülikooli professori Lorenz Ludeni (Laurentius Ludenius, 1592–1654) kutsel Liivimaale ja töötas hiljem koduõpetajana Tartus, kust lahkus tagasi Saksamaale 1652. aastal (Sach 1888, 99–104). Erakordsed aastad 1641 ja 1642 veetis ta seega Liivimaal.

10 „Die Hayne heiligt man / gräbt da die Todten ein / Die Jährlichs ungehewr geklaget müssen seyn. / Die kleine

Nälja tähendust võimendab ka Hans Ohmi pühendus kuninganna Kristiinale teisel ja kolmandal leheküljel. Siin kiidab Ohm riigi kavatsust kaitsta näljaajal ja kriisiolukorras kõiki õige usulise kuuluvusega ehk protestantidest sakslasi.¹¹ Ohm ise kuulus kaitsvatate ringi, kuna oli 1628. aastal Stralsundi piiramisel, kus Rootsi sõjavägi sattus raskesse näljahädasse, saatnud Gustav Adolfile ja Rootsi armeele toidumoonaga varustatud laeva. Abi eest oli kuningas kinkinud talle kaks mõisa, ühe Tallinna lähedal ning teise Sõmerpalus, ja võtnud ta kuningliku kaitse alla (Gutslaff 1644, av). Nõnda oli tal alust pöörduda veski mässu ja ka tapmisähvarduste tõttu abipalvega kuninganna poole. Samas saame teada, et kohalik maarahvas pidi ennast ise toiduga varustama ja neil ei olnud oodata riigipoolset abi. Raamatu esimene raamistus on seega äärmuslikest ilmastikutingimustest põhjustatud nälg, mis viis konfliktini ilma ja toidupuuduse pärast.

Teine eessõna, mis on kirjutatud Gutslaffi sõnul Academia Gustaviana dekaani ja kõikide teoloogia fakulteedi professorite poolt (*Decanus und sämptliche Professores der Theologischen Facultät daselbst*),¹² avab juhtunu religioosset tagamaad. Just siit saame teada, et mitte ainult talupojad, vaid ka „palju sakslasi“ eri seisustest ja isegi pastorid kaitsesid mässulisi. Kära ilma ja veski pärast olevat kostnud Riias Narvani ja Pärnust Tallinnani (17–18).¹³ Suures ühiskondlikus konfliktis, millel oli potentsiaal eskalearumiseks, kiitsid „akadeemia õppejõud“ Gutslaffi püüet seletada ilma tegelikku kulgemisjooni ja tema võitlust ebausust vastu. Käsikiri lubati trükki.

Raamatu põhiosas peetakse õpetatud arutelu ilma tekkimise põhjustest. Vaimulikuna püüdis Gutslaff mõisniku finantseeritud traktaadis käsitleda ebausuga seotud

---

Bächlein sind auch heilig hie geehret. / Es ward für kurtzer Zeit das gantze Land versehret / Durch eine kalte Luftt / die beste Sommerzeit / War gleich dem späten Herbst mit steter Feuchtigkeit. / Das Feld stund trawriglich vom nassen Sturm erschlagen / Der arme Bawresmann beginte sehr zu klagen / Die Kertzen halffen nicht die er dem Abgott brandt / Ein früher Frost fiel ein vnd tödtet gantz das Land. / Die Erndte kam herzu den Acker auszuschneiden / Da war für Habern Stroh / vnd Unkraut für Getreiden. / Der bleiche Hunger folgt / grub Wurtzel aus für Brod / vnd rauffet Most für Mehl zu stillen seine Noth“ (Rachel 1644). Saksa keelest tõlkinud Jaan Undusk.

11 „Vnter seinem Schutz haben sich nicht alleine alle bredrenge Vnterthanen des löblichen Schwedischen Reiches / sondern auch alle bedrenge Glaubensgenosse Deutscher Nation gefrewet / vnd wol befunden / vnd beseufftzen noch anitzo / daß sie so schleunig vnd zu frühezeitig dessen Schatten sind beraubet worden. Ihrer Narhunge halber danketen der Hochsel. Königl. Majest. auch all die in dero Schutz vnd Schirm lebeten / denn / wiewol es bey so schwerem Kriege vnmüglich war / das Landvolck in groß auffnehmen an seiner Nahrunge zu bringen: so erhielt doch jhre Hochsehl. Majest. durch gut Commando einen jeden der sich seines Schutzes gebrauchte / bey guter Nahrung“ (Gutslaff 1644, aiiij).

12 Andreas Virginius (1596–1664) tegutses siis teaduskonnas küll üksi. Tema sulest leiame ka raamatu eessõnas Gutslaffile pühendatud laulu.

13 „Denn solch Geschrey hat gantz Lieflland erfüllet gehabt / also daß von Riga an biß Narva, Revall / Pernaw ec der Lettische Bawr über die Schwäti Ubbe / der Ehstnische Bawr aber über die Pöha Jöge gerufen hat. Vnd nicht alleine hat dies Aergernisse den Bawrsman berühret / sondern hat auch viele der Teutschen bethöret / vnd zwar des gemeinen Mannes den mehrertheil / auch etzliche im hohen Stade vnnnd Ansehen: Schande ist es / daß ich bekennen muß / daß auch Pastores, die der Gemeine Christi mit heilsamer Lehre vorstehen sollen / sich nicht geschewet haben / diesen schändlichen Paganismus zu defendieren“ (Gutslaff 1644, 17–18).

probleeme kuradi võimu ilmingutena, selgitades järjest kuradi poolt esitatud valesid. Kuradi esimene valeväide olevat, et jõgi saab „teha“ ilma. Teine vale on see, et varasema veski hävimine tõi peatselt kaasa hea ilma. Kolmas vale ütles, et selle jõe peale ehitatud veski jahvatab viljast rohkem jahu kui teised veskid (seda selgitab Gutsflaff uue veski parema ja uuendusliku tehnoloogiaga). Neljas vale on, et pärast veski hävitamist olevat visatud surnud koeri ja sigu jõkke, mistõttu ilm ei olevat saanud paraneda. Ning viies vale, et ilm ei muutunud, kuna veski juurde olevat salaja ehitatud pais (12–14). Kuradi valedest pimestatud kohalikud eestlased, lätlased ja ebausklikud sakslased ei paista raamatus eriti agentsetena, vaid kui kuradi poolt üles ässitatud rahvahulk. Nende arvamust selle kohta, et igasugune jõevoolu takistamine ehitiste ja kalavõrkudega põhjustab halba ilma ning et jõge tuleks igal aastal puhastada (18–29), on interpreteeritud kuradi teona, mitte alamate põhjendatud murena halveneva ilma pärast. Gutsflaff kaebab, et kuni Gustav Adolfi valitsusajani võisid kohalikud talupojad muuta ilma oma soovile vastavalt (25–26) ja ka viimases Vene sõjas olevat tatarlased nõudnud kohaliku talupoja käest, et ta „teeks jõe abil paremat ilma“ (28). Ilmselgelt mõistab Gutsflaff süüdi katoliiklasi, kes lubasid rahvausul kesta niivõrd kaua.

Gutsflaff argumenteerib teoloogiliselt korrektselt, et ainuüksi jumalal olevat võimu muuta ilma (8, 75–79, 144), ning ei ole võimalik, et terve maailma ilm lähtuks Võhandust (64–67, 82–91), nagu kurat tahab lasta uskuda (398–399). Just sellise ebausuga ja ka muude pattude pärast saatis jumal halva ilma koos nälja ja katkuga (285–386). Niisiis süüdistab Gutsflaff rahvausku halva ilma tekkimises. Süüdi ei ole sealjuures mitte ainult talupojad, vaid ka saksa astroloogid ja kalendritegijad, kes samamoodi oma ilmaprognoosidega patustavad (302–304). Nemad olevat arvanud, et halb ilm Võhandul olevat alguse saanud 29. jaanuaril 1640, kui soe ja niiskust õhkav planeet Jupiter oli läinud Kaljukitse ja hiljem Veevalaja märki, ning hiljem 16. jaanuaril 1641, kui Saturn, mis oli tuntud kui külm planeet, oli läinud Kalade veemärki ja püsinud seal kaks aastat (317–328). Oma argumentatsiooni rahvausu ja astroloogia vastu lõpetab Gutsflaff ühese sõnumiga: „Jah, mitte ainult kõik ilmad ei tule Jumalast, vaid hea Jumal valitseb ka ilma, nõndaviisi, et peab olema ja peab saama sellist ilma, nagu Tema tahab“ (301).¹⁴

Gutsflaffi raamat Võhandu jõest on teoloogiline analüüs Liivimaa ilmamaadest, milles vaetakse läbi kõik teadaolevad argumendid, mis võisid olla äkitselt muutnud ilma põhjused. Oma pikas ja põhjalikus käsitluses toob Gutsflaff näiteid eri ühiskonnagruppide – talupoegade, astronoomide, õpetlaste arvamustest ja püüab neile protestantliku loogika järgi vastu vaielda, kehtestades protestantlikku interpretatsiooni ühis-

---

14 „Ja alles Wetter kommet nicht allein von Gotte her / sondern der liebe Gott regieret auch alles Wetter / also / daß ein solch Wetter / seyn vnd werden muß / wie Er will“ (Gutsflaff 1644, 301).

kondliku normina. Raamat on mitmel viisil raamistatud kui arutelu ilmamuutuste põhjustest ja tagajärgedest.

Kliima Balti provintssides 17. sajandil.

Kuid Gutsloff on ka tähelepanelik kroonik, kes vaatleb ilmastikutingimusi 1640. aastatel: 1641. aasta suvi oli vihmane ja äikeserohke, september tõi aga pikemat aega kestvad öökülmad, mille tõttu kaera-, odra-, herne-, lina- ja tatrasaak hävis ning rukki- saak oli kehv (Gutsloff 1644, 32). 1642. aastal oli samuti külm kevad öökülmadega, mis kestsid jaanipäevani välja. Kuid ka pärast 8. juulil veski lõhkumisega päädinud mässu ei muutunud ilm sugugi: öökülmad hävitasid tatrasaagi ning rohke vihm augustis heina ja vilja (4, 38). Mis on teada nende aastate kliimast laiemalt?

Euroopa kliima üldist jähkemist alates 16. sajandi teisest poolest on küllaltki palju uuritud (Pfister ja Wanner 2021, 221). Nii teame, et aastatel 1570–1600 halvenes ilm märgatavalt: suved olid vihmased ja keskmine temperatuur langes. Kliimamuutus mõjutas heeringapüüki Šotimaal 16. sajandi lõpul, kuna kalad otsisid soojemat vett lõunas, ning Rootsis ja Soomes esines rida tõsiseid näljahädasid (Pfister ja Wanner 2021, 222; Myllyntaus 2009; Lappalainen 2012, 23–35; Huhtamaa 2017), mille mõju ulatus ilmselt ka siia (Seppel 2008, 38). 17. sajandi keskpaigast tuleb kliimaanomaaliat kasvu taga näha ka päikese aktiivsuse miinimumperioodi (Maunderi miinimum) ning rea vulkaanipursete mõjusid (Stoffel jt 2022; Pfister 1999). Ilmastiku jähkemine tõi kaasa ekstreemsed kliimanähtused (sajud, põuad, üleujutused, pikalt püsiva külma, suveta aastad jms) ning mõistagi ikaldusi, sellest tulenevaid näljahädasid ja haiguspuhan- gaid. Eelmodernse ühiskonna sõltuvus teraviljast peamise toidusena muutis selle liikmed eriti haavatavaks. Näiteks temperatuuri jähkemine kasvõi kahe kraadi võrra Celsiuse skaalal lühendas vilja kasvamise aega enam kui kolme nädala võrra, vähendas saagikust umbes 15% (Parker 2014, 17–18).

Millal algas ja milles täpsemalt väljendus Balti provintssides kliimaatiline madal- seis, on allikate hõreduse tõttu võimatu öelda (Tarand, Jaagus ja Kallis 2013, 88–108). Kliimaatilisi olusid ei ole pikemalt mõtestanud ka tugeval allikabaasil põhinev viljakau- bandusele keskendunud omaaegne majandusajalugu, mis mõistagi peatub ikaldustel, kuid ei anna neile laiemat konteksti (Soom 1961). Nõnda tuleb piirduda teabega meie lähikonnast. Soode uuringud Poolas ja Lõuna-Rootsis on osutanud, et nähtavalt vähe- nenud raba juurdekasvu perioodid olid aastatel 1100–1500 ja alates 17. sajandi keskpaig- gast 19. sajandini välja. Nähtuse põhjusena 17. sajandil oletatakse väga külmi talvi ja kuivi suvesid. Põhja-Poolas Stażki (Stangenbergi) lähedal läbi viidud turbakihtide uuringud on iseloomustanud perioodi 1640/50–1720 pigem liigkuiva, mitte liigniiskena (Gałka jt 2014). Põhja-Saksamaa jääolude põhjal on järeldatud, et eriti jäärohked olid sealkandis aastad 1593–1630 ja 1655–1710 (Kosłowski ja Glaser 1999). Tallinna sadama

jäätumise andmestik kinnitab külma perioodi (1597–1630) ka siin (Tarand ja Nordli 2001; White jt 2021; 15) ning klimatoloog Svetlana Jeverejeva (2001) on Läänemere jäämineku andmete põhjal välja toonud, et talv 1642–1643 oli lausa erakordselt külm. Samal ajal paistsid Venemaal aastad 1640–1659 silma eriti põuarikaste suvedega ning Poolas lõppes eriti soojade suvede periood 1640–1661 vahel (Pfister ja Wanner 2021, 234). 1650. aastad tunduvad olnud põllumajanduseks jällegi soodsamad ja stabiilsemad, kuid alates 1660. aastatest korduvad ikaldusest tulenevad kriisid paariaastaste vahedega kuni sajandi lõpuni (Seppel 2008, 40–42).¹⁵ Kesk-Euroopas oli kliima 17. sajandi algul ekstreemne ning viis aastat jäi ilma suveta (1601, 1608, 1618, 1621, 1628), mille sisse jääb ka Liivimaa „suveta 1628. aasta fenomen“ (Pfister ja Wanner 2021, 228; Seppel 2008, 40).

Mineviku ilmastikuolude üheks laialdaselt kasutatavaks mõõdupuuks ongi ikaldused, näljahädad ning nendega peaaegu alati kaasnevad tõvepuhangud. Marten Seppel on osutanud, et praktiliselt kõik Liivi- ja Eestimaa suured viljaikaldused ja näljahädad 17.–19. sajandini langevad kokku nälja-aastatega mujal Euroopas, sh Saksa, Prantsuse, Inglismaa ja Soome aladel (Seppel 2008, 38) ning et 1601.–1603. aastate näljahäda ohvrite hulk võis olla isegi suurem 1695.–1697. aastate Suure nälja ajal hukkunutest (Seppel 2014, 43). Eriti raske oli 1640. aastate algus (Seppel 2008, 40; Stoffel jt 2022, 1093–1094). Ehkki 17. sajandi lõpu Suur näljahäda, Põhjasõda ning katkulaine (1710–1711) on jätnud ajalookäsitlusse domineeriva jälje, tuleb mainida ka raskeid ikaldusaastaid ja (nälja) kriise aastatel 1708–1710 (Seppel 2008, 45–46; Reiljan 2016) ning 1713–1714 (Seppel 2008, 46). Üldiselt ei ole kahtlust, et ka Baltimaid mõjutas laiem jahenemise trend, kusjuures just ekstreemsed kõikumised osutusid talupoegadele vilja kasvatamisel suurimaks probleemiks. Kohatine liigniiskus või siis vastupidiselt põuad hävitasid üldiselt halbade põllumajandusolude kontekstis kiiresti ka viimase saagi. Sama tegid kasvuperioodil kevaditi hilised või sügiseti liiga varajased öökülmad. Pilk kliimaajalukku teeb aga selgeks, et kultuurilised või ühiskondlikud reaktsioonid ei pruugi olla otseselt seotud eriti ekstreemse ilmanähtusega, vaid võivad kulmineeruda ja plahvatada selleks soodsal hetkel. Kliima ei dikteeri kultuurilist käitumist, vaid nende põimitusi tuleb analüüsida laiemalt vastavalt olemasolevale allikmaterjalile.

Ilm kiriku ja rahvausu vaates

Gutslaffi õpetatud arutelu kehvade ilmade põhjustest ja ühiskondlikest reaktsioonidest neile tuleb raamistada peale kliimaajaloo ka teoloogia ja saksa rahvareligiooni

---

¹⁵ Kui Võhandu ehk Püha jõe kättemaks on inspireerinud Aino Kallast, siis ilukirjandusteoseks, mis just 17. sajandi lõpu halva ilma Tartu kandis üpris äsja lugejateni tõi, on Meelis Friedenthali romaan „Mesilased“ (2012) – raamat pälvis 2013 Euroopa Liidu kirjandusauhinna ning on praeguseks tõlgitud viieteistkümnesse keelde.

kontekstis. Kuigi need olid omavahel põimitud, võiks esimest tinglikult nimetada kirikusiseseks, teist aga kirikuväliseks reaktsiooniks. Katoliiklikus rahvareligioonis olid levinud kiriku poolt lubatud viisid ilmaga manipuleerimiseks: pühitsetud kella löömine äikese ajal, palverännakud, ilmajutlused ja -õnnistused või pühitsetud küünalde või muude pühitsetud esemete põletamine (Adrian 1944/1945, Bernd-Brinkmann 2000). Osa neist n-õ pehmematest kirikusisestest ilmaga seotud maagilistest praktikatest esineb tänapäevalgi. Näiteks müüakse Baierimaal tänapäevalgi palverännukeskustes ilmapalveid ning musti pühitsetud ilmaküünlaid. Mooduseid ilmaga seotud hirmudega toimetulekuks oli ilmselt katoliiklikus kirikus rohkem kui protestantlikus (Pfister ja Wanner 2021, 141) ning kohati võib neis näha ka tõepoolest viisi, kuidas tõsta „kliimaatilist vastupanuvõimet“ (Bergmann 2021, 71). Nõnda on Hispaania kliimaajaloolane Mariano Barriendos kirjeldanud 16. sajandi Barcelonas praktiseeritud ilmaprotsessioonide organiseerimise skeemi: kõigepealt täheldasid talupojad ilmast tingitud probleemi ja informeerisid sellest kohalikke võimukandjaid. Järgmise sammuna otsustasid kohalik aadel ja rae liikmed viia läbi protsessiooni. Kolmandaks anti tseremoonia läbiviimine üle kohalikele kirikule, mis astus siis juba konkreetseid samme. Informatiooni edasiandmisega ei viivitatud, vaid protsessioon korraldati tavaliselt nädal aega pärast ilmaga seotud ekstreemsuse ilmumist (Barriendos 2005). Seega reageeriti kiiresti kohalikele muredele, kaasates mitmeid instantse ning kindlustades seega nii info kiire liikumise kui ka kogukondliku ühtekuuluvustunde kriisihetkel.

Kui Hispaania katoliiklikus kirikus oli varauusajal olemas institutsionaliseeritud süsteem, kuidas ilmaga seotud pingeid väljendada ja neid tseremoniaalselt maandada, oli kiriklik süsteem Baltikumis 17. sajandil kooskõlas üldise protestantliku eetikaga võrdlemiselt range. Kliimaekstreemsustes nähti ennekõike jumala karistust või märke, mis hoiatasid veelgi suuremate tulevaste katastroofide eest, nagu sõda, katk või nälg. Kuigi seda interpretatsiooni kasutasid kõik konfessioonid keskajast 19. sajandi lõpuni (Pfister ja Wanner 2021, 94), eristuvad selgelt piirkondlikud ja ehk ka konfessionaalsed erinevused, kuidas talupoegadega ümber käidi. Nõnda puudus Baltikumis ilmanähtustega seotud häiresüsteem, mis oleks kiiresti infot edastanud ja ühiskonnakihte ühendanud. Pole ime, et kliimaatilised ekstreemsused, mis võisid kohalikele olla saatuslikud, ärgitasid ägedaid kirikuväliseid reaktsioone. Võib ka öelda, et Baltikumis oli „moraalne baromeeter“ kliimaatiliselt raskel ajal suunatud talupoegade vastu.

Allikaid kirikusisese ja -välise ilmamaagia ilmingute kohta esineb saksakeelses ruumis rohkesti (Bernd-Brinkmann 2000, Adrian 1944/1945). Võrdlevaid uuringuid läbi viimata torkavad Lõuna-Saksamaa ja Austria ilmaga seotud rahvauskumusi vaadates silma teatud – võimalik küll, et ehk vaid näilised – paralleelid Eesti rahvausuga. Tihti algavad saksakeelsed ilmamaagiaga seotud tekstid sõnaga *Wöda* või *Woitan*, mille tähenduseks pakuti 'ilm' (saksa sõnast *Wetter*, lõunasaksa murdes *Wöda*) või seostati

Odini või Wotani nimega (Adrian 1944/1945, 4). Igatahes sarnaneb see algus piksepalve algussõnadega *Woda Picker*. Saksa suulises traditsioonis on tuntud ka ilmaaugutamist, kus lasti püssiga pilvedesse, et peletada eemale halba ilma. Pilvedega aga toob kurat ka konnad ja muud kahjurid ning laseb neid suure vihma või äikesega maha sadada (Adrian 1944/1945). Kahjuks on baltisaksa rahvausku ainult vähesel määral uuritud ja puudu on seega vajalik ühendusliin saksa kultuuriga, et jälgida ilmaga seotud kultuuriliste motiivide rännet täpsemalt.

Kirikuvälised ja -sised reaktsioonid tihti ka segunevad. Nõnda näeme Hermann Samsoni (1579–1643), rootsiaegse Liivimaa luterliku kiriku esimese superintendendi kuulsas raamatus „Üheksa nõiajutlust“ (Samson 1626; Siirman 2008), kuidas segunevad mõlemad kihid. Kuigi seost Väikese jääaja ja nõiaprotsesside vahel on Saksamaal oht-ralt käsitletud (Behringer 1999) ning ka Eesti aladel paistavad 17. sajandi teine ja neljas veerand silma eriti aktiivse nõiajahi poolest (Küng 2013, 390), on seoseid nõiaprotsesside ja ilmamaagia vahel Balti provintsidest seni vähe uuritud. Siiski on need seosed täiesti olemas. Oma esimeses nõiajutluses aastast 1626 klassifitseerib Samson (1626, 22) uskumust, et pojengijuurid aitavad halva ilma vastu, küll mustaks nõiduseks, ometi ei kahtle ta aga hetkegi selles, et selline tegu on põhimõtteliselt võimalik. Samas vaimus tsiteerib ta ka Olaus Magnuse teose „Historia de gentibus septentrionalibus“ juttu mereröövlist Oddost ja Norra kuningast Harquiniusest, kes mõlemad kasutasid „nõiutud torme“, et edukalt merd sõita (46–47). Võimet teha nõiduse abil ilma ei olnud Samsoni arvates ainult meestel ehk *Wettermacher*’itel (ilmatarkadel), vaid seda oskasid ka naised. Selleks, et saada ilmatargaks või -tegijaks, oli esmalt vaja loobuda kristlusest ning siis saada teist korda ristitud nõia või saatana enda käest saadud veega (25–27). Protestantliku vaimulikuna ei suuda Samson vastu seista kiusatusele nimetada jesuiite tegelikult kõige suuremateks nõidadeks (29–31) ning saame teada, et ka siinsetel jesuiitidel oli kombeks lüüa halva ilma vastu pühitsetud (kiriku)kelli (115). Võime oletada, et ka teised katoliiklikus religioonis levinud ilma manipuleerimise vormid olid siingi levinud.

Piiblile viidates kordab Samson, et Saatanal ei ole enne viimsetpäeva võimu elementide üle (69–72; Bergmann 2021, 87). Samas nendib ta, et jumal võib anda kuradile juba varem luba kasutada nõiutud tuult, äikest, maavärinat või kahjureid, mille ta viib kohale tuule abil, „kuid mitte sagedamini, mitte kaugemale ulatusega, mitte teistmoodi, kui Jumal talle ette kirjutab, sihile seab ja mõõtu annab“ (Samson 1626, 71–72). Üleüldse olevat kurat jumala tahte osas eriti tundlik, aimates seda ette ja andes nõidadele luba vastavalt tegutseda, et inimestele jääks mulje, et sünnib kuradi tahe (73). „Kui keegi usub, et kurat [. . .] omast jõust võib lasta tekitada mürinat, rahet, äikest või põuda [. . .], siis olgu ta neetud“ (63, 70). Nõidadega võrdsustab ta neid, kes küsivad nõidadelt nõu, kes usuvad päevade ja aastate erinevustesse, ning kalendrikoostajaid,

kes ennustavad tuleva aasta ilma (141). Vaadates tähtede seisu, ei saa astroloogid iialgi järgmise aasta ilma ette prognoosida, kui nad ei võta lisaks arvesse maa teatud omadusi ja pilvede tekkimise reegleid (144).

Nii nagu Gutsloffi tekstis, leiame nõnda ka Samsoni jutluses esimesi püüdeid seletada kliima tekkimist varateaduslikult, kuigi argumentatsioon püsib rangelt teoloogilises raamis: ilmastiku tajumise seadustik kui omamoodi jumalik lõuend ja moraalne baromeeter domineeris Euroopa ajaloos kuni 18. sajandini. Ilm toimis „vaimse ja moraalse ekraanina“, kus Looja füüsiliselt väljendas oma suhtlust loomingu ja selle loodud olenditega (Bergmann 2021, 87). Moraalseid ilmanähtuste interpretatsioone leidub ilmselt Balti allikates veel rohkem. Küsimus aga, kas ilmaga seotud religioossed uskumused peegeldavad ka sügavamat religioossust, tekitas juba Samsonis kahetisi tundeid. Nõnda kirjutab ta oma komeedijutluses 1618. aastal: „Kui on halb ilm, siis teeskleb nii mõnigi vagadust. Aga kui on halb ilm läbi, nii see vagadus ka kaob“ (Samson 1618, 7; Bähr 2017).

Kokkuvõte

Kliimaga seotud mässud ei ole ainult 21. sajandi fenomen, vaid neil on pikk ajalugu. Ulatuslikult leidub neid just 17. sajandil ehk Väikese jääaja kõige külmemas ja märjemas faasis. On põhjust näha Gutsloffi „Lühikeses teates ja õpetuses“ Balti ajaloo esimese kliimamuutusest põhjustatud mässu kirjeldust. Kirjelduses leidub keskkonnaliikumistega sarnaseid tunnuseid, nagu arvamuste mitmekesisus ja konfliktisus, aktiivne vastuseis, emotsionaalsus, massilisus, grupe ühendav jõud, repressioonid ja reaktsioonid võimu poolt ning vajadust juhtunut diskursiivselt lahti seletada. 17. sajandi esimese poole „ilmamaa“ oli Liivimaal täis ekstreemsusi, hirme ja repressioone ning ilm mängis neis olulist, kui mitte keskset rolli.

Johann Gutsloffi „Lühike teade ja õpetus“ paigutub teoloogilis-meteoroloogilise kirjanduse hulka (Bernd-Brinkmann 2000, 89), mis oli levinud üle Euroopa ja mille juured ulatuvad tagasi antiikaega ja piiblistse. Varauusaegsed ilmatõlgendused õpetatud diskursuses ja nende võrdlus sarnaste tekstidega mujal seisab alles ees, kuid juba praegu võib väita, et seoseid saksakeelse ilmamaagia ja rahvausuga tasub edasi uurida. Kuna rahvareligiooniga seotud nähtused on rahvuseülese iseloomuga ja rändavate motiividega, ei ole ime, et ka vastuhakk Võhandu ääres ei olnud piiratud eesti soost talupoegadega, vaid sidus endaga mitmete keeleliste ja ühiskondlike kihtide esindajaid. Juhtunut interpreteerides märkame Gutsloffi püüdu jätta ilma muutmise kompetents üksnes jumalale ja sellele reageerimise võimalus kõrgkihtidele – talupoegade ja muude klasside esindajate agentsust reageerida kliima ekstreemsustele ei võetud aga tõsiselt. Nad jäeti oma kliimamuutusest põhjustatud muredega üksi, kuna

puudus ühiskondlik protsess kliimaga seotud hirmude maandamiseks. Just siin kasvas konfliktipotentsiaal, mis plahvatas Vöhandu kaldail.

„Lühike teade ja õpetus“ on Balti 17. sajandi „ilmamaid“ kirjeldav võimas allikas. Intertekstuaalsed seosed ladinakeelse kirjakuultuuri ja religioosete kombestike vahel konfessionaalsel ajastul vajavad veel edaspidi avastamist, nagu võiks ka analüüsida kliimamässi loogikat 21. sajandi perspektiivist. Kliimat ja kultuuri ning nende vahel tekkevaid ühiskondlikke pingeid kliimaatiliste ekstreemsuste ajal peaks ka edaspidi vaatlema koos. Keskkonnahumanitaariale omane metoodilise koosnägemise oskus võiks aidata leida uusi seni avastamata jäänud seoseid. Eesliinil ei ole sellises interpretatsioonis aga enam rahvuslikud pinged, vaid hoopis keskkonnamuutused ning nendega toimetulek keerulistel aegadel.

Kirjandus

Adrian, Karl. 1944/1945. „Wind und Wetter im Glauben und Brauchtum unseres Volkes.“ – *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, nr 84/85, 1–48.

Bankoff, Greg. 2003. *Cultures of Disaster. Society and Natural Hazards in the Philippines*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203221891>.

Barriendos, Mariano. 2005. „Climate and Culture in Spain.“ – *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 212, toimetanud Wolfgang Behringer, Hartmut Lehmann ja Christian Pfister, 379–414. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Behringer, Wolfgang. 1999. „Climatic Change and Witch-Hunting: the Impact of the Little Ice Age on Mentalities.“ – *Climatic Change*, nr 43, 335–351. <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1005554519604>

———. 2005. „„Kleine Eiszeit“ und Frühe Neuzeit.“ – *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 212, toimetanud Wolfgang Behringer, Hartmut Lehmann ja Christian Pfister, 415–508. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

———. 2010. *A Cultural History of Climate*. Polity Press: Cambridge.

Behringer, Wolfgang, Hartmut Lehmann ja Christian Pfister, toim. 2005. *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 212. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Bergmann, Sigur. 2021. *Weather, Religion and Climate Change*. London ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429342400>.

Bernd-Brinkmann, Anne. 2000. „Wetterlieder im 17. und 18. Jahrhundert.“ – *Lied und populäre Kultur = Song and Popular Culture*, nr 45, 89–108. <https://doi.org/10.2307/849575>.

Bähr, Andreas. 2017. *Der grausame Komet. Himmelszeichen und Weltgeschehen im Dreißigjährigen Krieg*. Rowohlt Verlag.

Gałka, Mariusz, Kazimierz Tobolski, Aleksandra Górska, Krystyna Milecka, Barbara Fiałkiewicz-Kozieł ja Mariusz Lamentowicz. 2014. „Disentangling the Drivers for the Development of a Baltic Bog During the Little Ice Age in Northern Poland.“ – *Quaternary International*, nr 328–329, 323–337. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.02.026>.

Gesemann, Gerhard. 1913. *Regenzauber in Deutschland*. Braunschweig: Vieweg & Sohn.

Collet, Dominik. 2019. *Die doppelte Katastrophe. Klima und Kultur in der europäischen Hungerkrise 1770–1772*. Umwelt und Gesellschaft 18. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. <https://doi.org/10.13109/9783666355929>.

Grasso, Maria ja Marco Giugni. 2022. „Environmental Movements Worldwide.“ – *The Routledge Handbook of Environmental Movements*, koostanud Maria Grasso ja Marco Giugni, 1–31. London ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680-1>.

Grill, Oliver. 2019. *Die Wetterseiten der Literatur. Poetologische Konstellationen und meteorologische Kontexte im 19. Jahrhundert*. Paderborn: Wilhelm Fink. <https://doi.org/10.30965/9783846764237>.

Gutsclaff, Johannes. 1644. *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieflland Wöhhandta. Daraus die Vnchristliche Abbrennung der Sommerpahlschen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer, wegen des Vnchristlichen vnd Heydnischen Aberglaubens gegeben Von Johanne Gutsclaff, Pomer. Pastorn zu Vrbs in Lieflland*. Dorpat: J. Vogel.

Harris, Alexandra. 2015. *Weatherlands. Writers and Artists under English Skies*. London: Thames & Hudson.

Hofer, Stefan ja Simon Meisch. 2018. „Extremwetter: Konstellationen des Klimawandels in der Literatur der frühen Neuzeit.“ – *Extremwetter: Konstellationen des Klimawandels in der Literatur der frühen Neuzeit*. Ethik in der Nachhaltigkeitsforschung 5, koostanud Simon Meisch ja Stefan Hofer, 9–69. Tübingen: Nomos. <https://doi.org/10.5771/9783845286129-9>.

Huhtamaa, Heli. 2017. „Combining Written and Tree-Ring Evidence to Trace Past Food Crises: A Case Study from Finland.“ – *Famines During the 'Little Ice Age' (1300–1800). Socionatural Entanglements in Premodern Societies*, toimetanud Dominik Collet ja Maximilian Schuh, 43–66. https://doi.org/10.1007/978-3-319-54337-6_3.

Hulme, Mike. 2015. „Climate and Its Changes: a Cultural Appraisal.“ – *Geo* 2 (1): 1–11, <https://doi.org/10.1002/geo2.5>.

Ingold, Tim. 2010. „Footprints Through the Weather-World: Walking, Breathing, Knowing.“ – *Journal of the Royal Anthropological Institute* 16 (1): 121–139. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2010.01613.x>.

Jakubowski-Tiessen, Manfred ja Hartmut Lehmann, koost. 2003. *Um Himmels Willen: Religion in Katastrophenzeiten*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Jevrejeva, Svetlana. 2001. „Severity of Winter Seasons in The Northern Baltic Sea Between 1529 And 1990: Reconstruction and Analysis.“ – *Climate Research* 17 (1): 55–62. <https://doi.org/10.3354/cr017055>.

Jonuks, Tõnno, Lona Päll, Atko Rimmel ja Ulla Kadakas. 2022. „Sõjakas kaitse – konfliktid looduse ja kultuuripärandi hoiu kujundamisel.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 156–183. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22112>.

Kaljundi, Linda. 2006. „Hingejõu ilmed ja meelegaigus: mäss Eesti ajaloomälus ja selle keskaegsetes tüvitekstides.“ – *Paar sammukest XXII: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*, 15–30. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Koslowski, Gerhard ja Rüdiger Glaser. 1999. „Variations in Reconstructed Ice Winter Severity in the Western Baltic from 1501 to 1995, and their Implications for the North Atlantic Oscillation.“ – *Climatic Change*, nr 41, 175–191. <https://doi.org/10.1023/A:1005466226797>.

Kõiv, Lea. 1997. „Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimuilma: Johannes Gutsclaff. Kurtzer Bericht und Vnterricht ueber die falschheilig genandten Bäche in Lieflland Woehhandta.“ – *Kleio* 2 (20): 9–15.

- . 1998. „Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsclaff. Kurtzer Bericht und Vnterricht ueber die falschheilig genandten Bäche in Lieflant Wöhhanda...“ – *Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil*. Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae = Eesti Rahvusraamatukogu toimetised VII, koostanud Piret Lotman, 85–105. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- . 2003. „Johannes Gutsclaff's Kurtzer Bericht: eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schriftum des 17. Jahrhundert.“ – *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit: Mit einem Ausblick in die Moderne*, koostanud Klaus Garber ja Martin Klöker, 375–406. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110950816.375>.
- . 2006. „Johannes Gutsclaff ja tema „Lühike teade ja õpetus““ Magistritöö. Juhendanud Tiit Rosenberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti ajaloo õppetool. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/902>.
- Küng, Enn, koost. 2013. *Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut.
- Lappalainen, Mirkka. 2012. *Jumalan vihan ruoska. Suuri nälänhätä Suomessa 1695–1697*. Helsinki: Siltala.
- Laugaste, Eduard. 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lehmann, Hartmut. 1986. „Frömmigkeitsgeschichtliche Auswirkungen der 'Kleinen Eiszeit.'“ – *Volksreligiosität in der modernen Sozialgeschichte*, koostanud Wolfgang Schieder, 31–50. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Meisch, Simon ja Stefan Hofer, koost. 2018. *Extremwetter: Konstellationen des Klimawandels in der Literatur der frühen Neuzeit*. Ethik in der Nachhaltigkeitsforschung 5. 2018. Tübingen: Nomos.
- Myllyntaus, Timo. 2009. „Summer Frost. A Natural Hazard with Fatal Consequences in Preindustrial Finland.“ – *Natural Disasters, Cultural Responses: Case Studies toward a Global Environmental History*, koostanud Christof Mauch ja Christian Pfister, 77–102. Lexington Books: Lanham et al.
- Neukom, Raphael, Nathan Steiger, Juan José Gómez-Navarro, Jianghao Wang ja Johannes P. Werner. 2019. „No Evidence for Globally Coherent Warm and Cold Periods over the Preindustrial Common Era.“ – *Nature*, nr 571, 550–554. <https://doi.org/10.1038/s41586-019-1401-2>.
- Parker, Geoffrey. 2014. *Global Crises. War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*. New Haven and London: Yale University Press.
- Pfister, Christian. 1999. *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen 1496–1995*. Bern: Paul Haupt Verlag.
- Pfister, Christian ja Heinz Wanner. 2021. *Klima und Gesellschaft in Europa: Die letzten tausend Jahre*. Bern: Paul Haupt Verlag.
- Plath, Ulrike. 2011. *Esten und Deutsche. Fremdheitskonstruktionen, Kolonialphantasien und Lebenswelten 1750–1850*. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 11. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Plath, Ulrike, Priit Raudkivi, Kaarel Vanamölder, Krister Kruusmaa ja Anna Helena Liiv. 2021. „Kuidas kodeerida kliimat? Eesti ajaloolise kliimauurimise digitaalsest pöördest.“ – *Keel ja Kirjandus* 64 (8/9): 819–840. <https://doi.org/10.54013/kk764a9>.
- Piirimäe, Helmut, koost. 1982. *Tartu ülikooli ajalugu I. 1632–1798*. Tallinn: Valgus.
- Rabb, Theodore K. 1975. *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*. New York.

Rachel, Joachim. 1644. „Auff die verbrandte Mühle in Lieffland.“ – Johannes Gutsclaff, *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta* [. . .]. Dorpat: J. Vogel, lk-d nummerdamata.

Reiljan, Reelika. 2016. „1709. aasta näljahäda Eesti- ja Liivimaal.“ Bakalaureusetöö. Juhendanud Marten Seppel. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/54121>.

Sach, August. 1888. „Rachel, Joachim.“ – *Allgemeine Deutsche Biographie*, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, nr 27, 99–104.

Samson, Hermann. 1618. *CometenPredigt/ Das ist Christliche Unterweisung/ Wie man den Cometen* [. . .] soll betrachten. Erstlich gedruckt zu Riga, bey Nicolao Mollin.

———. 1626. *Neun Außlesen vnd Wolgegründete Hexen Predigt Darinnen der Terminus Magiae oder Zauberey nach den Logicalischen terminis richtig vnd kürztlich auß Gottes Wort, vnd andern Schribenten vnd Historien erkläret vnd außgeföhret worden, vnd in der Thumb Kirchen zu Riga öffentlich gehalten*. Riga: Schröder.

Seppel, Marten. 2004. „Peatoidusehädad Liivimaal 1629–1700.“ – *Tuna* 3: 25–36.

———. 2008. *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni*. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 15. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

———. 2014. „1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal. II. Asustuse vähenemine, näljaabi ja kannibalism.“ – *Tuna* 3: 25–43.

Siirman, Vivian. 2008. „Hermann Samsoni (1579–1643) trükitud jutlused varauusaegse vaimuliku meediumina.“ Magistritöö. Juhendanud Mati Laur. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut, üldajaloo õppetool.

Soom, Arnold. 1961. *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. Kungliga vitterhets historie och akademiens handlingar historiska, serien 8. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Stangl, Martin ja Ulrich Foelsche. 2021. „Climate History of The Principality of Transylvania During the Maunder Minimum (MM) Years (1645–1715 CE).“ – *Climate of the Past*, nr 20, 1–27. <https://doi.org/10.5194/cp-2021-117>.

Stoffel, Markus, Christophe Corona, Francis Ludlow, Michael Sigl, Heli Huhtamaa, Emmanuel Garnier, Samuli Helama, Sébastien Guillet, Arlene Crampsie, Katrin Kleemann, Chantal Camenisch, Joseph McConnell ja Chaochao Gao. 2022. „Climatic, Weather, and Socio-Economic Conditions Corresponding to the Mid-17th-Century Eruption Cluster.“ – *Climate of the Past*, nr 18, 1083–1108. <https://doi.org/10.5194/cp-18-1083-2022>.

Tarand, Andres ja Per Øyvind Nordli. 2001. „The Tallinn Temperature Series Reconstructed Back Half a Millennium by Use of Proxy Data.“ – *Climatic Change*, nr 48, 189–199. <https://doi.org/10.1023/A:1005673628980>.

Tarand, Andres, Jaak Jaagus ja Ain Kallis. 2013. *Eesti kliima minevikus ja tänapäeval*. Tartu Ülikooli kirjastus.

Trepp, Anne-Charlott. 2010. *Von der Glückseligkeit alles zu wissen. Die Erforschung der Natur als religiöse Praxis in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main ja New York: Campus.

Ungelenk, Johannes. 2018. *Literature and Weather. Shakespeare – Goethe – Zola*. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110560978>.

Vahtre, Sulev. 1970. „Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale.“ – *TRÜ toimetised*, nr 258, 43–159. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Valk, Heiki. 2014. „Püha Võhandu rahvausus ja -pärimuses.“ – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2013*, 9–51. Tartu: Eesti Õpetatud Selts.

———. 2015. „Pühast Võhandust, Pühalättest ja ohvrijärvest.“ – *Ajalooline Ajakiri* 1/2 (151/152): 3–37.

White, Sam, Eduardo Moreno-Chamarro, Davide Zanchettin, Heli Huhtamaa, Dagomar Degroot, Markus Stoffel ja Christophe Corona. 2022. „The 1600 CE Huaynaputina Eruption as a Possible Trigger for Persistent Cooling in the North Atlantic Region.“ – *Climate of the Past*, nr 18, 739–757. <https://doi.org/10.5194/cp-18-739-2022>.

Ulrike Plath – PhD, baltisaksa uuringute ja keskkonnaajaloo professor Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis ja Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur. Teadustöös on ta peamiselt tegeleenud 18. ja 19. sajandi uurin-gute, baltisaksa kultuuri- ja kirjandusajalooga ning keskkonnaajalooga rahvusülesest perspektiivist. Ta on tegeleenud toidu-, kliima- ja loomaajalooga ja juhtinud mitmeid teadusprojekte keskkonnaajaloo alal.

E-post: plath[at]tlu.ee

Kaarel Vanamölder – PhD, kommunikatsiooni- ja praktilise ajaloo dotsent ja teadur Tal-linna Ülikoolis. Pikaajaliseks uurimisvaldkonnaks on tal olnud pressi- ja kommunikatsiooniajalugu varauusajal. Viimastel aastatel on ta tegeleenud ka kliima- ja keskkonna-ajalooga.

E-post: kaarel.vanamolder[at]tlu.ee

Clashing “Weatherlands” in 17th-Century Livonia

Ulrike Plath / Kaarel Vanamölder

Keywords: Early Modern period, religious literature, climate, weather, uprising

Johannes Gutsclaff's *Kurtzer Bericht und Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefeland Wöhhanda* (Short Report and Lesson on the Vöhandu River, Wrongly Regarded as Sacred in Livonia) that was printed in 1644, and the “Thunder prayer” included in it belong to the main corpus of Early Modern texts in Estonia. Hitherto, this material has been interpreted mostly from the perspective of cultural history. Reading the text from an environmental humanities perspective, we claim that so far unrecognised layers and connections to climate history can be found in it: the book and can be read as a scholarly piece about changing climate conditions and their different interpretations.

Kurtzer Bericht belongs among Baltic theological reflections written in German about the extreme weather in the 17th century, which was marked globally by rapidly worsening climatic conditions and social unrest caused by these. In Gutsclaff's book we can also find a detailed description of the first climate-caused uprising in Baltic history known so far. In the Early Modern period, or during the peak of the “Little Ice Age”, the Baltic region, similarly to the rest of the world, was affected by a wider trend of cooling, with extreme fluctuations of temperature and precipitation proving to be the biggest problem for peasants growing crops. A look at climate history, however, makes it clear that cultural or social reactions need not be linked to particularly extreme weather phenomena, as they can culminate and explode at a favourable later moment. Climate does not dictate cultural behaviour, but the latter's interweaving with climate needs to be studied more broadly on the basis of the existing regional sources.

When looking for traces concerning climate in Baltic German religious literature, we can contextualise Gutsclaff's text as belonging to Early Modern “weatherlands” (Tim Ingold) that transgress cultural and regional borders. The article offers first interpretations of the clashing Baltic early modern “weatherlands”, combining methods deriving from literary scholarship, environmental humanities and climate history. The interconnectedness of climate and culture makes it possible to see the challenges climate change poses to culture and social order. Thus weather can be a mirror of relationships and a “moral barometer” of society that can measure not only the state of relations between God and people or society, but also the tensions between people. According to such an interpretation, weather plays almost as significant a role in religious thinking as do measuring instruments in secular science. As weather phenomena are loaded with different societal and religious meanings, explosive conflicts can emerge in climatically extreme times, showing the tension between different layers of society. Conflicts around weather and climate can therefore be seen as inevitable in periods of climatic challenges.

Johann Gutsclaff's *Kurtzer Bericht* is placed among the theological-meteorological literature that had spread across Europe and can be traced back to the Antiquity and the Bible. As phenomena related to vernacular religion are of a cross-ethnic nature and with migratory motivations, it is no wonder that the rebellion by the Vöhandu was not limited to ethnically Estonian peasants, but linked representatives of different linguistic and social layers. It can be noticed that in interpreting the events Gutsclaff attempted to attribute the power and competence to change the weather only to God, and the ability

to react to the weather changes only to the upper classes – the agency of peasants in reacting to climatic extremes was not taken seriously. They were left alone with their concerns caused by climate change due to the lack of a societal process of addressing climate fears. It was from here that the potential for the conflict that exploded on the banks of the Võhandu derived.

The article shows that combined analysis of historical, cultural and natural sources that was started in Estonia about half a century ago, but has been forgotten due to the complexity of the phenomenon and for ideological reasons, is needed to explain the connection between climate and culture.

Ulrike Plath is Professor of Baltic-German Studies and Environmental History at the School of Humanities of Tallinn University and Senior Researcher at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences. Her main fields of study have been 18th and 19th century studies, history of Baltic German culture and literature, and environmental history. Her recent research covers food history, climate and animal history; she has been the Principal Investigator of several research grants on these topics.

Kaarel Vanamõlder is Associate Professor of the History of Communication and Applied History and Researcher in History at the School of Humanities of Tallinn University. His field of research is the history of printed press and communication in Early Modern period. In recent years, his research interests have also included climate and environmental history.

Eesti loomakaitse liikumine sõdadevahelisel perioodil.

Erich Kattenbergi tegevus

Karl Hein

Teesid: Eestis oli 1920.–1930. aastatel aktiivne loomakaitse liikumine. Kui 1918. aastal oli Eestis vaid üks loomakaitseorganisatsioon, siis iseseisvuse ajal kasvas nende hulk 22-ni, liikumisega seotud isikute hulk aga lausa 10 000-ni. Artiklis on kirjeldatud Eesti loomakaitse liikumise kujunemist, edenemist ja hääbumist sõdadevahelisel perioodil, keskendudes liikumise olulisima eestvedaja, Tallinna Loomakaitse Seltsi inspektori Erich Kattenbergi tegevusele.

Võtmesõnad: 1918–1940, loomakaitse ajalugu, ühingud, loomad, loomade heaolu

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22106>

Sissejuhatus

Ehkki praegu Eestis tegutsevad loomakaitseorganisatsioonid on loodud viimastel aastakümnetel (Taperson 2016, 15), ulatuvad siinse loomakaitse juured märksa kaugemale – Balti provintssides asutati esimesed loomakaitseorganisatsioonid 1860. aastatel (Plath ja Vanamölder 2018). Eesti loomakaitse varane ajalugu ning selle kujunemine enne Teist maailmasõda väärrib süvendatud uurimist. Seda tundma õppides on võimalik mõista, kuidas on kujunenud ja arenenud meie suhe loodusesse ja loomadesse.

Käesolevas artiklis vaatlen Eesti loomakaitse liikumist kahe maailmasõja vahelisel perioodil. See on omaette etapp Eesti loomakaitse ajaloos, mil loomakaitse liikumine oli eriti elav. Kui 1918. aastal tegutses siin kõigest üks loomakaitse selts, siis 1930. aastate keskpaigaks oli seltsse juba 22 (Tshertkoff 1936) ning nendega oli seotud umbes 10 000 inimest (Homnikleht 1933). Loomakaitsejad olid üsna toimekad ja äratasid tähelepanu – nad korraldasid koosolekuid, heategevusüritusi ja -pidusid, kirjutasid artikleid, andsid välja ajakirju, jagasid teenetemärke, levitasid plakateid ning tegid koostööd teiste organisatsioonidega nii kohalikul kui ka rahvusvahelisel tasandil. Tegemist oli aktiivse ning kaaluka liikumisega, mille liikmetel oli arvestatav mõju selleaegses ühiskonnas (Ots 2006). Liikumisele olid seotud ka kirjanikud – näiteks Karl August Hindrey ja Manfred Kyber, kes olid mõlemad esitatud ka Tartu Eesti Loomakaitse Seltsi auliikmeteks (TELÜ kirjad 1937; TELÜ peakoosoleku protokoll 1930). Hindrey on ka avaldanud piltidega värssjutustuse lastele pealkirjaga „Loomade mäss“ (1920).

Artikli valmimist on toetanud PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“.

Eesti loomakaitseliikumise ajaloost on seni kirjutatud väga vähe. Sõdadevahelise Eesti loomakaitseliikumist on uurinud põhjalikumalt vaid Loone Ots, kes artiklis „Loomakaitse ja inimeste suhtumine loomadesse 1930. aastate Eestis“ vaatles varasid loomakaitsealaseid eestikeelseid kirjutisi, analüüsis ajakirja Eesti Loomasõber ning uuris, mille poolest erines maa- ja linnarahva suhtumine loomakaitsesse 1930. aastate Eestis (Ots 2006, 63–83). 19. sajandi Balti loomakaitset on kirjeldanud Ulrike Plath ja Kaarel Vanamölder artiklis „Loomad suurlinnas: loomakaitse ja loomaõiguslus 19. sajandi Liivimaal“, vaadeldes, kuidas loomakaitsealased ideed jõudsid Inglismaa ja Saksamaa vahendusel Venemaale ja Baltikumi, ning seostades loomakaitse teket moderniseerumise, linnade kasvu ning valgustusfilosoofiaga (Plath ja Vanamölder 2018, 32–37). Loomakaitseliikumise tekkimisest ja arengust 19. sajandi Riias on Ulrike Plathil ilmumas artikkel kogumikus „Baltic Human-Animal Histories“ (2023). Riia loomakaitseliikumise kujunemist ja arengut on Plath vaadelnud eelkõige perioodikale tuginedes, kasutades olulise allikana näiteks Riia loomade varjupaiga daamide komitee poolt 19. sajandi lõpul välja antud kuukirja Loomade Eestkostja (Der Anwalt der Thiere). Põgusalt on loomakaitseliikumiste teemat puudutatud ka üksikutes üliõpilastöodes (nt Arusoo 2020; Jaska 2020) ja Riho Paramonovi doktoritöös (2019) ning ajakirjades (nt Esna 2008; Prooses 2017). Sellega uurimisseis piirdub. Lisaks leidub üksikuid uurimusi loomadest ajaloos ning inimeste ja loomade omavahelistest suhetest (nt Kaaristo 2006, 49–62; Ird 2013). Olulisematest Eesti seltsiliikumise ajalugu käsitlevatest üldteostest on loomakaitseühingud seni välja jäänud (nt Rosenberg 2015; Hackmann 2012).

Loomakaitseliikumise arengut kahe maailmasõja vahelisel perioodil ei ole palju uuritud ka mujal. Paljudes riikides, kus loomakaitseliikumine oli aktiivne 19. sajandil või sajandivahetusel (nt Ameerika Ühendriigid, Suurbritannia), hääbus see sõdadevahelisel ajajärgul, mistõttu sellest perioodist on ka vähem kirjutatud (Posluszna 2015, 63–64). Leidub siiski erandeid – põhjalikult on uuritud näiteks sõdadevahelist loomakaitset Saksamaal, kus see oli tihedalt seotud natsionaalsotsialistliku ideoloogiaga (vt Mohnhaupt 2020; Sax 2013). Ajaloolane Eva Plach on andnud hea ülevaate sama perioodi loomakaitseliikumisest Poolas (2012): autori sõnutsi on tegemist esimese akadeemilise uurimusega loomakaitse ajaloost Poolas, mille eesmärgiks on liikumise üldine tutvustamine, tuginedes loomakaitsjate häälekandjatele ning ajaleheartiklitele.

Käesolev artikkel on kirjutatud eelkõige perioodikas ilmunud materjalidele tuginedes. 1920.–1930. aastatel kajastati loomakaitset ajakirjanduses rikkalikult. DIGARi Eesti artiklite portaali (<https://dea.digar.ee>) otsingust leiab 29.04.2022 seisuga sõnale *loomakaitse* 8676 vastet, millest 5032 vastet pärineb aastatest 1918–1940. Oluliseks allikaks artikli kirjutamisel on olnud ka loomakaitsele pühendatud ajakirjad, mida hakati välja andma 1930. aastatel: Loomakaitsja (1931, 1934), Loomakaitse Ajakiri (1934–1936)

ning Eesti Loomasõber (1935–1939). Loomakaitsjad avaldasid oma kirjutisi ka Eesti Loodushoiu- ja Turismi-instituudi poolt välja antud ajakirjas Loodushoid ja Turism (1939–1940). Ajakirjades on põhjalikult kirjeldatud piirkondlike organisatsioonide tegevust ja ajalugu, lahatud sisekonflikte ning kajastatud loomakaitsealaseid uudiseid ja sündmusi.

Säilinud on ka arhiividokumente. Rahvusarhiivis hoitakse seltside põhikirju, liikmete nimekirju, kassaraamatuid, aruandeid, koosolekute protokolle, kirjavahetust jm allikaid. Siinses kirjutises olen arhiivimaterjale kasutanud siiski minimaalselt, keskendudes ajalehtedes ning loomakaitseajakirjades ilmunud materjalile. Kindlasti väärivad arhiiviallikad aga uurimist ja läbitöötamist edaspidi.

Artikli põhieesmärgiks on teadvustada liikumise olemasolu üldse. Järgnevalt kirjeldan struktuuride ja organisatsioonide kujunemist ning liikumise olulisemaid võtmeisikuid. Seda tehes vaatlen, kuidas on kujunenud ja arenenud inimeste ja loomade vahelised suhted maailmasõdade vahel Eestis. Loomakaitseliikumine, mis oli iseseisvusperioodi alguses väikesearvuline, muutus 20 aastaga ühiskondlikult ja poliitiliselt oluliseks, laiahaardeliseks rahvalikumiseks, mõjutades ka inimeste mõttemaailma ja suhtumist loomadesse ja loodusesse.

Alustan varase loomakaitseliikumise tekkimisest Eestis ning Tallinna Loomakaitse Seltsi rajamisest. Seejärel analüüsin liikumise olulisima juhi Erich Kattenbergi (1891–1986, alates 1935. aastast Eerik Kattemaa) tegevust. Kattenbergi isikuga haakub siinse loomakaitseliikumise kõige aktiivsem arenguperiood 1920. aastate lõpus ning 1930. aastate alguses, mil asutati hulk uusi loomakaitseorganisatsioone, kasvas loomakaitsjate arv, välja anti loomakaitseajakirju jne. Kattenberg taandus loomakaitsest 1935. aastal nii isiklikel põhjustel kui ka organisatsiooni sisetülide tõttu. Lõpetuseks olen põgusalt kirjeldanud loomakaitseliikumist ka 1930. aastate teisel poolel ning selle lakkamist Teise maailmasõja puhkedes.

Varase loomakaitse areng Eestis ning Tallinna Loomakaitse Selts

Varaseks loomakaitseliikumiseks võib nimetada esimesi loomakaitsealaseid ideid, mis jõudsid siinsetele aladele 19. sajandi teisel poolel, ning loomakaitseorganisatsioonide, mis asutati siin baltisakslaste eestvedamisel enne Esimest maailmasõda. Vanimaks loomakaitseorganisatsiooniks Vene keisririigis oli 1861. aastal Riias asutatud Loomade Piinamise Vastu Võitlemise Selts (Plath ja Vanamölder 2018, 33). Pealinnas Peterburis loodi esimene loomakaitse selts 1865. aastal (Bonhomme 2010, 259–297). Neist mõjutatuna tekkis 1869. aastal esimene loomakaitseorganisatsioon ka Eestisse – Tallinna Loomakaitse Selts (Revalsche Zeitung 1869; Eesti Postimees 1869). Lisaks Tallinnale rajati varased loomakaitse seltsid teistesegi Eesti linnadesse, kokku võis neid enne Esimest maailmasõda olla seitse (Methusalem 1936a, 208; Vau 1939, 332):

peale Tallinna tekkisid loomakaitseelsid ka Narvas 1874 (Eesti Loomasõber 1937), Tartus, Viljandis ja Kuressaares 1877, Valgas 1884 ning Pärnus 1900 (Vau 1935, 7).

Enamiku Eesti varaste loomakaitseorganisatsioonide tegevus hääbus mingil hetkel kas vähese aktiivsuse tõttu või lakkas seoses Esimese maailmasõja ning Vabadussõja puhkemisega (Methusalem 1936a, 208). Ainsana jäi püsima Tallinna Loomakaitse Selts, mida võib seetõttu pidada rajatud seltsidest ka kõige edukamaks. Ühingu olid rajanud baltisakslased ning nemad moodustasid olulise osa selle liikmeskonnast ka iseseisvusperioodil (Päevaleht 1929). Enim tegeles selts hobuste kaitsmisega – näiteks võideldi voorimeeste liigse tooruse ning loomade talvel ilma hobusetekita jätmise vastu ning jälgiti lihunike ja loomakauplejate tegevust (Loomakaitsja 1931a, 23). Kui loomade hea kohtlemine oli ohus, sekkusid loomakaitsjad aktiivselt – peeti näiteks valvet hobustrammide juures, et vagunites ei sõidaks rohkem inimesi kui lubatud (Päevaleht 1916). 1903. aastal hakati Tallinna Loomakaitse Seltsi eestvedamisel Riesekampfi (praegu Jüri Vilmsi) tänavale rajama koerte varjupaika ja loomakliinikut (Loomakaitsja 1931a, 23). Sellest sai seltsi füüsiline keskus, ühtlasi oli tegemist ka esimese loomakliinikuga Eestis (Sakala 1929). 1916. aastal kuulus Tallinna Loomakaitse Seltsi liikmeskonda umbes 600 liiget (Uusleht 1916).

Maailmasõja ajal ning 1920. aastate alguses toimus Tallinna Loomakaitse Seltsis teatav tagasimineku. Tekkisid rahamured (Tallinna Teataja 1920) ja sisetülid (Loomakaitsja 1931a, 23) ning probleemid seltsi loomakliinikuga (Postimees 1921; Kaja 1925). Süvenesid ka rahvuslikud vastuolud. Juba 1914. aastal on ajalehes Hommik Tallinna Loomakaitse Seltsi nimetatud „Saksa loomakaitse seltsiks“ ning kurdetud, et see „on meile suurele osale võeraks jäänud, sest et seal täieline ühekülgus ja Saksa keel ning meel valitseb“ (Hommik 1914). Tallinna Loomakaitse Seltsis valitsevat saksameelsust on kritiseeritud 1924. aasta Päevalehes:

Tallinna loomakaitse seltsis on rohkesti eestlasi liikmeteks ja selts oma ülesannete teostamisel vajab laialdaste rahvahulkade kaasabi. Imestama paneb aga see õhkkond, mis seltsis valitseb ja millel näikse raske lahkuda olevat okupatsiooniaegsest „stiilist“. Tallinna loomakaitse selts eksib rängasti, kui ta riigikeelt ignoreerides saksakeelsete üleskutsetega rahva poole pöörab, kellelt ta toetust ja kaasabi vajab. Loomakaitse seltsi liikmed kaebavad, et Eesti seltskond olla seltsi vastu külm ja osavõtmatu jne. Vahest katsuksid seltsi juhtivamad liikmed selle otsuse üle jõuda, kui palju on tehtud selleks, et seltsi rahvale lähemale viia. (Päevaleht 1924)

Kuna Tallinna Loomakaitse Selts oli algelt rajatud baltisaksa eliidi poolt, siis ehkki sinna kuulus ka eestlasi, moodustasid 1920. aastate alguses seltsi tuumiku baltisakslased. Iseseisvunud riigis takistas see aga liikumise arengut ja peletas eestlasi eemale.

Loomakaitseinspektor Erich Kattenberg

Pööre Tallinna Loomakaitse Seltsi tegevuses ning Eesti loomakaitseliikumises üldse tuli 1924. aasta augustis, kui selts määras ametisse loomakaitseinspektori Erich Kattenbergi (Kaja 1924), kellest kujunes järgmiste aastate jooksul Eesti loomakaitseorganisatsioonide olulisim juhtfiguur. Loomakaitseinspektor oli seltsi poolt palgatud isik, kelle töö oli pühenduda täiel määral loomade kaitsmisele – valvata loomade hea kohtlemise järele, ära hoida loomapiinamist ning vajadusel sekkuda. Loomakaitseinspektoreid oli Tallinna Loomakaitse Selts määranud ametisse varemgi (Tallinna Teataja 1912, Päevaleht 1913), ent varasematel aastatel ei suutnud nad pikemalt ametis püsida ning ajakirjanduses kajastati nende tegevust vähe.

Erich Raimund Waldemar Kattenberg oli sündinud 1891. aastal Tallinnas. 1906. aastal siirdus ta koos vanematega elama Peterburi, kus ta lõpetas eksternina gümnaasiumi (Vaba Eesti Sõna 1971; Ohvitseride teenistustoimikud 1912–1931). Aastal 1912 astus ta sõjaväeteenistusse ning töötas sõjaväeametnikuna, siis opteerus Eestisse (samas; Optantide toimikud). Seejärel töötas ta 1920–1923 Naissaare kindluse ehituse jaoskonna abijuhatajana ning pärast seda ametnikuna (samas). Loomakaitsega oli ta kokku puutunud juba Peterburis elades 1909. aastal, nagu ta meenutas oma intervjuus Uudislehele 1939. aastal:

Astusin loomakaitse ühingu liikmeks Peterburis [. . .] Tõuke selleks andis mulle masendav juhus, mille tunnistajaks juhtusin olema. Keegi joobnud voorimees lõi oma hobust raudkangiga pähe ning loom sai silmapilkselt surma. Pidasin kinni jõhkra mehe ja toimetasin ta ametivõimude kätte. See elamus mõjus mulle aga nii, et otsustasin oma elu pühendada loomade kaitsmisele inimeste tooruse vastu. (Uudisleht 1939)

Inspektorina korraldas Kattenberg regulaarselt loomakaitsealaseid inspeksioone tänavatel, tapamajades, turgudel, liiva- ja paekarjäärides ning sadamates ning käis kontrollimas talle saadetud loomakaitsealaseid teateid (Päevaleht 1925b; Revaler Bote 1925). Ta kirjutas palve- ja märgukirju Tallinna linnavalitsusele (samas) ning pöördus loomade õiguste kaitseks ka kohtusse (Vaba Maa 1925). Lisaks pidas ta oluliseks loomakaitse ideoloogia populariseerimist rahva seas: pidas loenguid ja kõnesid, levitas brošüüre ja plakateid (Päevaleht 1925b), avaldas ajakirjanduses loomakaitsealaseid nõuandeid (Kaja 1926) ning tegi koostööd kiriku ja kooliga.

Loomakaitse populariseerimiseks kirjutas Kattenberg artikleid ka ajalehtedesse. Tema üks esimesi avalikke kirjutisi, „Hobustega ükskõikselt ümber käimisest“ ilmus 1926. aastal Päevalehes. See pakub ülevaadet Kattenbergi maailmatunnetusest, aga ka üksikasjalikku ja masendavat pilti juhtumitest, millega ta inspektorina igapäevaselt pidi kokku puutama:

Üks kõige kurjematest sõja tagajärgedest on inimeste toorus loomadega ümberkäimisel. Iseäranis käidakse hobustega halvasti ümber [. . .] Pimedaid hobuseid on meil arvatavasti rohkem kui kusagil mujal. See ei tule ainult oskamata talitamisest tallis, või õhutõmbusest, vaid esimeses joonel on selles süüdi hirmus peksmine vastu pead ja kõrvu. Hiljuti nägin hobust, kellel mõlemad silmamunad välja jooksnud ja haavad verised olid. Hobune tuli linna mitmekümne kilomeetri kauguselt Alavere vallast. Hobune oli väga kartlik ning teda juhtis ja kihutas veelgi 14-aast. poisike-sulane, kellel loomadest üldse väike arusaamine. [. . .] Piitsa tarvitatakse meil liiga ohtrasti, kes tõesti sõita mõistab, tarvitab seda õige harvadel juhtudel, kuid meil on päris hirmus vaadata, kuidas veoloomadele ülekohtu tehakse. Mõnel on suur sõlm, teisel tükk arssinapikkust traati ohja otsas, mida kah piitsa asemel tarvitatakse. Põlastustäratav on ka toores ja rumal ohjadest rebimine, kus hobuse suu puruks kistakse. Tuleb juhuseid ette, kus neid isegi kaigastega ja keppidega pekstakse, mis looma vigastamiseni võib viia ja äärmist toorust üles näitab. [. . .] Olen katsunud moraalselt mõjuda, kuid see pole vilja kannud. Niisugustel juhtudel aitab ainult karistus. (Kattenberg 1926a)

Eriti oluliseks pidas Kattenberg loomakaitses noortetööd. Ta oli veendunud, et kui noortele õpetatakse aukartust elu kui sellise ees ning kaastunnet endast nõrgemate vastu maast-madalast, muudab see nad paremateks inimesteks ka täiskasvanuna. Nii kirjutab ta näiteks 1931. aastal ajakirja Loomakaitsja avaartiklis:

Noorte kasvatamine loomade sõpradeks on tähtsam asi meie tuleviku elus. Noorsoos peame arendama inimlikke ja õrnu tundeid, siis kaovad julmused ja toorused, sellega päästame loomi ja parandame inimesi. [. . .] Et inimene õpiks noorelt elu pühaks pidama ja kõike armastama, mis eluga seotud. (Kattenberg 1931, 3)

1939. aastal leidis ta, et loomakaitsese tutvustamine noortele võib aidata kaasa isegi sõdade ärahoidmisele:

Julmad roimad täiskasvanute hulgas väheneksid, kui kaastunnet ja halastust loomade vastu juba lapseast peale kasvatatakse. Igale noorele olgu kirjutatud tuliste tähtedega eesmärk tema eluteele: „Beati diligentes animalia“ (ole kaastundlik loomade vastu)¹ ja „pea pühaks iga elu“, siis lõpevad meil suuremad toorused ja võib olla sõjadki. (Kattemaa 1939, 345)

Kattenbergi esimesed suuremad ettevõtmised inspektorina olid seotud just noortega. Sageli pöördusid noored ise tema poole, et liikumises kaasa lüüa. „Noorsugu käib järele pärimas seltsi tegevusest, otsib tööd sel alal, käies ennast abiks pakkumas,“ kirjeldas ta olukorda ajalehes Saaremaa (Kattenberg 1926b). Koos noortega asus Kat-

1 Õieti: „õnnelikud/õndsad on need, kes armastavad loomi“.

Erich Kattenbergi portree.
EKM EKLA, A-2: 713.

tenberg linnukaitsele – ühiselt ehitati ning seati Tallinnas üles lindude pesakaste ning söödamajakesi² (Päevaleht, 1925a; Vaba Maa 1925).

Kattenbergi eestvedamisel rajati 1927. aastal Tallinna Loomakaitse Seltsi juurde noortering, mille nimeks sai „Noorte ühing loomade ja kasvude kaitseks“. Nagu nimigi ütleb, ei olnud ringi eesmärgiks mitte üksnes loomade, vaid ka taimede, ilupuude, põõsaste jms kaitsmine (Kaja 1927). Õpilased, kes ringi liikmeks astusid, andsid töötuse: „Tahan kõik teha, mis seisab minu jõus, et kaitseda loomi armuta piinamise eest, ja tahan ka teisi kutsuda üles loomi kaitsma. Tahan võidelda ka asjata puude ning põõsaste ja igatseltsi kasvude ning lillede rikkumise ja hävitamise vastu“ (Vaba Maa 1930).

Tallinna Loomakaitse Seltsi noorliikmete arv kasvas aasta-aastalt, möödudes peatselt täiskasvanud liikmete arvust. Juba 1927. aasta suveks oli „Noorte ühingu“ liitunud üle 400 õpilase (Päevaleht 1927). 1930. aastal oli sinna koondunud aga juba üle 2200 noore (Vaba Maa 1930). Täiskasvanud liikmeid oli Tallinna Loomakaitse Seltsil samal ajal aga kõigest 800 (samas). 1934. aastal oletatakse, et seltsi noorteringi liikmete arv võib olla paisunud koguni 4000-ni (Uudisleht 1934).

Loomakaitse levik üle riigi ning Eesti Loomakaitse Liidu loomine

Lisaks Tallinna Loomakaitse Seltsile tegutses 1920. aastate alguses Eestis veel teinengi loomakaitseorganisatsioon, 1921. aastal rajatud Tartu Eesti Loomakaitse Ühing (Ode 1936, 39). Tartu ühing oli välja kasvanud varasemast noorte taimetoitlaste ühingu, mille rajajaks oli toonane noorsootegelane ja aktivist René Ode (samas, 40). Tartu ühing oli Tallinna omast märksa väiksem – kui Tallinna Loomakaitse Seltsi kuulus juba 1916. aastal 600 liiget, siis Tartu liikmete arv oli veel viis aastat pärast rajamist alla saja (Tartu Eesti Loomakaitse 1931, 20).

Kahest seltsist ei piisanud selleks, et loomakaitsealased ideed juurduksid ühiskonnas tervikuna. Ideoloogia laiemaks levitamiseks tuli loomakaitsestse rajada üle

---

2 Võimalik, et siin oli eeskujuks ka Tartu Ülikooli ja Loodusuurijate Seltsi ornitoloogiaseksioon, mis oli Tartus Toomemäele püstitanud pesakaste juba 1922. aastal (Postimees 1922).

terve riigi. Uute seltside rajamise võttis enda peale inspektor Kattenberg. 1926. aasta sügisel avaldas ta üleskutsed kõigis olulisemates eesti-, vene- ja saksakeelsetes ajalehtedes,³ kutsudes loomakaitsest huvitatud inimesi üles asutama uusi seltsi koidikesse suurematesse keskustesse. Artiklites sõnastas ta oma visiooni sellest, kuidas loomakaitse Eestis võiks tulevikus olla korraldatud:

Soovitav igasse maakonda asutada vähemalt üks selts. Pääle Tallinna loomakaitse seltsi on veel Tartus niisugune olemas. Kuid see on liig vähe terve Eesti kohta, arvesse võttes kõiki neid piinamisi, mis minu poolt iga päev registreeritakse. Edaspidi koondusid kõik ellukutsutud seltsid ühte liitu, millega üldine töö oleks kergendatud. (Kattenberg 1926c)

Üleskutse tagajärjel hakatigi Eestisse hoogsalt loomakaitse seltsi asutama. Esimesena vastati üleskutsele Narvas, kus loomakaitse seltsi rajati veel selsamal, 1926. aastal (Päevaleht 1926) ainult kuu aega pärast artiklite ilmumist. Järgmisel, 1927. aastal asutati loomakaitse seltsid veel ka Haapsalus, Petseris ja Jõhvis, 1928. aastal Rakveres, Valgas, Laius-Tähkverel ja Türil; 1929. aastal Võrus ja Sännas, 1930. aastal Nõmmel, Pärnus, Viljandis, Tõrvas, Tormas, Paides ja Tõllistes (Loomakaitse 1931b, 25). 1931. aastal rajati loomakaitse selts Tapale (Virumaa Teataja 1931) ning 1932. aastal Kuressaarde (Eesti Loomasõber 1939, 11) ja Järva-Jaani (Postimees 1933). 1932. aasta lõpuks oli loomakaitse seltsi üle kogu riigi kokku 22. Koos organisatsioonidega suurenes ka loomakaitsejate arv ning 1933. aastal on oletatud, et loomakaitse seltsidega seotud inimeste hulk võis ulatuda juba 10 000 inimeseni (Hommikleht 1933).

Seltsid olid ellu kutsutud Kattenbergi üleskutsel, nende vahetuteks asutajateks olid aga kohalikud aktiivsemad inimesed ja kultuuritegelased. Näiteks Valgas vedas liikumist ajalehetoimetaja, advokaat ja poliitik Jaan Kokk (1903–1942) (Kaja 1927), Nõmmel seltsitegelane ja hilisem linnapea Ludvig Ojaveski (1892–1940) (Eesti Loomasõber 1935b, 120), Viljandis loomaarst ning loomaarstiteadlane Friedrich Saar (1904–1942) (Oma Maa 1930) ning Tormas kirikuõpetaja, hilisem Tartu praost Aleksander Kuusik (1893–1946) (Kuusik 1936, 160). Loomakaitse liikumisest kujunes väärikas ja kultuurne, ühiskondlikult mõjuvõimas haritlaste liikumine, nagu kirjutab Päevaleht (1930).

Seltsid asusid kohe tegutsema. Nii nagu Tallinnas, määrati teisteski linnades ametisse loomakaitse inspektoreid, kes valvasid loomade hea kohtlemise järele ning takistasid loomapiinajate tegevust (Põhja Kodu 1928; Kaja 1929a). Koostöös kohalike omavalitsustega võeti loomade kaitseks vastu kohalikke seadusi – loomakaitse sundmää-

3 Pikemad üleskutsed ilmusid ajalehtedes Oma Maa (16. oktoober 1926); Meie Maa (19. oktoober 1926); Saaremaa (20. oktoober 1926); Võru Teataja (21. oktoober 1926); Kaja (21. oktoober 1926); Dorpater Zeitung (21. oktoober 1926); Postimees: Pärnu väljaanne (22. oktoober 1926); Наши последние известия (22. oktoober 1926); Päevaleht (26. oktoober 1926); Koit (28. oktoober 1926). Lühemaid üleskutsesid avaldati ka teistes lehtedes.

rusi (Tshertkoff 1936). Koolide juurde rajati noorteringe, loomakaitsesest kõneleti aktustel ja jumalateenistustel, korraldati piduõhtuid, aktusi ja koosolekuid, levitati kirjandust, kirjutati loomakaitsesest kohalikesse ajalehtedesse jne.

Järgmiseks sammuks oli seltside koondamine ühtsesse üleriigilisse loomakaitseliitu. Selleks kutsus Kattenberg 1928. aasta 9. septembril Tallinnasse kokku üleriigilise kongressi, kuhu saabusid selleks ajaks rajatud seltside – Tallinna, Tartu, Haapsalu, Narva, Türi ja Laius-Tähkvere saadikud (Kaja 1928; Päevaleht 1928a). Ühiselt võeti vastu otsus loomakaitseliidu rajamiseks (samas). Kattenbergi juhtimisel sai Eesti Loomakaitses Liidust (ELL) organisatsioon, mis korraldas ja ühtlustas kogu Eesti loomakaitseliikumise tegevust.

Liit hakkas korraldama üleriigilisi üritusi. Esimene suurem üritus korraldati kohe peale kongressi – 4. oktoobril tähistati Eestis esimest korda üleilmset loomakaitsespäeva. Sel päeval kõneldi loomade kaitsmisest kõnekoosolekutel, koolides (Päevaleht 1928b) ja raadios (Raadioleht 1928). Üleilmne loomakaitsespäev oli kuni 1939. aastani Eesti loomakaitsjate jaoks olulisim iga-aastane suursündmus, mil loomakaitseset püüti tõsta igal moel ühiskonna tähelepanu keskmesse. Olulised olid ka kongressid – iga-aastased suvised üldkoosolekud, mis tõid kokku kõigi liitu kuulunud seltside esindajad arutama liidu siseasju ning loomakaitses üldküsimusi. ELL hakkas välja andma ka aurahasid, kolmeklassilisi „Rohelise Risti“ teenetemärke toimekamatele loomakaitsesjatele (Methusalem 1936b, 192). Rohelisest ristist valgel taustal sai liikumise sümbol, mis figureeris nii seltside lippudel, rinnamärkidel kui ka trükistel (Postimees 1924).

Esindades tuhandeid loomakaitsesjaid üle riigi, oli Eesti Loomakaitses Liit küllaltki silmatorkav organisatsioon. Esitati avalikke pöördumisi, nõudes näiteks loomakaitses kui eraldi õppeaine sisseviimist koolides (Vau 1939), protesteerides vananenud tapariistade kasutamise vastu tapamajades ja soovides keelustada vivisektsiooni (Kaja 1928) ning rituaaltapmist (šehita) juudi traditsioonis (Vaigu 1936). Tegeleti ka seadusandlusega – töötati välja linnukaitseseseaduse eelnõu (Päevaleht 1930), loomakaitseseseaduse kava (Vaigu 1936) ning hulganisti kohalikke loomakaitses sündmäärusi (Tshertkoff 1936). Anti välja kirjandust, korraldati loomakaitsesalaseid kirjatööde võistlusi noortele (Päevaleht 1930) jne.

ELL suhtles aktiivselt mitmete riikidega üle maailma – Ameerika, Bulgaaria, Poola, Austria, Saksamaa, Inglismaa, Soome, Leedu (Päevaleht 1930) ja paljude teistega. Eelkõige oldi kirjavahetuses, vahetati kirjandust ja trükiseid. Korraldati ka külaskäike välismaa loomakaitsesorganisatsioonide juurde (Loomakaitses Ajakiri 1935, 19; Vau 1936) ning osaleti rahvusvahelistel loomakaitseskongressidel. Rohkesti kajastati Eesti ajakirjanduses Erich Kattenbergi osalemist rahvusvahelistel loomakaitseskongressil Viinis, kus tema kõne äratas suurt tähelepanu (Kaja 1929b). ELL oli esindatud ka 1935. aastal rahvusvahelistel loomakaitses ja antivivisektsiooni kongressil Brüsselis (Vau 1935, 23–26).

Loomakaitseajakirjad

Järgmiseks oluliseks sammuks loomakaitselise mõtteviisi arendamisel sai Kattenbergil loomakaitseajakirja väljaandmine. Loomakaitseliikumine oli sel ajal aktiivne kõikjal Euroopas ning paljudes riikides andsid loomakaitsjad oma ilmavaate propageerimiseks välja ajakirju. Mitmed neist kandsid „Loomasõbra“ nimetust: Inglismaal ilmus alates 1894. aastast ajakiri *The Animals' Friend*, Saksamaal *Der Deutsche Tierfreund* (1932–1941), Soomes *Eläinten Ystävä* (alates 1906), Poolas *Przyjacel Zwierząt* (alates 1918) jne. Loomakaitseajakirjad olid organisatsioonide jaoks oluline platvorm – neis seletati ja põhjendati loomakaitselist maailmavaadet, anti ülevaateid seltside tegevustest jne. Eestis oli selline ajakiri seni puudunud ning selle väljaandmine oli loogiline järgmine samm liikumise edendamiseks.

1931. aasta loomakaitsepäeval anti Kattenbergi ning Eesti Loomakaitse Liidu eestvedamisel välja ajakirja Loomakaitsja esimene number. Ajakirja avaartikli „Loomakaitse ja selle tähtsus“ kirjutab Kattenberg, tõenäoliselt on ta ka mitmete teiste artiklite autor (nt ülevaade Tallinna Loomakaitse Seltsi ajaloost lk 23–24). Numbris oli ka tema tõlkeid (nt Groag 1931, 21–22), portree ning eraldi artikkel Kattenbergist endast: „Erich R. V. Kattenberg, Eesti Loomakaitse Liidu Esimees, 40-aastane“ (lk 15), kus võeti kokku tema tegevus loomakaitsjana.

Esiknumbri maht oli 30 lehekülge, seda trükiti 10 000 eksemplaris ning esialgu oli kavas ajakirja välja anda neli korda aastas (*Päevaleht* 1931), ent majanduslikel põhjustel jäi teine number, mis pidi ilmuma 1931. aasta detsembris, ilmumata. Teemaatilise ajakirja väljaandmiseni jõuti taas 1934. aastal. Seekord tuli initsiatiiv Tartust, Eesti Loomakaitse Ühingult, mis hakkas välja andma Loomakaitse Ajakirja. Põhjuseks võis olla ELLi saamatus ajakirja väljaandmisel – loomakaitsjad pidasid oma ajakirja vajalikuks, ELL ei tulnud selle väljaandmisega aga toime. Avaartiklis selgitati uue ajakirja loomise olulisust ning rõhutati, et eesmärgiks on Eesti loomakaitseliikumise ühendamine ja ühtlustamine:

„Loomakaitse Ajakiri“ tahab olla ühiseks loomakaitse organisatsioonide häälekandjaks, mis originaal-kirjutiste kõrval toob lühidaid teateid kõigist loomakaitse tegevusaladest, süvendades üksmeelt, luues sidet ja ühesuunalist orientatsiooni loomakaitse ringkondades. Suudab käesolev ajakiri nimetatud ülesandeid täita ja lugejaid sellega rahuldada, siis oleks ta väärikaks toeks loomakaitse liikumisele. (Loomakaitse Ajakiri 1934, 1)

Üksmeele süvendamise asemel põhjustas Loomakaitse Ajakirja väljaandmine hoopis konflikti Eesti Loomakaitse Liidu ning Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu vahel. Liidu esindajad suhtusid tartlaste algatusse eitavalt, selgitades, et ajakirja väljaandmise õigus peaks kuuluma neile (Michelson 1934, 2). Kui aga Loomakaitse Ajakiri ilmus sel-

Ajakirjade Loomakaitsja, Loomakaitse Ajakiri ning Eesti Loomasõber kaaned 1934., 1935. ning 1936. aastast.

lest hoolimata, vastas ELLi juhatus sellele „sõjakuulutamisega“ Tartu ühingule (Vaba Maa 1934). Lisaks hakkas liit vahetult pärast Loomakaitse Ajakirja esimese numbri ilmumist uuesti välja andma ajakirja Loomakaitsja. Juba avaartiklis kritiseeriti teravalt tartlaste ettevõtmist:

[. . .] me asume seisukohal, et praktiliselt on kõige otstarbekam ja tulemusterikkam kui ajakiri ilmub Loomakaitse Liidu organisatsiooni juures. Meil pole niipalju jõude, ainelisi ja vaimlisi, et võiksime neid killustada. Me arvame: parem loomasõpradele üks neid rahuldav häälkandja kui pooltosinat nõrku, mis ei rahulda kedagi. (Loomakaitsja 1934a, 1)

Järgmistes Loomakaitsja artiklites kritiseeriti tartlasi veelgi teravamalt. Eriti agressiivne ja solvunud oli Kattenberg, kes ründas Tartu Eesti Loomakaitse Ühingut artiklites „Kas idee või jonn“ ning „Vaesed kassid, milleks teid kasutatakse!“, süüdistades Tartu ühingut liikumise lõhestamises, vaenu õhutamises, laimu ja valeteadete levitamises jne (Kattenberg 1934a, b). Tüli tõttu otsustas Loomakaitsja toimetuse muuta ajakirja nime (Loomakaitsja 1934b, 9): uueks nimeks sai Eesti Loomasõber (1935).

Aja jooksul paisus riid üha suuremaks. Lisaks ajakirjaveergudele tülitseti ka kongressidel ja kokkusaamistel. Esimene suurem sõnavahetus Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu ning Eesti Loomakaitse Liidu vahel tekkis liidu aastakongressil Nõmmel 1934. aasta juunis. Tartlased protesteerisid ELLi tegevuse vastu, leides, et liit on ajanud „kolkapoliitikat“ ning takistanud tartlaste tegevust, ning ähvardasid liidust väljaastumise (Vaba sõna 1934a). Liidule saadeti ka protestikiri (Vaba sõna 1934b). Viimaks

jõuti isegi kohtusse – Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu liige Aleksander Tshertkoff hages Kattenbergi „laimavate teadete“ esitamise pärast ajakirjas Loomakaitsja (Postimees 1935).

Kattenbergi taandumine ning Eesti Loomakaitse Liidu uued juhid

Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu ning Eesti Loomakaitse Liidu tüli viis viimaks tartlaste ajakirja sulgemiseni, aga ka Kattenbergi taandumiseni loomakaitseliikumisest. 1935. aastaks oli tüli paisunud sedavõrd suureks, et Kattenbergi juhtimisel ei olnud liidul enam võimalik edasi tegutseda.

Kattenberg võis olla ka ise selleks ajaks liidu juhtimisest väsinud. Tülitsemine ning kohtuprotsessid Tartu seltsiga, ajakirja majandamine ning Loomakaitse Liidu juhtimine võtsid tõenäoliselt palju aega ja energiat. Lisaks tabas Kattenbergi 1935. aasta kevadel isiklik tragöödia: raske haiguse tagajärjel suri tema üheksa-aastane tütar Helju-Mai (Päevaleht 1935). Ka Kattenbergi kirjutistes kajastub sel ajal väsinud ja kurblik meeleolu. 1935. aasta jaanuaris, Eesti Loomasõbra avaartiklis, vaatab ta pettunud tagasi möödunud aastale:

Tagasi vaadates avaneb meie silmadele palju häda, viletsust ja muret. Sädelevaid ja kergeid tunde on vähe. Palju tumedaid niite on kujunud saatus möödunud aastal meie elukangasse. Mure oma tumedas rõivastuses oli paljudes majades alaline külaline. Kergendusohkega saadame ära vanaaasta. Kas toob aga uus aasta paremaid, õnnelikumaid päevi? See küsimus ei ole praegu vastatav; meie süda ainult võib ja peab lootma, usku ei tohi kaotada. [. . .] Kuigi rahvaste ja üksiku isikute elus ongi vääramatuid jõudusid, mida ei saa muuta, on siiski iga inimene suurel määral oma saatuse ja õnne sepp. Me kahtlematult võitleme eeloleval aastal selle eest, et igal elusolevusel, ka loomal oleks tema õigus ja kaitse, et kellelegi ei tehtaks ülekohut. Sest oleme ju kõik ühesugused ajutised rändajad siin Jumala päikese all. (Kattenberg 1935, 3)

1935. aasta juulis, Loomakaitseliidu üleriiklikul kongressil Pärnus, teatas Kattenberg, et „raskete teenistustingimuste ja ületöötamise tõttu“ ei suuda ta enam senisele ametikohale jääda ning enam Eesti Loomakaitse Liidu esimeheks ei kandideeri (Eesti Loomasõber 1935a, 75). Tema asemele valiti Tartu ülikooli loomaarstiteadlane Elmar Vau, Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu üks eestvedajatest (samas). Valimiste järel tõsteti Kattenberg teiste saadikute poolt hurraa-hüüete saatel üles (Vaba Maa 1935).

Täielikult Kattenberg liikumisest ei eemaldunud, ta võttis ka edaspidi osa ELLI kongressidest (Postimees 1936) ning jätkas tegutsemist Tallinna Loomakaitse Seltsis juhatuse liikme ning noortejuhina (Uus Eesti 1938). Sellegipoolest märgib tema tagasiastumine Eesti Loomakaitse Liidu esimehe kohalt uue ajastu algust sõdadevahelise Eesti loomakaitseliikumises. Kattenberg oli olnud selleks ajaks Eesti loomakaitseliiku-

mise peamine eestvedaja üle kümne aasta, liitu oli ta juhtinud ligi seitse aastat. Temast oli saanud omal moel Eesti loomakaitseliikumise sümbol, ajakirjanduses oli teda nimetatud isegi „kogu Eesti loomakaitseliikumise isaks“ (Uudisleht 1934).

Pärast Kattenbergi taandumist sai liikumine endale uued juhid. Elmar Vau saamine uueks ELLi juhiks oli vajalik kompromiss Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu ning liidu leppimiseks – Vau oli varasemalt olnud Tartu ühingu abiesimees ning Loomakaitse Ajakirja vastutav toimetaja (Eesti Loomasõber 1935b, 93). Esimehena tegutses ta küll vaid ühe aasta, 1936. aasta juunis tuli tema asemele liitu juhtima jurist ja endine vabandussõjalane, Nõmme loomakaitseliidu eestvedaja ning ajakirja Eesti Loomasõber peatoimetaja Bernhard Methusalem (Vaigu 1936, 195). 1938. aastal sai liidu esimeheks Konstantin Pätsi vend, Loodushoiu ja Turismi instituudi direktor Peeter Päts (Eesti Loomasõber 1938, 10), kes juhtis organisatsiooni kuni Teise maailmasõjani. Eesti Loomakaitse Liidu tegevus Vau, Methusalemi ja Pätsi juhtimisel ning loomakaitseliikumise areng vaikiva ajastu tingimustes on eraldi teema, mis kahtlemata väärib põhjalikumat uurimist, käesoleva artikli maht sellesse teemasse süvenemist aga ei võimalda.

Liikumise lõpp

Nii nagu mitmed teisedki ühiskondlikud liikumised Eestis, lõppes loomakaitseliikumine järsult ja ootamatult, kui Eesti okupeeriti NSV Liidu poolt. Eesti Loomakaitse Liit likvideeriti 1940. aasta juunipöörde käigus koos Loodushoiu- ja Turismi Instituudiga (Hansen 2010). Seejärel lakkas ka seltside tegevus.

Mõned üksikud rühmitused üritasid uutes tingimustes võimudega kaasa minna, aga need olid pigem erandid. Nii kutsus näiteks Kuressaare Loomakaitse Ühingu juhatuse pärast 14.–15. juulil 1940 toimunud „valimisi“ liikmeid kogunema oma lipu alla, „et tööliisklassi suure võidu puhul valimisel, osa võtta kõikide töötavate rahvakihtide ühisest rongkäigust“ (Meie Maa 1940). Ka Tartu Eesti Loomakaitse Ühing korraldas veel 1940. aasta augustis uues vaimus üldkoosoleku, saalis, mis oli „dekoreeritud punaste kangastega ja loosungitega „elagu kommunistlik partei“, „elagu suur juht Stalin“ jne.“ (Postimees 1940). 1940. aasta oktoobris otsustati aga ka nende tegevus lõpetada (TELÜ juhatuse koosolekute protokollid 1936–1940).

Mitmed loomakaitseliikumise senised eestvedajad langesid repressioonide ohvriks, teiste seas ka Erich Kattenberg. Kattenberg arreteeriti 1941. aasta jaanuaris ning teda ka piinati Pagari tänava keldrites (Sakala 1943a, b). Mahalaskmisest õnnestus tal siiski pääseda ning pageda Saksamaale, kus ta astus vabatahtlikuna SS-väeossa (Eesti Sõna 1942). Seejärel jõudis ta tagasi Eestisse, kus ta üritas Saksa okupatsiooni tingimustes ka Tallinna loomakaitseseltsi uuesti elule puhuda, kutsudes 1943. aasta jõulude ajal isegi kokku seltsi üldkoosoleku (Eesti Sõna 1943). Kui Punaarmee uuesti Eesti vallutas, põgenes ta aga taas Saksamaale ning sealt Ameerika Ühendriikidesse, kus

Erich Kattenberg 1941. aastal (Uurimistoimikud 1941).

abiellus ning alustas uut elu kunstnikuna (Vaba Eesti Sõna 1971). Kattenberg suri kõrges eas, 19. jaanuaril 1986. aastal Portlandis (Vaba Eesti Sõna 1986).

Kokkuvõte

Maailmasõdade vahelisel perioodil arenes ja laienes loomakaitse Eestis hoogsalt. Kui 1918. aastani tegutses siin vaid üks loomakaitseelts Tallinnas, mille ümber olid koondunud peamiselt baltisakslased, siis iseseisvusperioodi lõpuks oli seltside arv kasvanud 22-ni ning loomakaitsega seotud isikute arv vähemalt 10 000-ni. Eesti kontekstis võib sellise mastaabiga liikumist pidada küllaltki tähelepanuväärseks.

Loomakaitsejad olid sõdadevahelisel perioodil väga aktiivsed. Nende ridadesse kuulusid seltskonnategelased ja haritlased, kes äratasid oma tegevusega huvi ja tähelepanu, loomakaitsejate tegevust kajastati palju ka ajakirjanduses. Suure liikmete arvu ning aktiivse tegutsemisega mõjutasid loomakaitsejad avalikkuse suhtumist loomadesse ning loomakaitse. Lisaks tegutsesid nad aktiivselt ka selle nimel, et otseselt parandada loomade heaolu, võideldes loomapiinamise vastu, teostades inspeksioone, vajadusel sekkudes ning tehes lobitööd ja seadusandlikku tööd riigi- ja kohaliku omavalitsuse asutuste juures.

Loomakaitse peamiseks eestvedajaks sõdadevahelisel perioodil oli Erich Kattenberg. Tema tegevuse tagajärjel rajati enamik Eesti loomakaitseorganisatsioone, loodi Eesti Loomakaitse Liit ning hakati välja andma loomakaitseajakirju. Siiski oli tegemist ka keerulise isiksusega, nagu näitab 1934. aastal loomakaitseajakirjade ümber puhkenud tüli. Tõsiasi, et Kattenberg kaevati tartlaste poolt kohtusse laimuse süüdistatuna, ning see, et Tartu ühingu ning Loomakaitse Liidu leppimine sai võimalikuks alles pärast

Kattenbergi taandumist liidu esimehe kohalt, näitab, et vähemalt Tartu loomakaitsjate jaoks oli Kattenberg vastuoluline isiksus.

Kattenberg taandus Eesti Loomakaitsse Liidu juhtimisest 1935. aastal. Liit sai seejärel endale uued juhid. Loomakaitseliikumine hääbus koos Eesti iseseisvuse kaotusega ning hakkas uuesti taastuma alles 20. sajandi lõpus ning 21. sajandi alguses, kui taastati ka Eesti Vabariik.

Käesolev artikkel on eelkõige sissejuhatus sõdadevahelise perioodi Eesti loomakaitsesse. Kahtlemata on tegemist teemaga, mida on võimalik tulevikus laiemalt avada. Artiklis on tuginetud peamiselt perioodikale, loomakaitsesega seotud arhiiviallikaid on vaadeldud minimaalselt. Põhjalikumalt tuleks kindlasti vaadelda lisaks Erich Kattenbergile ka teisi Eesti Loomakaitsse Liidu esimehi (Elmar Vau, Bernhard Methusalem, Peeter Päts), seltside lihtliikmeid, nende tegevust loomakaitsjatena, enesekuvandit, sugu, rahvuslikku kuuluvust, positsiooni ühiskonnas jne. Põhjalikumalt tuleks uurida ka seda, kas ja kuidas neil õnnestus loomade elu realselt parandada ning seda, kuidas nad tegid koostööd riiklike asutustega ning mõjutasid seadusandlust. Loomakaitses ajaloo uurimine annab võimaluse käsitleda Eesti ajalugu ka posthumanistlikust positsioonist lähtudes, vaadeldes loomade heaolu ning inimeste ja loomade omavaheliste suhete arengut ja kujunemist.

Allikad

Arusoo, Jaago-Mait. 2020. „Lihatööstuse ja veterinaaria arengud Eestis (1873–1940).“ Baka-laureusetöö. Juhendanud Ulrike Plath. Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste instituut, ajaloo osakond.

Bonhomme, Brian. 2010. „Russian Compassion. The Russian Society for the Protection of Animals – Founding and Contexts, 1865–75.“ – *Canadian Journal of History* 45 (2): 259–297. <https://doi.org/10.3138/cjh.45.2.259>.

Eesti Loomasõber 1935a. „Asemikekogu 7. kongress.“ 1935, 4 (8): 75.

———. 1935b. „Dr. Elmar Vau.“ 1935, 5 (9): 93.

———. 1935c. „Nõmme loomakaitseselts.“ 1935, 6 (10): 120.

———. 1937. „Loomakaitses Narvas. Tänapäeva Narva Loomakaitseselts 10 aastane.“ 1937, 1 (17): 254.

———. 1938. „Loomakaitses kongress Tallinnas.“ 1938, 2 (22): 10.

———. 1939. „Loomakaitses tegevusest.“ 1939, 3–5 (23–26): 11.

Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale. 1869. „Tallinna lojuse kaitsmise selts.“ 26. november 1869.

Eesti Sõna. 1943. „1420 ühingat sai tegutsemisloa.“ 11. detsember.

Esna, Olaf. 2008. „Kui Pärnus Tegutsesid loomakaitsjad.“ – *Pärnu Postimees*, 16. jaanuar.

Groag, prof. dr. 1931. „Ketikoerte viletsus.“ – *Loomakaitsja* 1: 21–22.

Hackmann, Jörg. 2012. *Vereinskultur und Zivilgesellschaft in Nordosteuropa: regionale Spezifik und europäische Zusammenhänge = Associational Culture and Civil Society in North Eastern Europe: Regional Features and the European Context*. Köln: Böhlau.

Hansen, Vootele. 2010. „Looduskaitseasutused vanemal Eesti ajal.“ – *Eesti Loodus* 4: 16–19.

Hindrey, Karl August. 1920. *Loomade Mäss*. Tartu: Odamees.

Hommik. 1914. „Päevauudised.“ 6. mai.

Hommikleht. 1933. „Laululindude kaitseseadus.“ 17. november.

Ird, Ken. 2013. „Sodoomiajuhtumid varauusaegses Eestis Pärnu maakohtu materjalide põhjal.“ Magistritöö. Juhendanud Mati Laur. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut.

Jaska, Helena. 2020. „Šehita Eestis usuvabaduse ja loomaõiguste kontekstis.“ Bakalaureusetöö. Juhendanud Anu Põldsam. Tartu Ülikool, Usuteaduskond.

Kaaristo, Maarja. 2006. „Vägivald loomade vastu: inimene ja koduloom Lõuna-Eesti külas 19. sajandi teisel poolel vallakohtute materjalide näitel.“ – *Mäetagused* 31: 49–62.

Kaja. 1924. „Loomakaitse selts algab energilisemat tegevust.“ 22. august.

———. 1925. „Tormiline loomakaitse seltsi koosolek.“ 5. detsember.

———. 1926. „Ehitatagu kuldnokkadele majakesi.“ 7. mai.

———. 1927. „Loomakaitse arenemine.“ 13. märts.

———. 1928. „Eesti loomakaitse liit asutatud.“ 13. september.

———. 1929a. „Rakvere loomakaitse seltsi tegevus.“ 30. aprill.

———. 1929b. „Loomakaitse rahvusvaheline kongress Viinis.“ 25. mai.

Kattemaa, Erik. 1939. „Loomakaitseühingute eesmärgid ja otstarve.“ – *Loodushoid ja Turism* 6: 344–346.

Kattenberg, Erich. 1926a. „Hobustega ükskõikselt ümberkäimisest.“ – *Päevaleht*. 9. märts.

———. 1926b. „Loomakaitse ühingute ellukutsumisest.“ – *Saaremaa*. 20. oktoober.

———. 1926c. „Loomakaitse ühingute ellukutsumisest.“ – *Meie Maa*. 19. oktoober.

———. 1931. „Loomakaitse ja selle tähtsus.“ – *Loomakaitsja* 1: 1–3.

———. 1934a. „Kas idee või jonn?“ – *Loomakaitsja* 3: 4–7.

———. 1934b. „Vaesed kassid, milleks teid kasutatakse!“ – *Loomakaitsja* 4: 7–8.

———. 1935. „Head õnne uueks aastaks!“ – *Eesti Loomasõber* 1 (5): 3.

Kuusik, Aleksander. 1936. „Loomakaitse Tormas.“ – *Eesti Loomasõber* 2 (12): 160.

Loomakaitse Ajakiri. 1934. „Saatesõnaks.“ 1934, 1 (1): 1.

———. 1935. „Jooni Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu tegevusest 1934. a.“ 1935, 2 (4): 19.

Loomakaitsja. 1931a. „Tallinna Loomakaitse Selts.“ 1931 (1): 23–24.

———. 1931b. „Loomakaitse ühingud Eestis asuvad.“ 1931 (1) 25.

———. 1934a. „Saateks.“ 1934 (2): 1.

———. 1934b. „Loomakaitsjale“ uus nimi.“ 1934 (4): 9.

Meie Maa. 1940. „Kuressaare Loomakaitse Ühingu liikmeile“. 17. juuli.

Methusalem, Bernhard. 1936a. „Tänapäeva loomakaitse ülesanded.“ – *Eesti Loomasõber* 5 (15): 207–214.

———. 1936b. „Roheline Rist viie aastane.“ – *Eesti Loomasõber* 4 (14): 191–192.

Michelson, J. 1934. „Oma ajakirja puhul.“ – *Loomakaitse Ajakiri* 1 (1): 1–2.

Mohnhaupt, Jan. 2020. *Tiere im Nationalsozialismus*. München: Hanser Verlag.

Nõmme Sõna. 1934. „Eesti Loomakaitse Liidu Kongress.“ 23. juuni 1934.

Ode, René. 1936. „Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu asutamispäevilt.“ – *Loomakaitse Ajakiri* 6: 39–45.

Ohvitseride teenistustoimikud. 1912–1931. „Sõjavägede Staabi kantselei. Ohvitseride teenistustoimikud. Kattema (Kattenberg), Eerik (Erich) Martina p.“ Rahvusarhiiv Tallinnas. RA, ERA.495.71701.

Oma Maa. 1930. „Loomakaitse seltsi asjad nihkuvad.“ 23. oktoober.

Optantide toimikud. „Moskva Kontroll-Opteerimise Komisjon. Optantide isiklikud toimikud. Kattenberg, Erich-Raimond-Voldemar Martini p.“ Rahvusarhiiv Tallinnas, ERA.36.2.5487.

Ots, Loone. 2006. „Loomakaitse ja inimeste suhtumine loomadesse 1930. aastate Eestis.“ – *Mäetagused*, nr 31, 63–85

Paramonov, Riho. 2019. *Eesti ühiskonna moderniseerumine avaliku privaattrasporti (voorimees ja takso) näitel, 1900–1940*. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid = Tallinn University. Dissertations on humanities 50. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Plach, Eva. 2012. „The Animal Welfare Movement in Interwar Poland: An Introductory Sketch.“ – *The Polish Review* 2: 21–43.

Plath, Ulrike. 2023. „Animal Abolitionism and Early Environmentalism in Late Nineteenth Century Riga.“ – *Baltic Human-Animal Histories: Relations, Trading, and Representations from an Entangled Perspective*, toimetanud Linda Kaljundi, Anu Mänd, Ulrike Plath ja Kadri Tüür. New York: Peter Lang. Ilmumas.

Plath, Ulrike ja Kaarel Vanamölder. 2018. „Loomad suurlinnas: loomakaitse ja loomaõiguslus 19. sajandi Liivimaal.“ – *Horisont* 52 (2): 32–37.

Posluszna, Elzbieta. 2015. *Environmental and Animal Rights Extremism, Terrorism and National Security*. Elsevier Science & Technology.

Postimees. 1921. „Tallinna loomakliinik kinni pandud.“ 15. märts.

———. 1924. „Loomakaitse ühingu tundemärk – roheline rist.“ 18. august.

———. 1933. „Järvamaalt.“ 31. märts.

———. 1935. „Loomakaitse tegelased oma tüliga kohtus.“ 30. märts.

———. 1936. „Koostati loomakaitse seaduse eelnõu.“ 7. juuli.

———. 1940. „Loomakaitse tegelaste koosolek.“ 5. august.

Prooses, Mariann. 2017. „Loomakaitsjate probleemid eelmise sajandi esimestel kümnenditel.“ – *Vegan* 3: 92–95.

Põhja Kodu. 1928. „Tööle kassiküttimise vastu.“ 19. aprill.

Päevaleht. 1913. „Seltsielu.“ 17. september.

———. 1916. „Loomakaitse seltsi palve hoburaudtee hobuste kaitseks.“ 27. mai.

———. 1924. „Tallinna loomakaitse selts ja Saksa keel.“ 16. august.

———. 1925a. „Linnusöötmise majakesed Kadriorgu.“ 11. veebruar.

———. 1925b. „Loomakaitse seltsi inspektori tegevusest.“ 20. juuni.

———. 1926. „Loomakaitse seltsi asutamine Narvas.“ 28. november.

———. 1927. „400 kooliõpilast loomade ja kasvude kaitseks.“ 10. juuni.

———. 1928a. „Esimene Eesti üleriiklik loomakaitsepäev.“ 13. september.

———. 1928b. „Seltskond loomakaitset toetama.“ 2. oktoober.

———. 1929. „Loomakaitse seltsi juubel.“ 24. september.

———. 1930. „Loomakaitse mõtte võidukäik Eestis.“ 24. veebruar.

———. 1931. „Eesti loomakaitse liidu juhatus.“ 5. august.

———. 1935. „Raske haiguse järele suikus rahuliselt...“ 14. märts.

Raadioleht. 1928. „Euroopa ringhäälingute saatekava.“ 30. september.

Revaler Bote: Einzige grosse deutsch-baltische Zeitung in den Grenzen der Estnischen Republik. 1925. „Revaler Chronik.“ 4. juuli.

Revalsche Zeitung. 1869. „Inland.“ 19. november.

Rosenberg, Tiit. 2016. „Eesti seltsiliikumisest ja selle ajaloo uurimisseisust.“ – *ÕES aastaraamat = Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2015*, 120–149. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.

Sakala. 1929. „60 aastat loomakaitse tööd.“ 17. juuli.

———. 1943a. „Vahialusena NKVD vanglas.“ 13. september.

———. 1943b. „Vahialusena NKVD vanglas.“ 17. september.

Sax, Boria. 2013. *Animals in the Third Reich*. Yogh & Thorn Books.

Tallinna Teataja. 1912. „Kohalikud teated.“ 8. mai.

———. 1920. „Tallinna Loomakaitse seltsist.“ 19. jaanuar.

Taperson, Kadri. 2016. *Loomade Poolt*. Võrguväljaanne. [Harju]: Loomade eeskoste organisatsioon Loomus. https://loomus.ee/loomade_poolt.

Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu 10-aastase tegevuse aruanne: 1921–1931. 1931. Tartu: Tartu Eesti Loomakaitse Ühing.

TELÜ juhatuselise koosolekute protokollid. 1936–1940. „Tartu Eesti Loomakaitse Ühing. Juhatuselise koosolekute protokollid.“ Rahvusarhiiv Tallinnas. RA, ERA.3236.1.7.

TELÜ kirjad. 1937–1938. „Tartu Eesti Loomakaitse Ühing. Peakoooleku protokoll, aastaaruanne, eelarve. Tartu Eesti Loomakaitse Ühingu Mustvee osakonna liikmete nimekirj. Kirjavahetus loomakaitse korraldamise küsimuses. Abistamiskomitee aruanne.“ Rahvusarhiiv Tallinnas. RA, ERA.3236.1.19.

- TELÜ peakoosoleku protokoll. 1930. „Tartu Eesti Loomakaitse Ühing. Peakoosolekute protokollid 1929–1940.“ Rahvusarhiiv Tallinnas. RA, ERA.3236.1.8.
- Tshertkoff, Aleksander. 1936. „Loomakaitse liikumisest Eestis.“ – *Loomakaitse Ajakiri* 6: 46–52.
- Uudisleht*. 1934. „25 a. võitlust julmusega.“ 10. märts.
- . 1939. „30 aastat loomakaitsetegelaseks.“ 14. aprill.
- Uurimistoimikud. 1941. „ENSV Riiklik Julgeoleku Komitee. Uurimistoimikud. KATTEMAA Erik Martin (1891).“ Rahvusarhiiv Tartus. RA, ERAF.130SM.1.1632-2.
- Uus Eesti*. 1938. „Tallinna Loomakaitse Seltsil uus juhatus.“ 14. mai.
- Uusleht*. 1916. „Tallinnast. Koosolek.“ 15. juuli.
- Vaba Eesti Sõna*. 1971. „Erik Kattemaa 80.“ 11. november.
- Vaba Maa*. 1925. „Linnusöötmise majakesed.“ 22. veebruar.
- . 1930. „Tallinna loomakaitsele on rakendatud ligi 800 vana ja üle 2200 noore.“ 10. aprill.
- . 1934. „Mõra eesti loomakaitse liidus.“ 24. juuli.
- . 1935. „Loomakaitse kongress Pärnus.“ 29. juuli.
- Vaba sõna: rahvuslik informatsioonileht ilma erakondliku kuuluvuseta*. 1934a. „Loomakaitse liidu kongress Nõmmel.“ 18. juuni.
- . 1934b. „T. E. Loomakaitse Ühingu protest Eesti Loomakaitse Liidule.“ 24. juuli.
- Vaigu, A. 1936. „Üleriikline loomakaitse kongress Tartus.“ – *Eesti Loomasõber* 4 (14): 195–196.
- Vau, Elmar. 1935. „Loomakaitse seltside asutamisest Lõuna-Eestis möödunud sajandi II poolel.“ – *Loomakaitse Ajakiri* 4: 5–7.
- . 1936. „Külaskäik Leipzigi loomakaitse seltsi.“ – *Eesti Loomasõber* 5 (15): 215–217.
- . 1939. „Andmeid loomakaitse seltside tekkimisloo kohta Eestis.“ – *Loodushoid ja Turism* 6: 331–333.
- . 1939. „Loomakaitse iseseisvaks õppeaineks.“ – *Loodushoid ja Turism* 1: 8–11.
- Virumaa Teataja*. 1931. „Tapale asutati loomakaitse selts.“ 14. mai.

Karl Hein – Tallinna Ülikooli doktorant; doktoritöö teemaks Eesti loomakaitseliikumine maailmasõdade vahelisel perioodil. Õppinud Tartu Ülikoolis ajalugu ja usuteadust.
E-mail: karlheini[at]tlu.ee

Animal Protection Movement in Interwar Estonia: Erich Kattenberg and His Activities

Karl Hein

Keywords: 1918–1940, history of animal protection, associations, animals, animal welfare.

The article gives an overview of the Estonian animal protection movement during the interwar period (1918–1940). The interbellum era was an especially active period for the Estonian animal protection movement, yet very little has been written about it. Hence, the main purpose of the article is to acknowledge the existence of the movement in general. The main sources used are newspaper articles from the interwar period; additional sources include the animal welfare magazines published in the 1930s.

The first animal welfare organisation in the Baltics was the Riga Society against Cruelty to Animals, founded in 1861, while in Estonia the first society of this kind was the Tallinn Animal Protection Association, created in 1869. When Estonia gained independence in 1918, the Tallinn Animal Protection Association was the only animal welfare organisation in the country. It had approximately 600 members, most of whom were Baltic Germans.

A significant turn in the Estonian animal protection movement came in 1924, when Erich Kattenberg started working for the Tallinn Association as an animal protection inspector. Kattenberg was a dedicated animal welfare enthusiast who carried out inspections, organised events, wrote articles and gave speeches about the topic, and collaborated with schools, churches and governmental organisations. In particular, he focused on youth work. In 1927 he created a youth group at the Tallinn Animal Protection Association, which had more than 4000 members by 1934.

In the autumn of 1926, Kattenberg wrote articles to the Estonian newspapers, inviting all friends of the animals to spread the animal protection movement across the country. As a result of his call, several new animal protection groups were created and by 1932 there were 22 animal protection associations in Estonia. Also the number of activists in Estonia started rising so that by 1933 there were approximately 10,000 people connected with the Estonian animal protection organisations.

Under the leadership of Kattenberg, the Estonian animal protection organisations founded the Estonian Union of Animal Protection in 1928. It united all animal protection groups in Estonia and became the central and most important organisation of animal protection in Estonia. In the 1930s the activists started publishing journals of animal protection: the first among these was *Loomakaitaja* ('The protector of animals'), published by Erich Kattenberg and the Estonian Union of Animal Protection. It first appeared in 1931, and, after a hiatus, resumed publication in 1934. In 1935 the journal changed its name to *Eesti Loomasõber* ('The Estonian friend of animals') and was published under that name until 1939. The second journal, published by the members of the Tartu Estonian Animal Protection Association in 1934–1936, was called *Loomakaitse Ajakiri* ('The magazine of animal protection'). Since *Eesti Loomasõber* and *Loomakaitse Ajakiri* were published at the same time, there was a strong rivalry between the two, which turned into a conflict between the Estonian Union of Animal Protection and the Tartu Estonian Animal Protection Association. As a result of the conflict, Erich Kattenberg decided to resign from the board of the Union in 1935.

After Kattenberg's resignation, the Estonian Union of Animal Protection's new chairs, who also became the spokespersons of the Estonian animal welfare movement in general, included Elmar Vau (1935–1936), Bernhard Methusalem (1936–1938) and Peeter Päts (1938–1940).

The animal protection movement in Estonia ended in 1940, when Estonia was occupied by the Soviet Union, and recovered only in the 20th and early 21st century, when Estonia had restored its independence.

Karl Hein has studied history and religion at the University of Tartu and is currently PhD candidate at Tallinn University; his doctoral research is concerned with animal protection movement in interwar Estonia.

E-mail: karlhein[at]tlu.ee

Vladimir Beekman, Aatomik ja fosforiidisõda

*„...olen ise väike, / kuid mu jõud on suur. /
Rändan paigast paika, / kõnnin igal pool, / inimesi aitan, /
neile rõõmu toon.“ (Beekman 2010, 24)*

Elle-Mari Talivee

Teesid: Kirjanik Vladimir Beekman kirjutas Nõukogude Eesti lastele kaheosalise raamatu nimega „Aatomik“ (1959) ning „Aatomik ja Küberneetiline Karu“ (1968), kus uraanituuma lõhustumisel tekkinud energiale on antud inimeselaadne kuju. Piiritu jõuga peategelane osaleb looduse ümberkujundamisplaanides, millel on suur keskkonnamõju. Raamatud järgivad Nõukogude Liidu tuumaenergeetika arendusplaane, nii nn rahuaatomi kui ka külma sõja jutupunkte. Artiklis on võrreldud raamatuis kujutatud tegevusi tõelisuses aset leidnud sündmustega, uuritud kirjutamiskonteksti ning teema levikut lastekirjanduses. Fosforiidikaevandamise ohu algusaegadel ilmus Beekmanil aga keskkonnakatasstroofi eest hoiatav romaan „Eesli aasta“ (1979).

Võtmesõnad: Vladimir Beekman, lastekirjandus, aatomitööstus, külm sõda, fosforiidisõda

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22107>

Linda Kaljundi on osutanud, et mitmete kanooniliste, hästituntud autorite puhul on jäänud tähelepanuta nende teoste keskkondlikud tähenduskihistused (Kaljundi 2022). Siiani teatakse hästi ka kirjanik Vladimir Beekmani (1929–2009) kaheosalist Aatomiku-nimelisest tegelasest jutustavat lasteraamatut, kus noorele lugejale tutvustatakse looduse ümberkujundamise ning maavarade kasutamise plaane, mis olid või oluks üüratu keskkonnamõjuga. Beekmani peategelane on uraanituuma lõhustumisel tekkinud energia, millele lasteraamatus on antud mehikese kuju.

Tuumaenergia kasutamise küsimus on praegu aktuaalsem kui kunagi varem. Venemaa sõja tõttu Ukrainas on esiplaanile kerkinud selle energialiigi haavatavus, keskkonnaohud ja julgeolekurisk. Eestis lähiaastail elavnenud debatt toob esile kõigepealt tuumaenergia sõltumatust, vähem varjukülgi ja küsitavusi (Isakar jt 2021; Kaplinski 2021; Kozlova 2021; Kurg 2022; Mardiste 2021; Vasser 2021). Tuumateadlikkuseks nimetatakse oskuste kogumit, mis põhineb tuumaenergiaga seotud teabel või kogemustel ning käivitab kriitilise diskussiooni selle olemuse, tegevuskavade, võimaluste ja riskide üle (Sukhenko ja Pál 2021, 105).

Artikli valmimist on toetanud PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“ ja Hori-
sont 2020 teadusuuringute- ja innovatsiooniprogrammi projekt „EnviroCitizen“, grant nr 872557. Täna tundmatut re-
sensenti ja Ulrike Plathi nõuannete eest.

Tuumateadlikkuse tõstmisel on suure tähtsusega tuumaenergeetikale pühendatud ilukirjandus ja tuumanarratiivid (samas, 111). Üks jõulisemaid ning teistegi meediumite kaudu levinud tekste on valgevene kirjaniku Svetlana Aleksijevitši raamat „Tšernobõli palve“ (1997, eesti k 2006 Andres Ehini tõlkes). Ent tuumaenergeetika ja lastele kirjutatud raamatud? Lastekirjandusse jõuavad sageli teemad, mis täiskasvanutele suunatud ilukirjanduses sel viisil (veel) ei kajastu – lastele vahendatakse neid vahetult ümbritsevat maailma. Lääne-Euroopa ja Ameerika, aga ka Jaapani lastekirjanduses ei ole tuumaenergeetika olnud võõras teema, kuna aatomiajastu mõjutas otseselt tuumajaamade lähedal elanud inimesi, olgu siis visuaalselt, füüsiliselt või psühholoogiliselt. „Aatomiku“ kaasaegseid mõjutas külm sõda, meeles olid Hiroshima ja Nagasaki.¹ 1950–1962 tõlgendas Kanada lastele ratsapolitseinikust peategelasega sarjas tuumakatastroofide ja külma sõjaga kaasnevaid hirme Joe Holliday (Reilly 2019). Tema „Aatomikuga“ samal aastal ilmunud raamatus „Dale of the Mounted: Atomic Plot“ („Ratsapolitseinik Dale ja aatomi juhtum“) peetakse energialiiki ühtaegu nii õnnistuseks kui ka needuseks (Reilly 2019, 271). Ajaloolase Frances V. Reilly arvates oli Holliday Kanadas erandlik autor – päevakajaliselt oma maast kirjutati siis lastekirjanduses vähe – ja juba seetõttu kaasajal populaarne (273). Raamatud jutustavad õnnetusest Chalk Riveri tuumajaamas 1952. aastal (see oli maailma esimene ränk tuumajaamas toimunud õnnetus, reaktori südamikku osaline sulamine) ja külma sõja radarisüsteemi ehitamisest üle kogu Kanada 1950. aastatel, aga ka muredest tuumajäätmete hoiustamisel (276, 287). Reilly on võrrelnud Halliday sarja 1956. aastal Walt Disney toel ilmunud raamatuga „Our Friend the Atom“, mille autoriks oli saksa füüsik Heinz Habner (1962) – sellega kaasnes populaarteaduslik joonisfilm – ning leiab, et viimastes puudub kriitiline vaatepunkt (288). „Meie sõber Aatom“ on valminud pärast Ameerika Ühendriikide presidendi Dwight D. Eisenhoweri kõnet rahuaatomist (1953). Peategelane on pudelist välja lastud džinn, kelle puhul siiski mainitakse, et tema võimuses on teha ka kurja. Film ja raamat lõpevad rahusooviga.

1968 Ida-Saksamaal ilmunud Marcello Argilli „Atomino“ põhineb 1960. aastatel Itaalia kommunistlikus ajalehes ilmunud koomiksil ja meenutab mõnevõrra „Aatomikku“ – kõne all on Arktika jää sulatamine, tegemist on aatomilapse taltsutamisega, koomiksit tutvustatakse kui kaasaegset muinasjuttu. Lugejaarvustuste järgi on vähemalt üks tuumaenergia edulugu ilmunud toona ka inglise keeles (Childs 1972) ja tõlgitud näiteks araabia keelde.

Tuumaenergia ohte kujutatakse 1970.–1980. aastate läänesaksa lastekirjanduses (Kath 1986), samal ajajärgul sealsete jõuliste protestidega selle energialiigi kasutamise

---

1 2013. aastal on Jaapani PEN-klubi pidanud seminari lastele tuumasõjast ja -energeetikast kirjutamise kohta: <https://www.hiroshimapeacemedia.jp/?p=16389>.

vastu. 1987 ilmus Gudrun Pausewangi noorteromaan „Die Wolke“ („Pilv“), kus Tšornobõli-taoline katastroof juhtub Saksamaal. Ukraina lastekirjandusse jõudis suurõnnetus 1988. aastal Leonid Dajeni (Леонід Даєн) raamatus „Чорнобиль – трава гірка“ („Tšornobõl – kibe rohi“; Vardanian 2022, 7). Lastekirjandus on käsitlenud ka Fukushima katastroofi (nt Moran, 2013) ning populaarteaduslikke lasteraamatuid sellest, kuidas elektrit saada – ka tuumajõul – ilmub tänapäevalgi (nt Frahm 2011; NAYGN 2017).

Beekmani raamatu esmailmumisel oli külm sõda kestnud üle kümne aasta. Nõukogude kirjanduses tuleb vihjeid tuumarelvale neil kümnendeil ette igas vanuses lugeja kirjavaras. NSV Liidu propaganda vastandas võidurelvastumist rahukilbina Ameerika Ühendriikide nn vaenulikule aatomile (Brown 2015, 232). Rivaalitsemissel põhinev aatomidiskussioon oli elav laiatarbemeedias, filmides, plakati- ja karikatuurikunstis ning riiklikel propagandanäitustel (Kurg 2022, 145), abinõud olid tuttavad ka tsiviilkaitse materjalidest. „Aatomiku“ sihtgrupist (noorem kooliaste) mõnevõrra vanematele mõeldud Boriss Kaburi ulmejutus „Kosmose rannavetes“ (1966) ähvardab Maad tuumalööök, Aino Perviku naistegelane mõtiskleb noorteromaanis „Kaetud laudad“ (1979) tuumakatastroofi kui oma põlvkonna viimsepäeva üle (Pervik 2017, 176). „Aatomikus“ on rõhk rahumeelse tuumaenergeetika kasutusel ja selle võimaluste tutvustamisel väga noorele lugejale.

Aatomiku-raamatuid on siiani enamasti määratletud kui laste teaduslikku fantastikat (Palm 2018, 74) või kaasaja muinasjuttu (Ernesaks 1968; Väli 1973, 856). Järgnevalt küsin: kas ja kuidas on Beekmani lasteraamat aga kujutanud tuumateadlikkust kirjutamise vahetus kaasajas? Kuivõrd kajastab inseneriharidusega autor Nõukogude Liidu edusamme tuumakatsetustes või ka teistes ulatuslikes keskkonda ümber kujundavates projektides, kas raamatu võiks seega liigitada ulme alt pigem populaarteadusliku, aga ka külma sõjaga seotud propagandistliku kirjanduse hulka? Tuuli Kruus on fantastilisele kirjandusele iseloomulikuks pidanud kujutatava ebareaalsust ning selle tegelikkuses esinemise võimatust (Kruus 1975, 449), tsiteerides Ustus Aguri 1966. a avaldatud määratlust teadusliku fantastika kohta: see põhineb teaduslikul ettenägemisel (451). Kruus väidab, et Aatomiku lugude „tegevus piirdub mõningate teaduslike hüpoteeside katselise rakendamisega“ (453). Hiljutistest käsitlejatest on Lemmit Kaplinski sobitanud „Aatomiku“ Nõukogude süsteemis toodetud rohkearvulise noortele suunatud populaarteadusliku kirjanduse hulka (Kaplinski 2021, 186). Paigutan järgnevas analüüsis raamatud toonase keskkonnateadlikkuse (või keskkonnakaitse võimaluste) foonile, küsides, kas autor on osutanud ka tuumaenergia kasutamise probleemidele (s.t milline oli tema enda tuumateadlikkus), ning kõrvutan Beekmani lasteraamatutes (kronoloogiliselt) ja samaaegselt Nõukogude tegelikkuses – enamasti salastatult – toimunud tuumaenergeetika alaseid edusamme ja tagasilööke. Tehnika võidukäik oli siis ka looduse allutamise sümbol (vt Kurg 2022, 145).

Teemapüstitus eeldab ka autori tutvustamist ning artikli lõpul peatun põgusalt Eestit 1970. aastatest ähvardanud fosforiidikaevandamisega seotud keskkonnakriisil, milles Beekmanil oli omakorda nii kirjanduslik kui ka ühiskondlik roll, nagu kirjanik oma mälestustes vihjab.

Loodushoiu kohalik kontekst ja selle ilmumine eesti lastekirjanduses

„Aatomiku“ ilmumisajal oli looduskaitse pärast Teist maailmasõda Eestis taas edenema hakanud. Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjoni kodulehe järgi asutati 1955. aastal Moskvas kokku kutsutud NSVL Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjoni eeskujul ja selle liikme Eerik Kumari eestvedamisel sinne TA Looduskaitse Komisjon, Teise maailmasõja järgne esimene looduskaitseorganisatsioon Eestis (vt Eesti TA LKK). 1957. aastal võeti komisjoni ettepanekul vastu esimene vabariiklik looduskaitseeadus NSV Liidus,² rajati esimesed sõjajärgsed looduskaitsealad Vaika, Viidumäe, Matsalu ja Nigula ning asuti korraldama kaitsealast teaduslikku uurimistööd. 1958. aastal ilmus ajakirja Eesti Loodus esimene sõjajärgne number ja Jaan Eilart hakkas kõigepealt Tartu Riiklikus Ülikoolis (TRÜ), aga siis ka Eesti Põllumajandusakadeemias (EPA) looduskaitset õpetama (Mardiste ja Mardiste, dat.-ta).

Keskkonnatemaatika hakkas pärast sõda uuesti jõudma ka noore lugejani.³ Heino Väli on 1973. aastal eesti lastekirjanduse ajaloost tehtud ülevaates leidnud, et loodustunnetuses on nüüd lõpuks süvitsi mindud, nimetades Jaan Rannapi „Viimast Valgesulge“ ja Harri Jõgisalu „Käopoja tänu“ (mõlemad 1967) ning (pisut üllatuslikult lastekirjandusena) Mart Mägra 1969. aastal ilmunud raamatut „Linnud rahva keeles ja meeles“ (Väli 1973, 854). Sõjajärgsest ajast on Väli mõõndustega ära märkinud veel mõned autorid (nt Jüri Piik) ning seoses noorte looduskaitseliikumisega esile toonud Holger Puki noorteraamatut „Rohelised maskid“ (1960).

Puki „Rohelised maskid“ on omapärane sulam Nõukogude lastekirjanduse alusepanija Arkadi Gaidari (1904–1941) noorteromaani „Timur ja tema meeskond“ (1940; eesti k 1945) süžeest ning Eesti NSVs samuti sõjajärgselt taas edenema hakanud noorte loodusharidusest. Gaidari timurlased oli noorte salaorganisatsioon, mis aitas rindel viibivate sõdurite peresid ning jättis autogrammiks viisnurga (raamatu ajal lisati timurlus ka Nõukogude kooliprogrammi); Puki rohelist maskid võitlesid looduserüüstajate ja loomapiinajate vastu ning häbistasid selliseid isikuid initsiaalidega „LR“ (looduserikkuja). Eilart on Eesti Raadio lastesaates rääkinud, kuidas „Roheliste

2 Esimene Eesti looduskaitseeadus oli jõustunud 1935. aastal.

3 1930. aastate eesti lastekirjandus pööras loodusekujutusele jõudsalt tähelepanu, lastele loodusest kirjutajana alustas ka Karl Ristikivi. Aino Pervik (2020, 39, 56) on nimetanud ühe lapsepõlve verstapostina Irma Truupõllu raamatut sipelgatest pealkirjaga „Õömori okaslinn“ (1936), tõlgetest aga Hugh Loftingi doktor Dolittle'i lugusid, mida 1930. aastatel hakati eesti keelde vahendama.

maskide“ eeskujul tekkisid koolidesse looduskaitserakukesed ja maininud liikumise laienemist üle-tartuliseks kokkutulekuks (Eilart 1960), tuues paralleeli timurlaste kui raamatust sündinud liikumisega. Saates tehtud kokkuvõttest joonistub ühtpidi paralleel varasemaga – loodus- ja loomakaitse tegevusega juba 19. sajandi Baltikumis (Plath 2023), selle intensiivse perioodiga Eesti Vabariigis (Hein 2022) või laiemalt 1930. aastate lõpu kodukaunistamise ideestikuga. Teisalt jääb kõlama ühiskondliku valvuse ja pealekaebamise juurutamine, mida esines küll ka varem (Plath 2023, Hein 2022), aga mis Nõukogude hirmusüsteemi eriti hästi sobitus.

Lastekirjanik Holger Pukki (1920–1997) on peetud suisa Eesti roheline liikumise vanaisaks (Krusten 1997, 280), ent noorte loodusharidusele hakati tähelepanu pöörama siiski oluliselt varem. Eesti Vabariigi aegse noorte loodushariduse ideedele (nt loomasõprade seltsid, kooliaiad või loodussõprade koondamine)⁴ anti sõjajärgses Eesti NSVs esiti praktiline suund, toiduvarumisega seotud tootmistegevuse õpetamine, mida peegeldavad 1952. aastal Tallinnas asutatud ENSV Vabariikliku Noorte Naturalistide Jaama huviringide nimetused, nagu loomakasvatus, taimekasvatus, aiandus, põllumajandusmasinad, meteoroloogia (Peterson 2012, 7). Jaamal oli olemas viljapuu- ja iluaed, kasvuhoone ja elavnurk (samas).⁵

Tegevussuunad muutusid omakorda sõjajärgse olukorra leevenedes ning 1961. aastal noore direktori Linda Rahno (Metsaorg, s 1936) ametisse asudes, kui tekkis loodusõpe (Peterson 2012, 7–8). Linda Metsaoru sõnul läks üleminek põllumajanduselt märkamatu seetõttu, et tal õnnestus tööle võtta uusi ringide juhendajaid botaanika, zooloogia, entomoloogia ja ka ornitoloogia erialal ning loodusmaja oli väga populaarne, õpilaste arv aina kasvas – algaastate 800-lt 1500 õpilaseni (Metsaorg oli direktor kuni 1978).⁶ Metsaorg väidab ka, et roheline patrull oli juba osa pioneeriliikumisest ning Puki raamat andis sellele hoogu, kuid polnud selle algataja – Noorte Naturalistide Keskmaja juhtimisel töötas Tallinna linna „roheline patrulli“ staap. Loodusjaamad asutati lisaks Tartus ja Pärnus (mõlemad 1953; Peterson 2012, 9), seejuures töötas Tartu omas 1954–1957 EPA üliõpilane Eilart (Tammiksaar ja Pae 2011, 14). Looduse kaitsjatena olid organiseerunud ka üliõpilased: 1958. aastal asutati Eilarti eestvõttel Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, väidetavalt vanim tudengite looduskaitseühendus maailmas (Mardiste ja Mardiste, dat.-ta).

4 1933. aastal hakkasid Tallinna Linna Pedagoogilise Muuseumi juures tööle loodussõprade ringid, asutati Tallinna Keskkoolide Loodusarmastajate Ühing; 1940. aastal sai sellest Tallinna Noorte Naturalistide ja Tehnikute Jaam, mis 1952. aastal muudeti ENSV vabariiklikuks noorte naturalistide jaamaks (Peterson 2012, 7).

5 1947. aastal Tallinna loomaiaia juures tööd alustanud noorte naturalistide (zooloogiahuviiliste loomasõprade) ring hääbus seoses noorte naturalistide jaama asutamisega (Mäeniit 2014, 81).

6 Linda Metsaoru e-kiri, 1. jaanuar 2022. Horisont 2020 projekti „EnviroCitizen“ raames tehtud küsitlus. Kiri autori valduses. Looduskaitse ring lisandus 1970. aastail (Peterson 2012, 8).

Keskkonnaaktivismi võimalused olid aga piiratud (vt Liivik 2022). Stalini surmaga vähenes küll mõnevõrra grandioossem looduse ümberkujundamine, ent kui läti nn rahvuskommunistid avaldasid meelt V. I. Lenini nimelise Pļaviņase hüdroelektrijaama paisu rajamise vastu Daugavale 1957.–1958. aastal, ehitati pais ikkagi ning osalised said 1959. aastal toimunud „puhastuses“ karistada (Loader 2018, 11). Nõukogude Liidu esimene rahvuspark Lahemaa asutati 1971. aastal piirkonda, kus samaaegselt tegutses salaja Hara sõjaväesadam, kus veealuste tehnorajatiste abil allveelaevu demagnetiseeriti, ning kaitseala piiride kõrval arenesid fosforiidi kaevandamise plaanid, mille vastu sai avalikult protestida alles 1980. aastate teises pooles. 1973. aastal toimunud NSVL Kirjanike Liidu juhatuse pleenumilgi on leitud, et ilukirjandust võiks rikastada looduse ümberkujundamisprotsesside kirjeldamisega (Kuningas 1973, 876).

Kirjanikutee algus

Vladimir Beekman kirjutas „Aatomikus“ nooremale koolieale aga sootuks avaramas kontekstis, kui seda oli roheliste maskide tegevus. Nõukogude Liidul olid looduse ümberkujundamiseks suured plaanid. Beekmanist ei saanud siinjuures nende esmatutvustaja: näiteks oli juba 1941. aastal Tartus August Sanga tõlkes ilmunud M. Iljini „Mäed ja inimesed. Jutustusi maailma ümberehitamisest“, mis kujutab nii juba valminud kui ka alles plaanitavaid hiidprojekte Karakumi kõrbest Valge mere kanalini ja „Suur-Volgani“ (vt Viires 1941).

Beekman alustas kirjanikuteed 1945. aastal koolipoisina Venemaal, kui Gorki oblasti Bori ajaleht avaldas tema esimesed venekeelsed luuletused (Beekman 1991, 11). Teise maailmasõja ajal oli ta sattunud koos vanematega Saksa armee pealetungi ajal Leningradi blokaadi, linnast ära lõigatud Oranienbaumi silmusesse. Seal muutus Eesti taust ohtlikuks: sõjaväekaubastu autojuhist isa langes kahtluse alla ja saadeti rindele, ema arreteeriti ja mõisteti vangilaagrisse (§58-10, 10 a). Rindetsooni jäänud poiss pandi lastekodusse, evakueeriti 1942. aastal Volga äärde, kohtus Solikamski vangilaagrist enneaegu vabanenud emaga, kellega oli õnnestunud kontakt säilitada, ning koos pääseti 1946. aasta suvel Eestisse (Beekman 2008, 19 jj). Isa jäigi 1942. aastal teadmata kadunuks.⁷

Eesti keeles debüteeris Beekman 1948. aastal Noorte Hääles, esikogu ilmus 1952. Tuumajõud on Beekmanit köitnud algusest peale: näiteks kirjutab ta esikkogus⁸ tsiiviiltuumaenergeetikast, kus luuletuses „Meie kaitseme rahu“ väidab: „Me teadus – see on kindlus rahurindes, / uraani jõud on kindlais kätes meil, / ta meile rajab,

⁷ Kirjanik on oma luules kadunud isale loonud ka sõduristaatust.

⁸ Beekmani esikogu „Laul noorusest“ (1952) on kümnendile tüüpiline: teemadeks sõda, Ameerika imperialismi kriitika ning see sisaldab ka pühendusluulet Stalinile (vt ka Annuk 2017, 80).

tulevikku minnes, / taigas ja kõrbes kommunismi teid“ (Beekman 1952, 63).⁹ Luulekogu „Tuul kanarbikus“ (1958) tsükkel „Aatomisajandi laul“ vahendab lugejale tuumakatsetuste tagajärgi:

Aga on kusagilt kuulda – / kaugetelt, tühjadelt saartelt – / aatomipommide kõma, / mis hetkekski kõrvust ei kao. / Kuskil on kellelgi tarvis / kiskuda südamest lootus, / pühkida laotuselt tähed / mustade jõudude jaoks. (Beekman 1958, 41 luuletus „Koidikul kustuvad tähed“.)

Luuletus „Vere hääl“ algab nii: „Aga kui aatomipilved / tõuseksid mandrite üle?“ ja jätkub järgmises stroofis:

Milline tuul / julgeks lennata siis / aatomiväljade kohal? / Milline tuul / julgeks puutuda veel / põlenud maad / ja sulanud kive? / Kõrbenud kurgust – ei ainustki häält. / Tumma tühjuse kanga / ja verevad koidikud kurva kattena / maa oma poegade kalmule laotaks... (Beekman 1958, 43.)

Beekmanis põimub reaalinete taust huviga kirjanduse vastu. Ta õppis Tallinna Polütehnilises Instituudis insener-keemik-tehnoloogiks (1948–1953), tööle läks aga pärast lõpetamist Eesti Riiklikku Kirjastusse. Kirjastus vajas ilukirjanduse toimetuse juhatajale Mart Rauale ajutist asendajat, ent usaldusväärseid kandidaate oli vähe (Beekman 2008, 42). 1954. aastal oli kirjanike liidul 42 liiget (Elango 1984, 1123). Beekman oli noorte autorite koondisega liitunud 1949 (Beekman 1949, 4) ja 1951 võetud vastu ENKL liikmekandidaadiks (Beekman 1953, 8). Kirjastusse tööle asumise ankeet on näide sellest, kuidas minevik pidi olema (või näima) puhas – nii on ta oma vanemate kohta kirjutanud: „1942. a. veebruaris mobiliseeriti isa Punaarmee ridadesse, kus ta jäi teadmata kadunuks. Viimane teade isalt pärineb 1942. a. aprillist. Ema haigestus ja evakueeriti koos haiglaga tagalasse, mina aga sattusin Oranienbaumi lastekodusse Leningradi oblastis, kust mind evakueeriti Gorki oblastisse juunis 1942“ (Beekman 1953, 8).

Loobumist lõpetamise järel pakutud insenerikohast Maardu keemiakombinaadis on Beekman mälestustes põhjendanud ka nii: „.. olin esimeste tootmispraktika kogemuste najal Tallinna Tselluloosikombinaadis ja hiljem Leningradi Ohta keemiatehases saanud tuttavaks sõjajärgse Nõukogude tööstuse tegelikkusega. Keskkond oli rüüsuvalt aegunud, madal ja üksluine“ (Beekman 2008, 43). Sarnast troostitust refereerivad Beekmani kursusekaaslase Mihkel Veiderma mälestused (nt Veiderma 2009, 131).¹⁰

9 Vrd ka: „Meie keelame / sõja nüüd, / nagu keelame / aatomipommi!“ (Beekman 1952, 65; luuletus „Meie keelame“), või luuletus „Kongo uraan“ kogus „Tee ellu“ (1955).

10 Beekman valis keemia küll huvist aine vastu, ent nn riigivaenuliku elemendi lastel võis õppimisvalik olla sunnitud.

Beekman on väitnud, et andis Maardu koha Veidermale, kuna arvestas juba kirjastusega ning õhus rippunud suunamist Solikamskisse ei peljanud: Venemaa lastekodupoisina oli keel suus, miskipärast paelus ka koht, kus ema surma veerelt oli pääsenud (Beekman 2008, 44). Noore insenerina oluks elu sealses keemiatööstuses siiski teistsugune kui vangidel.¹¹

Aatomiku seiklused

1956. aastal sai Beekmanist kümmeaastaks vabakutseline kirjanik ja tõlkija.¹² 1959. aastal ilmus temalt Edgar Valteri illustratsioonidega lasteraamat „Aatomik“. Raamatu ilmumine langeb kokku ajaga, kus Nõukogude Liidus oldi vaimustuses teaduse edusammudest, ning seegi lugu jutustab ümber avastuste võidukaiku.

Kord töötas Teadlane jälle oma laua taga. Ta oli üsna üksi. Käes oli tal suur pank rasket metalli, mis helkis nagu hõbe. See oli väga haruldane ja väga kallis metall. Teda võis leida ainult kaugelt metsikuist mägedest ja teekond tema järele oli ohtlik. Sellepärast tahtis Teadlane võtta metallipanga küljest ainult pisikesest killu ja seda uurida. (Beekman 2010, 7.)

Uraanikillukesest loodud mehike õpib kõigepealt oma jõudu valitsema ning soovib siis selle abil inimesi aidata. 1968. aastal tuli raamatule järg, „Aatomik ja Küberneetiline Karu“, kus Aatomikule konstrueeritakse tehisintellektist sõber. Kordustrükid olid juba ühiste kaante vahel (1974, 1988 ja 2010). Raamatud on tõlgitud leedu keelde (1969, 1971), 1959 valmis kuuldemäng (Jaan Koha muusika). Beekmani stsenaariumina on „Aatomik“ ilmunud kirjastus Perioodika multifilmiraamatute sarjas (1980) ning ses formaadis tõlgitud ka vene (1980) ja rootsi keelde (1982). Beekmani stsenaariumi järgi väntas Elbert Tuganov Tallinnfilmis nukufilmid „Aatomik“ ning „Aatomik ja jõmmid“ (1970), mille sisu on kokku võtnud Chris Robinson:

Mõlemad filmid käsitlevad külma sõja vaimus tuumaenergia plusse ja miinuseid. Esimeses filmis arendab teadlane välja tuumaenergia (mida kujutab tegelasena väike aatom), kuid kaotab selle üle

---

Mihkel Veidermast, kelle isa oli vangis ning kes tahtnuks minna Tartusse humanitaaralale, sai Beekmani kursusekaaslane TPIs takistustega (Veiderma 2009, 102–103); asumiselt naasnud Arvo Vallikivi (Valton) astus TPIsse 1954. Ka näiteks Lilian Semper valis klaveriõpingud konservatooriumis seetõttu, et tema isa Johannes Semperit 1950. aasta märtsipleenumil tabanud süüdistused välistasid TRÜ (Rommel 2004, 5). Jaan Eilart, kelle isa oli arreteeritud 1950, pidi TRÜ matemaatika-loodusteaduskonna asemel astuma EPA zootehnika erialale, kust läks üle metsandusse (Tammiksaar ja Pae 2011, 14).

11 Veiderma meenutab näiteks samuti vangide tööga rajatud Norilski mäe-metallurgiakombinaati 1986. aastal: „Kontrastid olid tohutud: ühelt poolt sammastega stalinistlike hoonete rida peatänava ääres, teisalt viletsate barakkidega hallide laagrite väljad“ (Veiderma 2009, 196).

12 1967. aastast asus Beekman tööle kirjanike liitu ja oli 1983–1995 selle esimees. EKP Keskkomitee liige 1976. aastast ja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi liige 1970. aastast, oli ta Eesti NSV saadik NSV Liidu Ülemnõukogus.

kontrolli. Sõnum on lihtne: tuumaenergia võrdub võimuga. Järeloos varastab üks jõmm teadlaselt aatomi, et selle abiga sõjaväge enda võimu alla saada. Mõistagi on siin-seal viiteid tolelaegsele vaenlasele Ameerika Ühendriikidele. Lõpus loob teadlane robotkoera, kes aatomipoiisi päästab, et viimane saaks sõjaväebaasi hävitada. (Robinson 2010, 62, 64.)

Raamatute ja filmide süžee üks ühele ei kattu. Filme helindanud Arvo Pärdi „uuen-
duslikku, peaaegu eksperimentaalset heliriba“ on Robinson (2010, 64 ja 186) nimeta-
nud üheks kõige huvitavamaks näiteks Pärdi filmimuusikast – helide jada imiteerib
kohati ka tööstushääli. „Aatomiku laul“ on praegugi lastekooride repertuaaris;

Joonis 1. Teadlane avastab Aatomiku
(Beekman 2010, 8).

Joonis 2. Aatomik otsib naftat
(Beekman 2010, 20).

Joonis 3. Aatomik, Jõmmid ja raket
(Beekman 2010, 34).

Joonis 4. Polaarlinna katmine plastkupliga
(Beekman 2010, 64).

sõnade tähendust ei seostata arvatavasti enam ei Beekmani raamatu ega ka nukufilmide teemapüstituse, vaid väikese rõõmsa olevuse optimismiga.¹³

Mis aga toimus „Aatomikus“ ja milline oli tuumaenergeetika areng raamatute ilmumise ajal? Tabelites 1 ja 2 on kõrvutatud „Aatomiku“ ning „Aatomiku ja Küberneetilise Karu“ peamisi süžeepunkte Nõukogude Liidus toimunud tuumaenergeetika arendustega.

Tabel 1. „Aatomik“ (1959) ja NSV Liidu tuumaenergeetika areng

	Lasteraamat	Tegelikkus
I	Aatomik paneb oma jõu proovile	Nõukogude tuuma(pommi) väljatöötamise projekt 1942 (sisuline algus 1945)
II	Sõeelektrijaam → tuumajaam	Obninski tsiviiltuumajaama avamine 1954
III	Nafta otsimine ja puurimine aatomijõul	Maavarade otsimine tuumaplahvatuse abil vähemalt 1965. aastast alates
IV	Tuumajõul reisilennuk ja kosmoserakett	Külma sõja katsetused 1946–1965 jj
V	Aatompommi tootmine, õhkamine ja mõned tagajärjed	Esimese NSV Liidu tuumapommi valmimine 1949 tehases „Tšeljabinšk-40“, selle edukad katsetused Semipalatinskis Kasahstanis Esimene suurem tootmiskatastroof 1957 samas tehases Nn Tsar Bomba (Tsaar-Pommi) õhkamine Novaja Zemljal 1961

(I) Aatomiku esimestes jõukatsetustes võib paralleeli otsida üleüldiselt sõjaaegsetes ja -järgsetes tuumakatsetustes. Tuttav oli see jõud eelkõige sõjaliselt: USA arendas tuumarelva projekti „Manhattan“ abil välja esimesena, püüdes ette jõuda Natsi-Saksamaast, ja pommitas Jaapanit 1945. aastal, Nõukogude Liit sai neilt varastatud jooniste põhjal esimese pommi valmis 1949. aastal.¹⁴ Juba sama aasta oktoobrikuu Loomingus on Paul Rummo tervitanud kirjandushuvilisi esimese NSV Liidu aatompommi valmimise puhul: „Rahvaste rahu ja õnneteed kaitseb / töörahva riigi käes aatomituum“ (Rummo 1949, 1194).

(II) Aatomik asub tööle ja esiteks viib ta kivisöel töötanud elektrijaama üle tuumajõule. 1954. aastal avati Nõukogude Liidu ja ühtlasi maailma esimene tsiviiltööstust elektriga varustav tuumajaam Obninskis, umbes 100 km kaugusel Moskvast, füüsika-

13 Arvo Pärdi Keskuse kodulehe järgi kuulub „Aatomik“ perioodi, mil Pärt kirjutas filmimuusika ligi kahekümnele nukuja joonisfilmile (<https://www.arvopart.ee/arvo-part/teos/22404/>).

14 Tuumaplahvatust katsetas USA kõigepealt Los Alamoses New Mexico 1945. aasta suvel. Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu tuumakatsetuste ja -energia arengust võrdlevalt on kirjutanud keskkonnaajaloolane Kate Brown oma uurimuses „Plutopia“ (2013).

ja elektriinseneriteaduse instituudi juures. Jaam tootis vähesel määral elektrit kuni 1959. aastani, mil muudeti eelkõige uurimuslikuks asutuseks (salastatult sõjalistel eesmärkidel) kuni sulgemiseni 2002. Reaktor oli RBMK-tüüpi tuumajaamade (sh Tšornobõli) eelkäija ning jaama kasutati laialdaselt nn rahuaatomi propagandas;¹⁵ reaktorgi sai nimeks „Rahuaatom“ (*Мирный атом*). Tuumajaamad pidid inimesi odava nafta ajastul veenma, et aatomil on potentsiaali ka tsiviilkasutuses, õigustades nii ühtlasi relvastumist (Kurg 2022, 145). Tuumaenergeetika üleolek naftast jookseb korduvalt läbi ka „Aatomikust“, näiteks: „Keset laevapõhja istusid koos tuhat ja seitseteist Naftanohikut, kõik näost külmalillad, kõigil ninad kurvalt ripakil ja lurisemas“ (Beekman 2010, 55) – ehk olevused, kellest Aatomiku jõud kordades üle käib.

(III) Edasi rändav Aatomik aitab murelikku (nafta)Puurturni. Tegevus nafta otsimisel ja puurimisel on teadusfantastika oma ilmunisajaj: maavarade (nafta ja gaasi) otsimise ja kaevandamisega tuumaplahvatuste abil alustati teadaolevalt pisut hiljem.¹⁶

Aga juba haaras Aatomik maast suure kivi ja pani kõrva vastu maad. Siis pörutas ta kiviga maa pihta.

Kill! Kõll! kõlises maa vastu ja kivi alt lendas sädemeid.

Aatomik vangutas pead.

„Ei, siin küll naftat ei ole,“ ütles ta. „Puha kivi.“ (Beekman 2010, 20–21.)

Mõni hetk hiljem õnnestub tal maardla avastada ning ka puurimisel abiks olla.

(IV) Seejärel rakendab Aatomik tuumajõudu reisilennukil ja kosmoseraketil. Tegevus langeb kokku külma sõja katsetustega: USA ja NSVL arendasid tuumalennukeid võistu. Arendus hääbus 1960. aastail, kuna mõlemal pool jäi lahendamata meeskonna kaitsmine radiatsiooni eest ning muret tegi õnnetuse korral tekkiv saaste (Colon 2009). Kontinentidevahelised ballistilised raketid – vene R-7 leiutati 1957 – oleks suutnud mehitamata tuumapommi vastase territooriumile toimetada (vt ka Loide 2004, 52–53), seega vajadus tuumalennuki järele kadus.

(V) Teda vangistanud vaenulikest Jõmmidest vabaneb Aatomik tuumaplahvatuse abil, unustades vajadusel oma rahumeelse rolli. Õnneks külma sõja ajal ei puhkenud tuumasõda Kuuba kriisiski; võrdluseks saab aga tuua pommikatsetuste kõrval esimese suure tuumakatastroofi meie poolkeral, nn Kõštõmi plahvatuse 1957 (nimetatud lähima tollal kaartidele kantud asula järgi). Tehas „Majak“ või „Tšeljabinisk-40“ hili-sema nimega Ozjorskis oli rajatud 1946 ning seal toodeti plutooniumi esimesele NSV

---

15 Obninski elanik oli mõnd aega teadlasest dissident Zhores Medvedev, kes on avaldanud raamatuid Nõukogude tuumakatastroofidest, sealhulgas Kõštõmi õnnetusest. Internetis on kättesaadav tema mälestuskild Obninskist (Medvedev 1986).

16 Andmed World Nuclear Associationi kodulehelt (<https://world-nuclear.org/information-library/non-power-nuclear-applications/industry/peaceful-nuclear-explosions.aspx>).

Liidu tuumapommile, mille jaoks uraan võis tulla Sillamäelt (Maremäe 2000, 478). 1957 toimus tehases tuumajäätmete hoidla Hiroshima-mõõtu plahvatus, mis saastas ümbritseva ala ning mõjutas vähemalt 270 000 inimese saatust. Täielikult hävitati ja asustati ümber üle 20 küla ning piirkond on siiani suuresti elamiskõlbmatu. Kõstõmi plahvatuse saastetsoonis kasutati tuumaõnnetuse tagajärgede likvideerijatena ka lapsi (Brown 2015, 239). Lasteraamat „Aatomik“ on avaldatud kaks aastat pärast seda õnnetust.

Tabel 2. „Aatomik ja Küberneetiline Karu“ (1968) ning NSV Liidu tuumaenergeetika areng

	Lasteraamat	Tegelikkus
I	Aatomik leiutab tuumajäätlõhkuja	Tuumareaktoriga jäätlõhkuja Lenin veeskamine 1957
II	Aatomik ehitab veel ühe tuumajaama	Paralleele Eesti ümbrusest: planeeriti Võrtsjärve tuumajaama; Sosnovõi Bori hakati ehitama 1967, Ignalinat planeerima 1974
III	Aatomik ehitab plastikkupli linnale Arktikas	Nt Igarka küla projekt, Arktika arenduse üldine kava alates 1930
IV	Aatomik kütab Põhja-Jäämere soojaks	Beringi väina tammi projekt 1956 (1959)

(I) „Aatomiku“ järje esimene tehniline edusamm oli realiseerunud juba eelmise raamatu ilmumisajaks: aatomijäätlõhkuja Lenin hakkas jääd murdma 1957. aastal.¹⁷ Vahend on siin oluline pigem geograafilisel teljel: Aatomik suundub raamatus Arktikasse. Tema tegevuse taustal võiks kangastuda ka sõjajärgne stalinistliku Arktika müüt.

(II) Põhja jõudes ehitab Aatomik kõigepealt ümber veel ühe tuumajaama, mis võiks sobitada üleliidulise energeetika arengukava plaaniga rajada ulatuslik tuumaja hüdrolektriijaamade võrgustik (vt nt Raba 2021; vrd Mathieson 1980).

(III) Aatomik rajab plastikkupli Põhja-Jäämere äärsele linnale, et seda soojaks kütta. Sel viisil külma eest kaitstud linn kuulub küll utopia valdkonda, ent üks võimalus oleks tõlgendada tekkinud pisikest paradiisi piltlikult. Esiteks võib võrrelda linna eelpool mainitud Nõukogude tuumalinnadega, mida keskkonnaajaloolane Kate Brown on nimetanud plutoopiateks. Muust maailmast eraldatud elanikele pakuti seal häid elutingimusi (Brown 2015). Eestilgi on oma plutoopia: Sillamäe tööstuslinn, ehkki seal vaid kaevandati ja töödeldi uraanoksiidi. Füüsilise töö tegid sealgi suuresti ära sealsamas okstraadi taga peetavad vangid nagu plutoopiateski. Sillamäed on kinise linnana ka ilukirjandusse jäädvustatud – näiteks Andrei Hvostov memuaristlikus „Sillamäe passioonis“ (vt ka Annus ja Talivee 2020).

¹⁷ Sõjalaevastikus seilasid sellal juba tuumaallveelaevad: USS Nautilus lasti vette 1954 (allveelaevu mainib Disney film, Nautilus jõudis 1958 Põhjapoolusele), Nõukogude Leninski Komsomol 1957.

Paralleelina kohale, millest Aatomikul kahju võinuks hakata, võib aga mõelda linnale nimega Igarka, mis ei asu küll Põhja-Jäämere rannikul, vaid polaarjoonest põhjas Kara merre suubuva Jenissei jõe idakaldal. Igarka on esimene planeeritult igikeltsale rajatud Nõukogude linn (Nyland jt 2018).¹⁸ Asula tekkis metsatööstusest, peatuspaigana puidu parvetamisel Põhja-Mereteele. 1930. aastal alanud „kulakute“ küüditamine kasvatas rahvaarvu niivõrd, et 1931. aastal saadi linnastaatus. Asumisele saadetu liandus 1956. aastani. Igarkast pidi saama Nõukogude Arktika linna prototüüp, päikeselinn, kus sümbioosis toimivad tööstus, kultuur ja teadus. Hoonestus planeeriti vastavalt igikeltsale ehitamise võimalustele. Teadustööd arendas NSV Liidu Teaduste Akadeemia Siberi osakond: 1930. aastal asutati linna geokrüoloogialabor ja aasta hiljem maa-alune igikeltsa uurimisjaam. Pärast sõda otsustas Stalin, et Igarkast saab süvasadamaga mereväebaas ning Gulagi sõjavangid hakkasid rajama raudteeühendust 1200 km kaugusel asuvasse Salehardi.¹⁹ Ainuüksi Igarka lähedal asus sel perioodil umbes 30 000 vangi, seejuures küüditatud Baltikumist, peamiselt Leedust; sinna on püstitatud ka Eesti vange meenutav rist (Kultuur ja Elu 2005, 25). Kohe pärast Stalini surma jäi raudtee-ehitus soiku. Ehkki linn oli 1965. aastal suurim puidueksportija Nõukogude Liidus, on Igarkast saanud nüüdseks 4700 elanikuga kahanev linn sulaval igikeltsal – ajaloolised linnaosad on kokku lükatud ning nende elanikud ümber asustatud (Nyland jt 2018).

Aatomiku esmamulje raamatulinnast on järgmine: „Kõik ahjud küdesid, kõigist korstnatest tuli paksu suitsu, aga sellele vaatamata oli igal pool väga külm“ (Beekman 2010, 59). Lynne Viola (2007, 48, 85) on vahendanud 1930. aastal Igarkasse küüditatud lapse mälestust: hommikul ärghates oli tema jakk seina külge külmunud. Meesteta asumisele saadetud naised ehitasid suured barakid, mis hiljem vaheseintega ruumideks eraldati; metsikus paigas hoiti polaaröö hämaruses tuld üleval. Ka suuruselt vastas Igarka umbkaudu Aatomiku poolt külmast ja pimedusest päästetud kohale: „kakkümmend kaheksa tuhat üheksasada kakkümmend viis elanikku“ (Beekman 2010, 67).

(IV) Raamatu teine oluline tegelane Küberneetiline Karu²⁰ läheb rikki, muutub kiuslikuks ja paneb Aatomikule pahaks, et see tegeles ainult ühe linnakese heaoluga.

---

18 Põhjalikult Igarka ajalugu tutvustav veebinäitus „Igarka Vanishes: The Story of a Rapidly Shrinking Russian Arctic City“ on leitav veebiaadressilt <http://www.focusongeography.org/publications/articles/russia/index.html>. Igarkas asub igikeltsa muuseum.

19 Vangilaagrite ajaloole pühendatud virtuaalses muuseumis Gulag Online (<https://gulag.online/articles/historic-mrtve-trati?locale=en>) on Igarka-Salehardi raudteest eraldi lehekülj. Mati Mandel on avaldanud kuskil Vorkuta lähedal naiste karistuskolonnis raudtee-ehitusel lõhkajana töötanud Elvi Pirgi mälestusi, mis vahendavad igijää lõhkamist, pimedust ning talviti rohkem kui -40°C külma (Mandel 2021, 108–114). Võib-olla ehitas ka Pirk Igarka-Salehardi trassi.

20 Vihje küberneetika võidukäigule: 1960. aastal asutati teaduste akadeemia juurde küberneetika instituut. 1961. aastal ilmus eesti keeles küberneetika rajaja Norbert Wieneri „Küberneetika ehk Juhtimine ja side loomas ning masinas“, 1969

Ühiselt küseb plaan kogu Arktika jää sulatamiseks, et tekiks jäävaba Põhja-Jäämeri. Plaani teostatakse rikkis karu vigaste arvutuste põhjal katse-eksituse meetodil. Raamatu lõpul kõik pärast vahepeal tekitatud keskkonnakatastroofi õnnestub: karu häirunud vigane pooljuht „kasvatatakse ümber“, kahju õnnestub heastada. „Aga vesi muudkui pesi maad, ja nurmed haljendasid, ja Jäämere kallastel puhkesid õitsele õunapuud, mida siin kunagi varem polnud keegi näinud“ (Beekman 1974). See lause puudub autori soovil viimasest, 2010. aasta trükist, kuhu on lisatud: „Aatomik „tahtis kõigile inimestele pakkuda abi ja soovida head“ (lk 84).²¹ Mis sai hüljestest ja jääkarudest, keda Aatomik samuti sealkandis kohtas?

Mõte Jäämeri üles sulatada pärineb iseendast vähemalt 1870. aastatest, kui Harvardi geoloogiaprofessor Nathaniel Shaler tegi ettepaneku suunata soe Kuroshio hoovus Beringi väina (Shaler 2006). Aatomikule on olemas aga vahetum paralleel. 1956. aastal esitles Nõukogude teadlane Pjotr Borissov Arktika jääkatte sulatamise kava, mis oleks viidud ellu ühiselt Ameerika Ühendriikidega. Borissov tahtis tammiga sulgeda Beringi väina, hoides külma merevee tammist põhjas, ja pumbata soojenenud Vaikse ookeani vee seejärel üle tammi. Ideed tutvustati 1959. aastal *Liternaturna ja Gazetas*, sama aasta novembris vahendas seda ajaleht Tartu Riiklik Ülikool (TRÜ 1959). Vastav osa Aatomiku seiklustest – tammi ehitus ja vee pumpamine – võibki olla *Liternaturna ja Gazeta* otsene või kaudne, üpris tekstilähedane refereering.

Ahaa! Kui ma sean siia üles suure pumba ja hakkan sooja vett Vaiksest ookeanist Jäämerre pumpama, läheb seal ka vesi soojaks. Küll siis kõik need jäämäed ära sulavad. Aga selleks, et soe vesi enne tagasi voolata ei saaks, kui jää sulanud, ehitan piiri peale tammi ette! (Beekman 2010, 69.)

Borissovi plaanidesse kuulus võimas tuumajaam, mis oleks hoovused teistpidi liikuma pannud (Suurkask 2015). Niisiis on lasteraamatu peategelase jõuallika ja tegevusega olemas otsene seos.

Ehkki plaan oli õigupoolest atraktiivne nii Nõukogude Liidule kui ka Ameerika Ühendriikidele, jäi see eelkõige julgeolekuga seotud põhjustel ideetasandile.²² Mis võinuks peale inimtekkelise globaalse soojenemise valesti minna? Nõukogude võimuorganid võitlesid pidevalt „Siberi needuse“ ehk igikeltsa olemasoluga, nii tegi seda ka Aatomik. Praegu on kliimamuutuse käes ägava Põhja-Venemaa needuseks

---

„Inimolendite inimlik kasutamine. Küberneetika ja ühiskond“ (viimane Boris Kaburi tõlkes). Täna selle osutuse eest Tõnu Tannbergi.

21 Täna Tauno Vahterit ja kirjastust Tänapäev viimase trüki muutuste konteksti selgitamise eest.

22 Eri vormides köidab see mõte nüüdki tähelepanu (Suurkask 2015).

igikeltsa sulamine, mis põhjustab pinnase äravajumist, aga ka kasvuhoonegaaside ulatuslikku vallandumist ning ohtlike viiruste levikut (vt Conley 2021).

Tuletagem korraks meelde ka artikli algusosas mainitud Disney joonisfilmi. Kas Beekman võis juba 1950. aastatel ka läänes reisinud kirjanikuna olla kursis Disney loomingu? Joonisfilmi peategelasest džinn ehitab tuumajaama, -laeva, -allveelaeva, -lennuki, -raketi, toodab plastikut, toitaineid, ravimeid, meditsiiniseadmeid ning rajab tuumajaamade võrgustiku üle maailma.

1986. aastat meenutades on Beekman oma mälestustes kirjeldanud kirjanike liidu kongressilt Toompealt allatulekut järgmiselt: „Keegi meist ei teadnud siis veel, et eelmisel ööl oli lennanud õhku Tšernobõli reaktor. Loojuva päikese kiired murdu- sid täiesti isemoodi selle plahvatuse poolt õhku paisatud tolmu, gaaside ja kolloidide pilvedes“ (Beekman 2008, 170). Kas see märkus aitab kaasa „Atomiku“ klassifitseeri- misel tuumaenergia narratiivide hulgas?

Beekman ja fosforiidisõda

Kümme aastat pärast eelnevalt kirjeldatud keskkonnatundlike projektide tutvus- tamist lastele kirjutas Beekman raamatu täiskasvanuile, kus avaldatud seisukohti võib pidada sootuks vastupidiseks. Mihkel Veiderma väitel algas fosforiidikaevanda- mise vastane tegevus kulsside taga 1972. aastal (Veiderma 2009, 204 jj; Liivik 2022, 135).²³ Avaliku fosforiididebati avataktiks on nimetatud Beekmani 1979. aastal ilmu- nud ohuromani „Eesli aasta“, mis hoiatab hoolimatu käitumise eest looduse suh- tes.²⁴ Mälestustes nimetab Beekman raamatu ajendina Toolse fosforiidileiu kohta ja sinna kavatsetava väetisetoorme kaevandust, millest rääkis talle Eduard Vilde nimelise kolhoosi esimees Erich Eriit (Beekman 2008, 139). Meenutustes saab sõna keemiainse- neri ettevalmistusega inimene, kes on jätkuvalt kursis oma ala probleemidega, nagu põlevkivi kaevalade keerukas rekultiveerimine, Maardus iseeneslikult süttivad koori- tud diktüoneemakilda kuhjatised, Koola poolsaare apatiitide lõppemine, väetisetöös-

---

23 Vt ka intervjuud Ülo Niisukesega: „Muidugi esimene südamevalu oli ikkagi fosforiit. Täitevkomitee esimehena 1975 oli minu laual ministrite nõukogu määrus Toolse fosforiidikarjääri rajamiseks, mis pidi käiku minema 1979. Ehk siis palju enne seda, kui algas fosforiidisõda. Aga juba siis tegime koostööd teadlaste ja ühiskonnategelastega. Me ei andnud ühtegi allkirja kaevamislubadele. Ja ilma nendeta tööd alustada ei olnud võimalik“ (Virumaa Teataja 2005). Teine laine 1980. aastate alguses oli seotud lademetega avastamisega Rakvere kandis; 1982. õnnestus seegi katse kaevandust avada peatada, ent 1985 sai vastuseisuga Rakvere maardla kaevandusele alguse kolmas laine (Veiderma 2009, 210), mida praegu oleme harjunud seostama fosforiidisõja algusega: „Mais 1987 sekku seni kabinettides peetud fosforiidisõtta rahvas tänavalt“ (Kaljuvee 2007).

24 Huvitav näide on ka Arvo Vallikivi (Valtoni) 1975. aastal kirjutatud ja 1978. aastal ilmunud lasteraamat „Retk ooboluste riiki“, mis väljendab mh kahtlust fosforiidi kui väetise komponendi kaevandamise mõtte üle Eestis. Enda sõnul kirjutas ta selle Eesti Raamatu tellimisel „Maardust, kus olin kaks aastat insenerina töötanud ja mis aastaid hiljem oli rämpstoodangu tootmise eest mingeid autasusid saanud. Dokumentaalolukirjelduse asemel kirjutasin las- teraamatu – ja seda puhtalt trotsist“, kuna kirjastuses oli tema teiste käsikirjade avaldamine pidurdunud (Arvo Vallikivi e-kiri, 15. detsember 2021. Kiri autori valduses).

tuse lootusetus nälja vastu võitlemisel – ning taust seab tulevikuplaanid teadmistega vastavusse: „Fosforiidimaardla mõõtmed pidid tulema sootuks teist suurusjärku. Pahupidi oleks pööratud kogu Põhja-Eesti, sest fosforiiditehaseid ei sule keegi enne, kui viimanegi kühvli täis toorainet on maapõuest välja kaabitud“ (Beekman 2008, 140). Arvo Valton on kirjutanud, kuidas „[...] fosforiidisõjas tuli ta [Beekman] keemiku haridusega mehena kohe meiega kaasa ning just kirjanike liit tema juhtimisel oli see, kes esimesena avalikkuse ees astus vastu fosforiidikaevanduse avamisele Toolses“ (Valton 2020, 299). Valton peab silmas 1986. aastat, fosforiidivõitluse nn kolmandat lainet. 1986. aasta sügisel tõstasid Valton ja Lennart Meri küsimuse kirjanike liidu pleenumil (Karlov 1988, 9).²⁵ Veebruaris 1987 esines Beekman kirjanike liidu esimehena Mihhail Gorbatšovile viimase Eesti-visitil, osutades fosforiidikaevanduste probleemile ja rahvusküsimusele, kõne trükiti Sirbis ja Vasaras (vt ka Liivik 2022, 143):

Kirjanike Liit omakorda on hakanud huvi tundma Rakvere piirkonna fosforiidilademe kasutusperspektiivide vastu – arvukate vastukajade järgi otsustades pole see probleem meie vabariigi avalikkuse jaoks põrmugi vähem põletav, kui näiteks Kura sääre saatus Leedu või Daugavpilsis hüdrojaama projekti elluviimine Läti jaoks, mille kohta on juba sõna võtnud keskajakirjandus. Avaliku ühiskondliku järelevalve kasuks antud asjas kõneleb ka meie vabariigi Teaduste Akadeemia teadlaste autoriteetne arvamus, kes hoiatavad, et igasugune ametkondlik hälbimine teaduslikult põhjendatud soovitudest võimaliku kaevandamistehnoloogia lihtsustamise suunas selle odavamaks muutmise sihiga kätkeb endas raskete ning pöördumatute ökoloogiliste tagajärgede ohtu. (Beekman 1987.)

Kõnes vihjab Beekman ka Lätis taas ärganud keskkonnaliikumisele. Vastuseisust Daugavpilsis hüdroelektrijaamale 1986. aastal hakkas arenema Läti iseseisvusidee (Loader 2018, 12). 1970. aastate lõpul oli Beekmani lahendus fosforiidisõjale aga hoiatusromaan väikesaarest, mis on sattunud fosfaati ja titaaniühendeid kaevandava konsortsiumi kätte. Autor ise näib kirjandustekstide vastavasse mõjujõusse igatahes uskuvat. Mälestustes toonitab autor, et pidas oluliseks selle raamatu jõudmist vene keelde (1980), mis taganuks leviku teistesse keeltesse, ning tõlkis raamatu tsensuurist hoidumiseks ise (Beekman 2008, 144).²⁶ Välis-Eestis on Manas ilmunud arvustuses Ivar Grünthal vastava mõtte ka üles korjanud: „Väikese aga vahva rahva poliitiliste võimaluste osas asub romaan (ja selle autor?) siiliseisundis“; ka kirjutab ta:

Röövijandamise ja selle kiiluvees kuhjuvate biotsiidide osas on Beekmani romaan asjatundlik, eluline ja ülimalt olevikuline. [...] Meil leidis ka põlevkivi, mille tootmist ja töötlemist majandas ja suu-

25 Neist sündmustest kõneleb ka Arvo Valtoni romaan „Leidik“ (2000).

26 Ilmus vene keeles 1980; on tõlgitud ka läti (1984), inglise (Moskva, 1987) ja tšehhi (1988) keelde.

nas väliskapital. Ja nagu Minori pealinna Antafagusta lähistel hakati ka meie Tallinna külje alt pa-
lademete vahelt fosforiiti murdma. Nüüd võib Virumaa põllupinda oma alla võtnud tuhamägede
otsast selge ilmaga silmsi seista üle lahe Loviisa tuumajõujaamast²⁷ tõusvate suitsujugadega. (Grünt-
hal 1981, 76)

Nõukogude Eestis olid arvustajad (Krusten 1979; Mihkelson 1980; Mutt 1980)
paralleelide tõmbamisel ettevaatlikud, ehkki Mihkelson on arvustuse pealkirjasta-
nud „Hukkuv maailm“ ja sügavamatele seostele on viidanud Henn-Kaarel Hellat (1980,
249), raamatus kujutatud ökokatastroofile osutanud aga Naftoli Bassel (1981, 139).

Järeldusi

Aatomiku-lood liigituvad ühtpidi Nõukogude teaduse ja kosmosesajandi unis-
tuste hulka uuest kõikvõimsast energiaallikast, olles ühtlasi edasiarenduseks Beek-
mani noorusluulele. Kui laenata Tiit Hennostelt määratlus luuletajate valikute kohta,
oli noor Beekman autor, kelle andelaad sobis kokku ždanovliku pateetilise sotsrea-
lismi doktriiniga (vt Hennoste 2018, 231). „Aatomikust“ võib vastu kõlada ajastuomast
optimismi ning peegelduda ka Stalini-eelset vene nõukogude kirjanduse optimist-
likku utoopiat (vt Hennoste 2018, 235) või veelgi varasema vene ulme mõjusid, mida
Beekman poisikesena Narva raamatukogus revolutsiooniaelsetest vene ajakirjadest
tundis (Beekman 1991, 9). „Aatomik“ iseendast aga ei ole vähemalt praeguste tead-
miste pinnalt mitte fantastika, vaid aimekirjandus: vähene Beekmani kujutatust peale
hingestatud peategelase on hüpoteetiline ja „üldiselt ei peeta fantastiliseks teost,
mille vahetu sisu on reaalsusele vastav“ (Kruus 1975, 450). Fantastika alla klassifit-
seeruvad peamiselt Aatomiku katsed Arktika temperatuuri tõsta, mis jäid tõelisuses
hüpoteetiliseks julgeolekukaalutlustel, teinekord ruttab ta peatselt rakendatavatest
töömeetoditest veidi ette. Lahtiseks jääb, kuivõrd raamat oli aimekirjandus oma
autorile, kes käib järjest läbi tuumaenergeetika tsiviilkasutuse propagandapunktid.

Kuidas õieti otsida keskkonnamõtte arengut Nõukogude kirjanduses, kui tege-
mist oli keskkonda suuresti mõjutavate ning nii rahvamajanduslikult kui ka sõjatöös-
tusega seotud projektidega? Salastatuse ja tsenseerimise kontekstis on raske mõõta,
milline oli seejuures kellegi teadmine võimalikest keskkonnaprobleemidest. Kas info
äpardunud tuumakatsetuse kohta võis olla erialase haridusega inimesele kuidagi
kättesaadav? Ida-Viru põlevkivibasseinis 1950. aastate teisel poolel töötanud insene-
ril ei olnud uraanilinnas Sillamäel käimiseks luba, ehkki sealne elektrivõrk kuulus
tema tööpiirkonda (Annus ja Talivee, 2020). Sillamäe kinnises tehases ei olnud käinud
ka TPI keemiaprofessor Veiderma (2009, 228). Veiderma kirjutab hiljem mälestustes

---

27 Loviisa jaam oli üks Nõukogude Liidu jaamade satelliite, NSVL toetas Soome tuumaenergeetikaga sidumist.

Severomorski sõjalaevastiku baasis kuulnud jutust, kuidas läbitöötanud tuumareaktorid uputatakse Põhjamerre, ning saamide väljatõrjumisest nende asualadelt, kust kaevandati Sillamäe tehaseski kasutatavat lopariiti (Veiderma 2009, 198). Kõštõmi tuumaõnnetuse salastatus NSV Liidus on üks näide: ametlik, karistushirmus vaikus *versus* ümberasustatud inimesed, ümberasustajad ise, õnnetusi likvideerinud sõjavägi, ajateenijad, aga ka suletud tuumalinnast võimalusel (mis oli vähemalt algusaastatel harukordne) lahkunud inimesed, karistuse ära kandnud ellujäänud vangid, maanteed, kus ei tohtinud saastatud ala läbides peatuda, – ning see, et info õnnetuse kohta siiski läände jõudis. Leningradis füüsikat õppinud Karl Rebane on meenutanud, kuidas ülikooli lõpetades oli eriti populaarne töövaldkond ülisalajane tuumafüüsika, kuhu tema eestlasena, aga ka tervislikel põhjustel kandideerida ei saanud. Üks tema kursuse- ja toakaaslane, kes valituks osutus, hukkus kiiritusest viis aastat pärast ülikooli lõpetamist Uuralites, seega Nõukogude Liidu esimeses tuumakatastroofis Kõštõmis, mille kohta Rebane ütles, et „sellest katastroofist pole eriti räägitud ei siis ega ka praegu“ (Veskimäe 2006, 18). Nõukogude Liidust lahkunud bioloog Zhores Medvedev kirjutas Londonis katastroofist raamatuid, jälitades detektiivina Nõukogude teadustööde andmestikku: 1977 ilmus koos Alan Robertsi „Hazards of Nuclear Power“, 1979 „Nuclear Disaster in the Urals“. Tsaar-Pommi lõhkamise järel Novaja Zemljal sai dissident tuumafüüsik Andrei Sahharovist.

Beekman näib hästiinformeeritud autorina, aga tuumaenergia ohtudest ei pruukinud ta ju tõepoolest Nõukogude Liidu salastatuse, tsensuuri ja kontrolli baasil loodud hirmuõhkkonna foonil midagi teada. Teaduse edusammud kindlasti ka vaimustasid. Inseneriharidusega, keeleoskusega ja tõenäoliselt omandatud eriala vastu endiselt huvi tundev isik võis kasutada kirjutamiseks endale kättesaadavaid allikaid, vormistades neid aga nii, nagu võim seda ette nägi.

Beekmani „Aatomiku“ moraal võiks olla küsimus, mis saab leiutistest, mille eest ei kanta vastutust. Autor on kujutanud mastaapseid looduse ümberkujundamise ja ärakasutamise plaane ehk siis tausta ja suhtumist, mille analoogidelt hakkasid toona arenema suured keskkonnamured. 1970. aastateks on vihjed neile lipsamas lastekirjandusse. Ilmuma hakkas rohkem keskkonnale tähelepanu pööravaid tekste, näiteks Eno Raua „Naksitrallid“ (alates 1972), Aino Perviku „Kunksmoor“ (1973) ning „Kunksmoor ja kapten Trumm“ (1975). Populaarteaduslikku lastekirjandusse asusid panustama Fred Jüssi ja Viktor Masing, aga ka Jaan Kaplinski. Jaan Rannapi poisteraamatu „Viimane Valgesulg“ probleemistiku taustal on roll – ehkki raamatus nii mainimata – putukatõrjevahendi DDT laialdasel kasutamisel (selle kasutamine keelustati Eestis 1968). Aino Perviku „Kunksmoor“, millest vändatud nukufilmil oli väga suur vaatajaskond, kujutab muuhulgas õlikatku merel ja ehkki 1960. aastad oli esimeste suurte tankeriõnnetuste kümnend Põhjamerel, panid autorit muretsema hoopis Nõukogude

Liidu naftatootmisega seotud keskkonnaprobleemid Kaspia merel, millest kirjanik teadis oma Aserbaidžaani kolleegide kaudu (Martson 2000). Perviku raamat võiks olla näide pöördumisest topeltadressaadi poole: lapsele keskkonnamuredest ette lugevat täiskasvanut kõnetavad ta enda muremõtteid. Kas aga „Atomik“ on näide sellest, et kirjanik on lastekirjandust kasutanud, et vihjata reaalsele sündmustele? Jään vastuse võlgu. Beekmani „Atomikul“ on Pervikuga võrreldes teistsugune rõhuasetus. Tuumaenergeetikast kirjutamine ei ole maailma lastekirjanduse kontekstis erandlik ja autorid on lähtunud eri vaatenurkadest. Mõni neist raamatuist võib olla inspireerinud ka Beekmani. Aatomiku lood kuuluvad aga teemapüstituselt selliste hulka, mis mureaistinguid ei tekita. „Atomikku“ võiks kasutada roosade prillidena keskkonnaajaloo õuduste vaatamiseks: ühelgi tembul ei ole raamatus parandamatuid tagajärgi, mis ühtpidi on omane lastekirjandusele, teisalt lähendab raamatut sotsialistliku realismi võttestikule. Tuumaenergia kasutamise piir tsiviilis ja külma sõjaga haakuval võidurelvastumisel on raamatus habras, „Atomikus“ puudub – peale kergemeelse katsetusfaasi – kriitiline diskussioon, ehkki siin võib ümberpööratult olla sisse kirjutatud omamoodi justkui rahustav propagandatees, et tuumarelvastudes oleme vaenlaste eest kaitstud.

Fosforiidi kaevandamisest kirjutama hakates oli Beekmanil aga vajalik teave käepärast. Täiskasvanutele ohuromaani kirjutades lülitus ta nii keemiku kui ka kirjanikuna ümber varitsevate keskkonnaprobleemide ennetamisele, olles autorina seejuures üpris kindel kirjanduse mõjujõus.

Allikad

Annuk, Eve. 2017. „Stalinismi „Teised“: Ilmi Kolla kui teisitimõtleva.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 20. *Sotskoloonialismi erinumber*, toimetanud Epp Annus, 77–98. <https://doi.org/10.7592/methis.v16i20.13890>.

Annus, Epp ja Elle-Mari Talivee. 2020. „Sillamäest ja metsavendlustest Peterburi venelanna pilguga.“ – *Sirp*, 18. september.

Agur, Ustus. 1966. „Teadus, kirjandus, fantaasia.“ – *Sirp ja Vasar*, 2. september.

Bassel, Naftoli. 1981. „Võrdlev kirjandusteadus: probleemid, võimalused, perspektiivid.“ – *Keel ja Kirjandus* 24 (3): 129–140.

Beekman, Vladimir. 1949. „Beekman'i, Vladimir isiklik toimik.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 301, m 11: 3.

———. 1952. *Laul noorusest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1953. „Beekman, Vladimir Eugeni p.“ Eesti Rahvusarhiiv. ERA.R-1965.2k.6.

———. 1955. *Tee ellu*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1958. *Tuul kanarbikus. Luuletusi 1956–1957*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- . 1974. Beekman, V. Aatomiku juhtumused. Eesti Rahvusrhiiv. ERA.R-1589.14.851.
- . 1979. *Eesli aasta*. Tallinn: Eesti Raamat.
- . 1987. „Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse esimehe Vladimir Beekmani sõnavõtt NLKP Keskkomitee peasekretäri sm. M. Gorbatšovi kohtumisel vabariigi partei-, nõukogude ja majandusaktiiviga.“ – *Sirp ja Vasar*, 27. veebruar.
- . 1991. „Mõnda eluloolist.“ – *Vladimir Beekman: personaalnimestik*, koost. Marika Kuulen, 9–12. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- . 2008. *Alles see oli...* Tallinn: Tänapäev.
- . 2010. *Aatomiku lood*. Tallinn: Tänapäev.
- Brown, Kate. 2015 [2013]. *Plutopia*. Oxford: Oxford University Press.
- Childs, E. H. 1972. *The Story of Nuclear Power*. A Ladybird Book Series 601. Loughborough: Wills & Hepworth.
- Colon, Raul. 2009. „Soviet Experimentation with Nuclear Powered Bombers.“ – *The Aviation History On-Line Museum*.
<http://www.aviation-history.com/articles/nuke-bombers.htm>. Vaadatud: 31. detsember 2021.
- Conley, Heather A. 2021. „Climate Change Will Reshape Russia.“ – *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*, 13. jaanuar.
<https://www.csis.org/analysis/climate-change-will-reshape-russia>. Vaadatud: 31. detsember 2021.
- EESTI TA LKK. „Ajalugu.“ – *Eesti Teaduste Akadeemia looduskaitse komisjon*. Veebileht.
<http://www.zbi.ee/talkk/html/ajalugu.htm>.
- Eilart, Jaan. 1960. „Rohelised maskid.“ – *ERR Audioarhiiv* (veebileht), 15. juuli.
<https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/rohelised-maskid>.
- Elango, Õie. 1984. „Eesti NSV Kirjanike Liidu liikmeskonna kujunemisest aastail 1943–1980.“ – *Looming* 8: 119–1134.
- Ernesaks, Heljo. 1968. „Lastekirjandus aastakaaludel.“ – *Sirp ja Vasar*, 1. märts.
- Frahm, Amelia. 2011. *Nuclear Power: How a Nuclear Power Plant Really Works!* Nutcracker Publishing Company.
- Grünthal, Ivar. 1981. „Vladimir Beekman. Eesli aasta. Tallinn, Eesti Raamat, 1979. 254 lk.“ – *Mana*, nr 49, 76–77.
- Hein, Karl. 2022. „Eesti loomakaitseliikumine sõdadevahelisel perioodil. Erich Kattenbergi tegevus.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 47–67. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22106>.
- Hellat, Henn-Kaarel. 1980. „Eri tõlgenduste ristmikul.“ – *Keel ja Kirjandus* 23 (4): 248–249.
- Hennoste, Tiit. 2018. „Kirjandus kui vastupanu Nõukogude Eestis.“ – *Ajalooline Ajakiri* 2/3 (164/165): 225–251. <https://doi.org/10.12697/AA.2018.2-3.06>
- Isakar, Kadri, Kalev Kallemeets, Kaspar Kööp, Henri Ormus, Aadu Paist, Merja Pukari, Allan Vrager, Marti Jeltsov ja Andi Hektor. 2021. *Tuuma energia. Nüüdisaegse tuumaenergeetika arengusuunad ja väikesed moodulreaktorid*. Tallinn: Postimees Kirjastus; Fermi Energia.
- Kabur, Boris. 1966. *Kosmose rannavetes*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaljundi, Linda. 2022. „Kunst, keskkond ja keskkonnaliikumine Eestis 1960.–1980. aastatel – mõningatest hästiunustatud seostest ja suundumustest.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*,

- nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 92–116. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22108>.
- Kaljuvee, Ardo. 2007. „Fosforiidisõda päästis Kirde-Eesti looduse pöördumatust hävingust.“ – *Eesti Päevaleht*, 26. mai.
- Kaplinski, Lemmit. 2021. „Kuidas seletada kirjandust küberneetilisele karule?“ – *Vikerkaar* 36 (10–11): 185.
- Karlov [Kaagjärv], Leo. 1988. „Avalikustus: fosforiit, migratsioon, valged laigud.“ – *AK (aja kiri)*, nr 50, 9–14.
- Kath, Ruth R. 1986. „Nuclear Education in Contemporary German Children’s Literature.“ – *The Lion and the Unicorn. International Scene in Children’s Literature*, nr 10, 31–39. <https://doi.org/10.1353/uni.0.0234>.
- Kozlova, Xeniya. 2021. „Ukraina pisarad Eesti tuumatuleviku pärast.“ – *Eesti Roheline Liikumine* (veebileht). <https://roheline.ee/xeniya-kozlova-ukraina-pisarad-eesti-tuumatuleviku-parast/>. Vaadatud: 21. märtsil 2022.
- Kultuur ja Elu. 2005. „Norilsk – Anno Domini 2005.“ – *Kultuur ja Elu* 4: 24–25. http://kultuur.elu.ee/ke481_norilsk.htm.
- Krusten, Reet. 1979. „Vladimir Beekmani hoiatusulme.“ – *Keel ja Kirjandus* 22 (8): 449–452.
- . 1997. „HOLGER PUKK 14. VIII 1920–12. III 1997.“ – *Keel ja Kirjandus* 40 (4): 279–280.
- Kruus, Tuuli. 1975. „Fantastika lastekirjanduses.“ – *Keel ja Kirjandus* 17 (8): 449–457.
- Kuningas, Oskar. 1973. „Kirjanik ja viisaastak. Ringvaade.“ – *Looming* 5: 876.
- Kurg, Andres. 2022. „Vaatemänguline aatom.“ – *Vikerkaar* 37 (7–8): 141–147.
- Liivik, Olev. 2022. „Vastuseisust protestideni: võitlus fosforiidikaevanduste vastu 1970. ja 1980. aastate Eestis.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 132–155. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22110>.
- Loader, Michael. 2018. „Opening the Floodgates: The 1958 Pļaviņas Hydroelectric Dam Affair in Soviet Latvia.“ Ettekanne ASEES-i konverentsil, Boston, USA. 31. detsember 2021. https://www.academia.edu/39235622/Opening_the_Floodgates_The_1958_P%C4%BCavi%C5%86as_Hydroelectric_Dam_Affair_in_Soviet_Latvia. Vaadatud: 21. märts 2022.
- Loide, Rein-Karl. 2004. „Ballistilised raketid.“ – *Horisont* 1: 52–53.
- Mandel, Mati. 2021. „Elvi Pirk oleks sel aastal saanud 100-aastaseks.“ – *Tuna* 4: 100–114.
- Mardiste, Peep. 2021. „Teadustekstiks maskeerunud äriplaan.“ – *Vikerkaar* 36 (10–11): 188.
- Mardiste, Heino ja Peep Mardiste. dat.-ta. „Neli esimest aastakümnet.“ – *Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering* (veebileht). <https://ring.ee/ajalugu/>. Vaadatud: 31. detsember 2021.
- Maremäe, Ello. 2000. „Sillamäe uraanitehaste asutamine ja töö aastatel 1946–1952 (1973): Eesti diktüoneemakilda kasutamine.“ – *Akadeemia* 12 (3): 476–513.
- NAYGN (North American Young Generation in Nuclear). 2017. *Marie’s electric adventure*.
- Martson, Ilona. 2000. „Aino Perviku karvased ja sulelised.“ – *Eesti Päevaleht*, 1. aprill.
- Mathieson, R. S. 1980. „Nuclear Power in the Soviet Bloc.“ – *Annals of the Association of American Geographers* 70 (2): 271–279. <http://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1980.tb01312.x>
- Medvedev, Zhores. 1986. „My Dangerous Life Near a Soviet Reactor.“ – *Washington Post*, 4. mai.

- Mihkelson, Ene. 1980. „Hukkuv maailm.“ – *Looming* 1: 128–129.
- Moran, Patrick Martin. 2013. *The Sushi-Eating Basset Hound From Fukushima, Japan*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Mutt, Mihkel. 1980. „Proosaimpressioone 1979.“ – *Looming* 2: 259–288.
- Mäeniit, Piret. 2014. *Loomaia jäljerajad*. Tallinn: Tänapäev.
- Nyland, Kelsey E., Valery I. Grebenets, Nikolay I. Shiklomanov ja Dmitry A. Streletskiy. 2018. „Igarka Vanishes: The Story of a Rapidly Shrinking Russian Arctic City.“ – *FOCUS on Geography*, nr 61. <http://doi.org/10.21690/foge/2018.61.4f>
- Palm, Jaanika. 2018. „Aatomik (1959). Vladimir Beekman (1929–2009).“ – *Eesti lastekirjanduse kuldvara*, toimetanud Jaanika Palm, Ülle Väljataga ja Anu Kehman, 74–75. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus.
- Pervik, Aino. 1973. *Kunksmoor*. Tallinn: Eesti Raamat.
- . 2017. *Kaetud lauad*. Tallinn: Tänapäev.
- . 2020. *Miniature mälupõhjust*. Tallinn: Salv.
- Peterson, Kaja. 2012. *Asjaosaliste ootused keskkonnahariduse korraldusele Eestis. SEI Tallinn väljaanne*, nr 19. Tallinn: Säätva Eesti Instituut.
- Plath, Ulrike. 2023. „Animal Abolitionism and Early Environmentalism in Late Nineteenth Century Riga.“ – *Baltic Human-Animal Histories: Relations, Trading, and Representations from an Entangled Perspective*, toimetanud Linda Kaljundi, Anu Mänd, Ulrike Plath ja Kadri Tüür. New York: Peter Lang. Ilmumas.
- Raba, Rannar. 2012. „Pirtsakas Võrtsjärvi päästis end tuumaelektrijaama küüsisist.“ – *Postimees*, 25. oktoober.
- Reilly, Frances V. 2019. Dale and the Bomb: Exploring the Nuclear Future and Cold War Anxiety in 1950s Canadian Children's Literature. – *Journal of Canadian Studies* 53 (2): 270–295. <http://doi.org/10.3138/jcs.2018-0013>.
- Robinson, Chris. 2010. *Geniaalsuse ja täieliku kirjaoskamatus vahel: Eesti animatsiooni lugu*. Tõlkinud K. J. Kangur. Tallinn: Varrak.
- Rommel, Ia. 2004. „Lilian Semper, üksiklane ja koosolija.“ – *Muusika* 5: 3–7.
- Rummo, Paul. 1949. „Plahvatus.“ – *Looming* 10: 1194.
- Shaler, Nathaniel Southgate. 2006. *Outlines of the Earth's History. A Popular Study in Physiography*. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/18562/pg18562-images.html>. Vaadatud: 24. märts 2022.
- Sukhenko, Irina; Pål, Viktor. 2021. „Nuclear Awareness.“ – *Situating Sustainability: A Handbook of Contexts and Concepts*. Toimetanud C. Parker Krieg ja Reetta Toivanen, 105–118. Helsinki: Helsinki University Press. <https://doi.org/10.33134/HUP-14-8>.
- Suurkask, Heiki. 2015. „Beringi väina tamm – pöörane idee ajast, mil venelased tahtsid kogu Arktika jäävabaks sulatada.“ – *Delfi Forte*, 10. august.
- Tammiksaar, Erki ja Taavi Pae. 2011. „Jaan Eilart ja tema aeg.“ – *Eesti Loodus* 1: 14–21.
- TRÜ. 1959. „Muinasjutud muutuvad tõelisuseks. Boriss Ljubimovi järgi ajalehest „Literaturnaja Gazeta“.“ – *Tartu Riiklik Ülikool* 32 (2–3), 6. november.
- Vallikivi, Arvo. 1978. *Retk ooboluste riiki*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Valton Vallikivi, Arvo. 2020. „Vladimir Beekman (1929–2009).“ – *Kogutud teosed* 26. *Varia*, 289–299. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Vardanian, Maryna. 2022. „Reading the Chernobyl Catastrophe Within Fiction.“ – *Children’s Literature in Education* 53 (1): 1–17. <https://doi.org/10.1007/s10583-021-09437-w>.
- Vasser, Madis. 2021. „Keskkonnakolumn: valedega müüdav reaktor.“ – *Müürileht*, 15. jaanuar.
- Veiderma, Mihkel. 2009. *Tagasivaade eluteele*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Veskimäe, Rein. 2006. „Valitud nooli mahukast kimbust. Akadeemik Karl Rebase jutud.“ – *Horisont* 5: 17–23.
- Viires, Hugo. 1941. „M. Iljin: Mäed ja inimesed. Jutustusi maailma ümberehitamisest. Tõlkinud A. Sang. RK Teaduslik Kirjandus. Tartu, 1941.“ – *Looming* 5–6: 729–732.
- Viola, Lynne. 2007. *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin’s Special Settlements*. New York: Oxford University Press.
- Virumaa Teataja. 2005. „Kõige tähtsamad on inimesed.“ – *Virumaa Teataja*, 15. juuli.
- Väli, Heino. 1973. „Kaasakõndimisest meie lasteraamatu tegelastega.“ – *Looming* 5: 842–858.

Elle-Mari Talivee – PhD, Tallinna Ülikooli teadur, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur. Lisaks töötab ta kirjandusnõustajana Eesti Kirjanduse Teabekeskuses. Ta uurib linnade kujutamist kirjanduses, kirjanduslikku keskkonnaajalugu ning keskkonnateadlikkuse kujunemist.
E-post: [ellemari\[at\]utkk.ee](mailto:ellemari[at]utkk.ee)

Vladimir Beekman, Atom-Boy, and the Phosphorite War

Elle-Mari Talivee

Keywords: Vladimir Beekman, children's literature, atomic industry, Cold War, Phosphorite War

In Soviet Estonia, Vladimir Beekman (1929–2009), a writer with a degree in engineering, wrote a two-story sequence for children: *Aatomik* ('The Atom-Boy', 1959) and its sequel *Aatomik ja Küberneetiline Karu* ('The Atom-Boy and the Cybernetic Bear', 1968), in which the energy generated by the fission of uranium nuclei was given a human form. The publishing of the books was followed by puppet-animation films. The protagonist, a boy with immense power, is involved in several plans of transforming the natural world, projects that had or would have had major environmental impact and caused catastrophes. The stories follow the Soviet Union's nuclear development plans, both the narratives introducing the "Atoms for Peace" policy and the Cold War propaganda. The article juxtaposes the adventures of the Atom-Boy with the nuclear tests and the achievements of the nuclear industry in the Soviet Union.

Beekman began his literary career as a poet, eagerly reflecting the ideals of Soviet society, including the Cold War propaganda and the nuclear arsenal development. He had a background that suited the regime, having spent part of his boyhood in a Soviet orphanage and making his literary debut in the Stalinist period. He graduated from the Tallinn Polytechnic Institute as a chemical engineer, but made his career as a literary administrator, serving as a long-standing secretary and chairman of the Writers' Union. He left behind a valuable legacy as a translator of Western children's literature into Estonian (Selma Lagerlöf, Astrid Lindgren, Tove Jansson, Annie M. G. Schmidt, etc).

Beekman's stories of the Atom-Boy fit into the tradition of writing about nuclear energy for children. Both Soviet and Western literatures provide examples of this genre in children's and young adult literature. Such books might belong to the genre of popular science for kids (*The Walt Disney Story of Our Friend the Atom*), face the fears or casualties of the nuclear accidents in power plants (Joe Holliday's young adult book series in the 1950s, Leonid Daien's *Chornobyl – the Bitter Grass*), or advocate and justify this energy source. Beekman's stories belong to the last category: the experiments of the Atom-Boy finally all end well, without doing irreversible damage to the environment. He even melts the ice of the Arctic Ocean with the help of nuclear power.

As nuclear testing and the related problems and accidents were classified in the Soviet Union, it remains unclear whether Beekman's tales of the Atom-Boy belong to the realm of popular science or science fiction for kids. They are usually given the label of 'the fairy-tale of the Century of Technology'. The stories follow the Soviet Union's propaganda points on nuclear power, but also on nuclear arms race.

In 1979 Beekman published the novel *Eesli aasta* ('The year of the donkey'), which warned of environmental disaster during the early days of the phosphate mining plans. The Writer's Union played a role in the campaign against phosphate mining, known as the Phosphorite War.

Elle-Mari Talivee – PhD, Researcher at Tallinn University; Senior Researcher at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences. She also works as a literary adviser at the Estonian Literature Centre. Her research focuses on literary urban studies and environmentalism in literature.

E-mail: [ellemari\[at\]utkk.ee](mailto:ellemari[at]utkk.ee)

Kunst, keskkond ja keskkonnaliikumine Eestis 1960.–1980. aastatel – mõningatest hästi unustatud seostest ja suundumustest

Linda Kaljundi

Teesid: Artikkel vaatlleb keskkonnaprobleemide kajastumist ja kajastamist Eesti kunstis 1970.–1980. aastatel, käsitledes viise, kuidas Eesti kunst (ennekõike maal ja graafika) reageerib keskkonnaprobleemide ja looduskaitse esiletõusule nii kohalikus kui globaalses plaanis. Teiseks uuritakse, millisena nägid kunsti rolli Eesti looduskaitsejad ehk millist kunsti, lähenemisviise ja teemasid nemad keskkonna kujutamisel soosisid. Laiemas plaanis seostub artikkel sotsialismileeri keskkonnaliikumiste ümbermõtestamise uue lainega, mis loob uue tõlgendusliku ruumi ka Ida-Euroopa kultuuri ja keskkondluse seoste.

Võtmesõnad: Eesti ja Ida-Euroopa kunstiajalugu, keskkonnaaktivism, ökokriitika, nõukogude uuringud

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22108>

Sissejuhatuseks

Pidada vajalikuks nüüdisaegse looduskaitse põhialuste – ökoloogiliste aluste emotsionaalsemaks muutmist erinevate kunstide (kujutav kunst, teater, poeesia, kino jne) kaasatõmbamise kaudu. Deklaratsiooni vastuvõtjad soovivad selleks rakendada ulatuslikult looduse ja looduskaitse pinnalt võrsunud kunsti tema igasugustes avaldamisvormides – maastikel, töökeskkonnas, koolides, kodudes. (Eilart 2016, 325)

Tsitaat pärineb Tallinna deklaratsioonist, mis võeti pealkirja all „Looduse ja kunstide ühtsus rahu nimel maailmas“ vastu Rahvusvahelise Looduse ja Loodusressursside Kaitse Liidu (IUCN) Ida-Euroopa komitee istungjärgul Tallinnas 1983. aastal. Komitee volitusel kirjutasid deklaratsioonile alla Jan Čerovský, Naseeb Dajani, Jaan Eilart, Günther Hoffmann, Arvo Iital, Enikő Szalay-Marzsó, František Povolny ja Tadeusz Szczesny. Ida-Euroopa riikide esinduste kõrval võtsid sümposionist osa IUCNi peakorterit ning Saksa Föderatiivse Vabariigi ja Soome esindajad, näituste kaudu ka Jaapani, Rootsi ja Taani looduskaitseorganid (Eilart 2016, 325).

2023. aastal oma 40. aastapäeva tähistava deklaratsiooni tekstist ja selle vastuvõtmise taustsüsteemist joonistub välja pilt, mis erineb märksa eriti lääne uurijate töodes 1990. aastatest saadik levinud arusaamast Ida-Euroopa keskkonnaliikumiste kohta. Selle käsitluse järgi levis keskkonnaliikumine idablokis laiemalt alles Nõukogude Liidu

---

Artikli valmimist on toetanud PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“.

lagunemise perioodil, põimudes tihedalt poliitilise aktivismiga ja olles sageli üksnes ettekäändeks rahvuslikule võitlusele iseseisvuse (taastamise) eest. Nii on mitmed autorid väitnud, et perestroika-aegses aktivismis olid esikohal nõukogudevastased ja/või rahvuslikud eesmärgid ning et keskkonna kaitsmise soov oli nende kõrval teisejärguline (Dawson 1996, vrd Liivik 2022). Ka Eesti ajaloomälus on 1987. aastal puhkenud fosforiidisõjaga seoses siiani suhteliselt levinud arusaam, et keskkonnakaitse oli rahvusliku iseseisvusvõitluse kõrval teisejärguline. Taasiseseisvumiseni viinud poliitiline liikumine oli fosforiidisõjaga tõesti väga tihedalt läbi põimunud, kuid keskkondliku motivatsiooni vähetähtsaks pidamisega kaasneb oht pisendada keskkonnaga seotud teemade olulisust Eestis nii taasiseseisvumise perioodil kui ka juba sellele eelnenud ajal, 1970.–1980. aastatel (vrd ka Liivik 2022; Muide 2022).

Et seda pole põhjust teha, demonstreerib vaid ühe näitena ka ülal tsiteeritud deklaratsiooni tekst, mis on võetud vastu enne Mihhail Gorbatšovi poolt algatatud glasnosti ja perestroika poliitika algust vastavalt 1986. ja 1987. aastal. Deklaratsioon kõneleb võitlevas toonis looduskaitse propageerimise vajalikkusest ja kunstide kaasmisest sellesse. Samuti on deklaratsiooni raamistik silmatorkavalt rahvusvaheline – see on sündinud rahvusülese organisatsiooni raames ja kõneleb looduskaitse populariseerimisest kui globaalsest ülesandest, isegi kui tekstis mainitud „maailma rahu“ rõhutamise kuulus selleks ajaks juba rutiinseks muutunud kommunistlike loosungite hulka (Yurchak 2006).

Viimasel ajal on mitmed uurijad rõhutanud vajadust käsitleda endise sotsialismileeri keskkonnaliikumiste ajalugu küll rahvusülesest vaatest, aga mitte üksnes lääne vaatenurgast. Kui seda, mis kvalifitseerub keskkonnaliikumiseks, määratletakse endiselt lääne normi järgi, siis võib seda näha omamoodi külma sõja pärandina (Laakonen, Pál ja Tucker 2016). Ent kui külma sõja aegsete stereotüüpide mõjul seostub Nõukogude Liidu ja selle mõjualuste maadega loodusressursside hoolimatu eksplaateerimine ja hävitamine, siis mitmed keskkonnaajaloolased on demonstreerinud, et ka seasel looduskaitsele on tõsiseltvõetav ja mitmetahuline ajalugu (Roe 2020; Moon 2017; Brain 2011), isegi kui selle kõrval tuleb arvesse võtta ka sotsialistliku ja autoritaarse valitsemisega kaasnenud eripärasid (Pál 2022). Mõistagi on ka oluline käsitleda „läänt“ ja „ida“ mitte kahe homogeenise, üksteisele vastanduva tervikuna, vaid näha kummagi regiooni ning sealse keskkonna- ja keskkonnaliikumiste ajaloo sisetulist heterogeensust.

Idabloki keskkonnaliikumiste ümbermõtestamise uus laine loob uue tõlgendusliku ruumi ka sotsialismileeri kultuuri ja keskkondluse seostele, mis on käesoleva artikli fookuses. Varasemalt on kultuuri ja keskkonnaliikumise suhete ajalugu samuti paljuski kirjutatud lääne kultuuri normiks võttes ja lääne autoreid – kunstnikke, kirjanikke, muusikuid jne – kaanoni keskmesse asetades. See on jätnud sotsialismileeri autorite

suhetumise keskkondlike teemadega teenimatult tagaplaanile, nagu on näiteks Kesk-Euroopa neoavangardsete kunstiliikumiste varal demonstreerinud Maja Fowkes (2015). Siinjuures tuleb arvesse võtta idabloki keskkondluse eripärasid – kui läänes oli keskkonnaliikumine 1960.–1970. aastatest seotud aktivismi, kodanikuühenduste ja roheliste parteidega, siis autoritaarses sotsialismileeris oli keskkonnakaitse arengus tähtis roll riiklikel institutsioonidel. Ühe oletusena võib aga ka välja pakkuda, et ühiskondlik-poliitilise aktivismi piiratus võis anda suurema osakaalu ja kandepinna ka keskkonnaga seonduvatele kultuurilistele representatsioonidele ja praktikatele.

Keskendudes kunsti ja keskkondluse suhetele Eestis hilisel nõukogude ajal, soovib käesolev artikkel seega suhestuda nii sotsialistlike maade kui ka Eesti keskkonnaliikumise ajaloo uute tõlgendustega, osutades keskkondlike teemade olulisusele juba perestroika-eelsel perioodil ning uurides kultuuriliste esitluste ja kujutelmade osatähtsust. Eesti nn looduskultuuri senised ulatuslikumad analüüsid on tugevalt mõjutatud semiootikast, sh Timo Marani ja Kadri Tüüri samanimeline teedrajav kogumik (Maran ja Tüür 2005), aga ka 1998. aastal alguse saanud väljaannete ja kogumike sari „Koht ja paik“.¹ Eri kultuurivaldkondadest on siiani Eestis kõige enam käsitlemist leidnud kirjanduse suhe keskkonnaga (Tüür 2017; Tüür ja Soovik 2020), kuna selle artikli huvikeskmes olevat visuaalkultuuri on avatud siiani vähem. Ökokriitiliselt on käsitletud on 20. sajandi alguse (Pushaw 2018) ja nõukogude-järgse perioodi kunsti (Artel 2003). Nõukogudeaegse Eesti kunsti ja keskkonna suhete vaagimise vajadusest on andnud märku kaasaegse kunstivälja huvi selle teema vastu, nagu ka kaasaegse ja nõukogudeaegse kunsti dialoogid.²

Arvestades, et teema on veel ulatuslikumalt läbi uurimata ja debateerimata, ei püüdle järgnev sugugi kõikehõlmava ülevaate andmise poole, vaid pakub ühe võimaliku viisi kaardistada mõningaid hästi unustatud arengukaari ja seoseid. Küsin esiteks, millal ja kuidas reageerib Eesti kunst keskkonnaprobleemide ja looduskaitse esilekerkimisele hilisel nõukogude ajal ning millisel moel see kunstnike loomingus avaldub. Keskendun siinjuures peaaesjalikult kujutava kunsti peavoolužanritele: maalile ja graafikale. Teiseks uurin, kuidas suhestusid sellega looduskaitsejad ehk millist kunsti, lähenemisviisi ja teemasid nemad soosisid ning millisena nad kunsti rolli mõistsid. Olulise teemana huvitab mind väljakutse, mida keskkondlike teemade jaoks uute väljendusviiside leidmine kujutas nii kunstnike kui ka looduskaitsete jaoks.

---

1 „Koduleht: <http://www.eki.ee/km/place/index.htm> (vaadatud: 1. detsember 2022).

2 Nt Eda Tuulbergi ja Karin Vicente kureeritud uurimuslikul näitusel Eesti disainist hilisel nõukogude ajal „Kunst on disain on kunst“ (Kumu kunstimuuseum, 2021). Saalivihik jm näituse materjalid: <https://kumu.ekm.ee/syndmus/kunst-on-disain-on-kunst/>. Kaasaegse ja nõukogudeaegse kunsti dialoogidest haakus keskkondlike teemadega olulisel määral juba üks esimesi samatüübilisi näitusi, Tiit Pääsukese ja Kris Lemsalu töid kokku toonud „Kaunitar ja koletis“ (2016, Tallinna Kunstihoone, kuraator Tamara Luuk). Näituse materjalid: <https://www.kunstihoone.ee/programm/kaunitar-ja-koletis/>.

Keskkonnakriisi jõudmine kunsti

Ehkki siinse looduskaitse jaoks algasid mitmed olulised muutused juba 19. sajandi lõpus ning jätkusid 1920.–1930. aastatel, seostatakse keskkonnakaitse ideede laiemat levikut Eestis Teise maailmasõja järgse looduskaitse liikumise ja vastavate institutsioonide rajamisega. 1955. aastal asutati Eesti Teaduste Akadeemia looduskaitse komisjon, mis tegeles looduskaitse planeerimise kõrval ka selle populariseerimisega, ning 1958. aastal Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering. Kõige laiem liikmeskonna omandas 1966. aastal rajatud Eesti Looduskaitse Selts (ELS). Liikumise laiem levik rahva seas jääb ajavahemikku 1960. aastate lõpust kuni 1980. aastateni. Samasse perioodi jääb ka looduse tõusmine olulisele kohale rahvuslikus identiteedis ehk eestlaste kui loodus- ja metsarahva kuvandi teke (Jonuks ja Rimmel 2020; Kaljundi 2018; 2019).

Ajaliselt langeb keskkonnaliikumise tõus Eestis seega kokku globaalsete protsessidega, kuna samal perioodil saab rääkida keskkonnaprobleemide teadvustamisest ka üleilmases plaanis ning seda nii sotsialistlikus kui ka kapitalistlikus maailmas. Keskkonnakaitse ideede rahvusülese leviku üheks (küll valge keskklassi keskses) tuntud indikaatoriks on Rachel Carsoni DDT-mürkide kasutamist kritiseeriva raamatu „Hääletu kevad“ („*Silent Spring*“) tõlkimine ja avaldamine eri keeltes ja režiimides peatselt pärast esmailumist. Ameerika Ühendriikides 1962. aastal ilmunud raamat tõlgiti 1965. aastal ka vene ja 1968. aastal eesti keelde. Raamatu avaldamist sotsialismileeris mõjutas soodsalt külm sõda: keskkonnaprobleeme seostati Nõukogude Liidus ja selle mõjusfääri kuuluvate riikide ametlikus diskursuses väga sageli lääne kapitalismi ja imperialismiga. Siiski tegeleti nendes maades ka oma keskkonnaprobleemidega ja räägiti neist. Nii sotsialistlikus kui ka kapitalistlikus maailmas langes keskkonnakriisi teadvustamine kokku üldisema tööstusliku modernsuse kriisiga. Idablokis lõppes koos Praha kevade mahasurumisega 1968. aastal sulajaastule iseloomulik liberaliseerumine ja alguse sai stagnatsioonina tuntud periood, mil paljude jaoks kadus usk sotsialistliku ühiskonna parandamisse. Ka läänes olid 1970. aastad progressiusu taandumise perioodiks, mil optimismi tuleviku suhtes kahandas 1960. aastate protestiliikumiste mahasurumine ja naftakriisiga kaasnenud majandussurutis 1970. aastatel.

Küsid, kuidas avaldusid need suundumused Eesti kunstis, tuleb arvesse võtta ka visuaalkultuuri üha kasvavat rolli keskkonnaga seonduvate probleemide kujutajana, aga ka looduse vahendajana. Hilisel nõukogude ajal püsis looduskirjandus jätkuvalt väga olulisel kohal ja vahest isegi kasvatas oma ühiskondlikku kandepinda, kuid selle kõrval omandas looduse kujutamisel ja selle kaitsmise sõnumi vahendamisel järjest olulisema koha foto. Loodusfotot avaldasid palju populaarteaduslikud väljaanded ja ajakirjad, sh looduse- ja keskkonnateemade oluliseks vahendajaks saanud, 1958. aastal uuesti ilmumist alustanud populaarne ajakiri Eesti Loodus. Keskkonnakaitse teemadega tegeles ka dokumentaalfilm. Seega tuli kujutaval kunstil

võtta arvesse visuaalia järjest kasvavat osatähtsust looduskaitstes ning tulla toime enesekehtestamise väljakutsega, otsides oma väljendusviise ja rolli keskkonnaga seotud teemade käsitlejana. Väites, et kunsti reaktsiooni keskkonnateemade aktuaalseerumisele võib pidada küllaltki heterogeenseks, pakun järgnevalt välja üksnes ühe võimaluse grupeerida 1960. aastate lõpust alates Eesti kunstis avaldunud viise keskkonnaga toimuvate muutuste ning inimese ja looduse suhete kujutamiseks.

Kui otsida märgilisi, muutust indikeerivaid teoseid, siis ühe olulise rühmana keruvad esile 1960. aastate teisel poolel oma karjääri alustanud noorte autorite tööd. Selle põlvkonna puhul on rõhutatud erinevust varasemast sulaaegsest kunstist. Kui viimasele oli iseloomulik kollektiivsete väärtuste, töö ja tootmise esiletõstmine, siis uue põlvkonna autorid pöördusid isikliku ja irratsionaalse, alateadvuse ja absurdi poole (Allas 2015). Ühe võimaliku muutusena võib siia lisada ka teisenenud suhtumise keskkonda: väärtustades tööstust ja tootmist, kujutab sulaaegne kunst loodust ennekõike ressursina (nagu seda oli teinud ka Stalini-aegne kunst); järgmise, 1960. aastate lõpu põlvkonna kunstnike töödes aga tegeletakse juba olulisemal määral ka nende negatiivsete muutustega, mis on tööstusliku progressi tulemusel looduskeskkonnas toimunud. Üheks maamärgiliseks teoseks võib pidada Ilmar Malini 1968. aasta maali „Kustuv päike“ (joonis 1), mis on avatud mitmetele tõlgendustele. Ühelt poolt seostub see kunstniku jaoks oluliste universaalsete eksistentsiaalfilosoofiliste küsimustega, teiselt poolt aga võiks see Praha kevade aastal ilmunud maal toimida ka omamoodi antropotseeni avalöögina Eesti kunstis, kujutades maapõue ja sügavat ajalugu, aga ka mitut liiki energiat. Maalil on näidatud maapinna geoloogiat omamoodi elusorganismina, imiteerides rakustruktuuri illustreerivaid teadusjooniseid. Kustuv päike meenutab omakorda tuumaseene plahvatust. Töö valmiski samal ajal Malini komandeeringuga Usbekistani, kus asusid Nõukogude Liidu jaoks olulised uraanimaardlad ja ühtlasi ka üks tuumakatsetuste asupaik. Samadel aastatel võib keskkondlikke teemasid näha ka teiste toona esile kerkinud noorte kunstnike loomingus, üsna otseselt näiteks Jüri Arraku õlimaali ja assamblaaži ühendavas ning veereostusele viitavas teoses „Mere ääres“ (1969).

Selle kõrval võib teise võimaliku reaktsiooni ja suundumusena 1970. aastate alguse kunstis näha ka keskkonnaprobleeme üsna üksüheselt kujutavat lähenemist, mille heaks näiteks on Ilmar Torni, toonase ENSV kunstnike liidu esimehe (1967–1985) puulõikes teostatud graafiliste lehtede sari.³ See katab olulisemaid toona keskkonna ja selle probleemidega rahvusüleselt esil olnud võtmeteemasid ja visuaalseid sümboleid: veepuudus („Janu“ (1971)), DDT ja selle hävitav mõju lindudele („Viimne kotkas“

---

3 Muutust markeerivad huvitavalt tööstuspildid Torni varasemast loomingust, kuna aga tema hilisemas loomingus leidub ka katastroofi-teemadega suhestuvat kunsti, nagu nt 1970. aastate lõpul valminud sari „Homo sapiens“.

Joonis 1. Ilmar Malin. Kustuv päike. 1968. Sünteetiline tempera, segatehnika. Eesti Kunstimuseum.

(1971; Jaan Rannapi „Viimane Valgesulg“ kohta vt Talivee 2018, 96), õhusaaste („Atmosfäär“ (1971), „Smog“ (1973)) ning naftareostus („Õlikatk“ (1973)). Naftareostust võib pidada eriti märgiliseks lääne keskkonnaaktivismi laienemisel, kuna see seostub massiprotestide, nt 1970. aastal alguse saanud Maa päeva (*Earth Day*) demonstratsioonide puhkemisega. Eesti kultuuris kajastub see kõigepealt kultuuris ja ilmekalt just muutustele kiiresti reageerivas lastekirjanduses, kus õlireostust käsitleb Aino Perviku populaarne ja mõjukas lasteraamat „Kunksmoor“ (1973). Nagu näitab siinses erinumbris Elle-Mari Talivee (2022, 86), siis seostus õlireostus siiski ka Nõukogude Liidu keskkonnaprobleemidega, kuna Pervik pidas silmas Kaspia mere reostumist. Otsene viide Rachel Carsonile on Tornis samasse sarja kuuluv puulõige „Hääletu kevad“ aastast 1970 (joonis 2), mis kujutab steriilset maastikku, kus mesilased ja liblikad eksisteerivad veel üksnes inimese peas. Seega võib Tornis sarja ühelt poolt kirjeldada kui väga rahvusülese lähenemisega teoste kogumit, mis haakub hästi toona globaalselt keskkonnakaitses esil olnud temadega. Teisalt võiks muidugi väita, et ametlikule diskursusele oli mugav seostada neid probleeme ennekõike kapitalistliku läänega. Vahest veelgi olulisemana võib aga osutada sideme puudumisele lokaalse ja globaalse vahel – teistel kujutatud keskkonnaprobleemid olid üldised.

Joonis 2. Ilmar Torn. Hääletu kevad. 1970. Puulõige. Tartu Kunstimuseum.

Veelgi suurem üldistuse aste avaldus globaalprobleemide ainelistes teostes, mis sidusid keskkonna muude suurte kriitiliste küsimustega. Globaalprobleemide mõiste tõi laiemasse kasutusse Rooma klubi 1968. aastal, muu hulgas laialdast tuntust pälvinud raamatu „Kasvu piirid“ („The Limits to Growth“; Meadows jt 1972) kaudu. 1970.–1980. aastatel suhestus globaalprobleemide märksõnaga kõige ilmsemalt kosmose- ja sõjateemaline kunst. Kui 1950.–1960. aastatel aset leidnud kosmose vallutamine kujunes ühtlasi teaduslik-tehnoloogilise progressi kõrghetkeks, siis 1960. aastate lõpus väljendus ka sellega seoses utoopiate murenemine. Nagu on osutanud Elnara Taidre, siis tõusis ka Eesti kosmoseteemalises kunstis 1960.–1970. aastate vahetusest alates esile kriitiline vaatenurk: sõjaohu ning keskkonna, inimkonna ja planeedi ohustatus. Kosmose mastaabi kaudu oli ühtlasi võimalik osutada probleemide üleplaneedilisele iseloomule (Taidre 2010, 92).

Joonis 3. Evi Tihemets. Ohustatud maailm I. 1970. Söövitus, litograafia. Eesti Kunstimuseum.

Keskonna kujutamise vaatepunktist võib samas tõdeda, et ka kosmose ja globaalprobleemide kaudu sellele lähenevad teosed püsisid üsna suurel üldistuse astmel. Ehkki see aitas rõhutada keskkonnaprobleemide ulatust ja globaalsust, ei sündinud ka siin sidet kohaliku ja globaalse vahele. Niisugustele suundumustele on iseloomulikud mitmed Evi Tihemetsa selleaegsed teosed, mis põimisid sõjaohu teema globaalsete ja sealhulgas keskkonnaprobleemidega. Kui Tihemetsa varasemates töödes võib näha ka kosmosevallutuse poetiseerimist,⁴ siis 1960.–1970. aastate vahetusel lõi ta mitmeid maailma ohustatusega tegelevaid graafilisi lehti: „Ähvardus linna kohal“ (1968, värviline litograafia, ofort) ja „Ohustatud maailm I“ (1970, söövitus, litograafia; joonis 3). Isegi kui ametliku nõukogude ideoloogia kohaselt tulenes sõjaohu läänest, siis varasemate, Euroopa ja Ameerika imperialistidest sõjardeid kujutavate

⁴ Näiteks graafilises lehes „Kuumaastik“ (1966, söövitus).

1940.–1950. aastate teostega võrreldes on ohu allikas nendes töödes muutunud märkimisväärselt abstraktsemaks. Veelgi enam, töödel kujutatud objekte võib seostada nii (tuuma)sõjaohuga kui ka veelgi universaalsemate probleemidega (Taidre 2010, 92). Nii illustreerivad need teosed hästi sõja ja keskkonnaprobleemide järjest tihedamat põimitust just sellel ajal, mil globaalsete probleemide ja kriisi tunnetus oli jõuliselt esile kerkimas. Samasuguste seoste jälgi võib otsida ka Tihemetsa mõni aasta varasemast graafilisest lehest „Linnud kuristiku kohal“ (1966, värviline söövitus). Seda võib seostada nii rahuvõitlusega (rahutuvid) kui ka keskkonnaga, arvestades lindude olulist sümboolset tähendust toonase keskkonnakaitse jaoks – lindude hävimine mitmesuguste kemikaalide ja õlilekete mõjul leidis ühiskonnas laia kõlapinna ja hakkas tähistama keskkonna ohustatust laiemalt.

1970. aastate alguse graafikast leiab veel teisigi kosmosevallutust ja globaalseid keskkonnaprobleeme seostavaid teoseid, nagu Olev Soansi segatehnikas graafiline leht „Saastamine“ (joonis 4), millel võib näha sputnikuid – kosmosevallutuse esimesi ja olulisemaid sümboleid – üheskoos ümberlükatud ja ülekuhjatud prügütünnidega. Nende vahele on paigutatud anatoomiline joonistus inimesest, kelle vereringe esiletoomine võiks ühtlasi markeerida ärevust, mis seostub kasvava murega saaste jõudmise pärast üha sügavamale inimkehasse. Sellisena tühistab kompositsioon kosmose vallutamise kui progressi eduloo, tõstes selle asemel tähelepanu keskpunkti keskkonna saastumisega seonduvad probleemid.

Samal ajal on Eesti kunstis näha ka muutusi tööstuse kujutamisel, mida võib samuti seostada usu hajumisega tööstusliku modernsuse progressi. Sula ajal esile kerkinud uuele nn karmile stiilile (Talvoja 2019, 13–54) oli iseloomulik vormiline uuenemine, kuid samal ajal ka stalinistlikust kunstist tuttavate teemade jätkuv kujutamine teisenenud vormis (ja seetõttu mõistagi ka vähemalt teatud määral muutunud sisuga): teadus, tööstus ja tehnika, looduse tundmaõppimine ja kasutuselevõtmine. Sula-aegses nõukogude kunstis olid kesketeks kangelasteks töölisel, tehnikud, geoloogid, maadeavastajad jt (Ottepel' 2017, 530–563). Sama saab tõdeda ka sulaajastu Eesti kunsti kohta, kus on olulisel kohal tööstus- ja põllumajandustöölise ning nende töö kujutamine omamoodi „pühaliku kaasaja võtmes“, mis kõlas kokku kommunismi ülesehitamise järgmise etapiga (Talvoja 2013).

Tööstuspildi muutumise ja murenemise alguspunkti Eesti kunstis võib seostada eelnevalt juba mainitud Ilmar Malini loominguga. Temalt pärineb üks kõige varasemaid näited paradigmuuutusest tööstuse ja tehnoloogia visualiseerimisel: 1963. aastal valminud sari Kohtla-Järve põlevkivikombinaadist, kus nii töölisi kui neid ümbritsevat tehasekeskkonda on kujutatud mängulises ja sürrealistlikus võtmes. Multifilmilikus laadis tegelased, kes ei ole justkui isegi üleliia kindlad oma rollis ja tööülesannetes,

Joonis 4. Olev Soans. Saastamine 1973. Segatehnika. Eesti Kunstimuseum.

aga ka tehases vonklevad kirevavärvilised torud ja juhtmed erinesid oluliselt senisest tööstuse ja tööliste kujutamise traditsioonist. Ajale iseloomulikult oli Malini sari valminud seoses tema komanderinguga põlevkivitööstusesse. Traditsioon kutsuda kunstnikke, nagu ka kirjanikke tööstustega tutvuma ja neid kujutama oli alguse saanud juba 1930. aastatel ning leidis veelgi laiemat rakendamist nõukogude ajal (Kaljundi ja Kreem 2021; kirjanduse ja filmi kohta vt Talivee 2019). Kui karm stiil oli teisenanud sotsrealistliku paraaditseva ja piduliku lähenemise, kujutades töölisi oluliselt inimlikumas võtmes, siis Malini sari võiks tähistada järjekordse suurema muutuse algust, mis võttis tööstusliku tootmise kujutamisel kasutusele mängulisuse ja absurdi. Küllaltki ilmekalt näitas selle suuna levikut enam kui kümme aastat hilisemas aega, 1977. aastasse jäänud vabariiklik kujutava kunsti näitus „Inimene ja tehas“ Tallinna Kunstihoones.⁵ Kuigi näitusel olid esindatud ka varasemas positiivses võtmes tööstuse-kujutised, leidis sellel ka märksa nihestatumat lähenemist: näiteks Ilmar Malini Kohtla-Järve sarjaga sarnases stiilis loodud õlimaal „Rõõmus agregaat“ (1966), Jüri Arraku õlimaal „Autoportreede vestlus“ (1977) ning Vello Vinna ofort „Peapult“ (1977).

5 Tööde nimestik: Korv 1977.

1960.–1970. aastate vahetusest alates hakkas teisenema ka samal ajal üha tööstuslikumaks muutuva põllumajanduse kujutamine. Murenesid seni valitsenud traditsioonid: 1930.–1940. aastateni kestnud etnograafilis-arhailine kujutamiseviis ning hilisem sotsrealistlik, mastaapset looduse ümberkujundamist ja põllumajandust glorifitseeriv lähenemine. Järjest enamate teoste teemaks sai looduse läbipõimimine tehnoloogia ja taristuga, aga ka sellega kaasnevad potentsiaalsed konfliktid. Nagu tööstuspildi puhul, nii avaldub ka põllumajanduse teemas uus kriitiline vaade muu hulgas just suurte ülevaatenäitustega seoses: näiteks vabariiklikel noorte kunstnike näitustel „Inimene ja põld“ 1974. aastal Tartu Kunstmuuseumis⁶ ning „Inimene ja keskkond“ 1982. aastal Tallinnas. Tartus eksponeeritud teostest on uuele vaatele iseloomulik Kristiina Kaasiku maal „Põllu kuivendamine“ (joonis 5), mis ekspressionistliku maastikumaali ja tehnilise melioratsiooni-joonise elemente kombineerides osutab tööstusliku põllumajanduse mõju geoloogilistele ulatusele. Tiit Pääsukese õlimaal „Põld ja inimesed“ (1974) paneb hiiglasliku viljapõllu lõikuma moodsa köögiga, kust toimetab linnastunud tuumikpererkond, osutades seeläbi samuti modernsetele tarneahelatele. Mitme kunstniku loomingus esineb kasvuhoonete kui tehiskasvukeskkondade motiiv, millega seoses on sageli kujutatud taime ebaloomulikkude vahamist – seda näiteks Kristiina Kaasiku maalil „Kasvuhooned“ (1973–1974) ja Rein Siimu maalil „Kasvuhooone“ (1976). Kirjanduseski hakatakse väetamist kujutama ka mürgitamisenähtena, mitte üksnes külluse allikana, nt Mats Traadi romaanis „Karukell, kurvameelsuse rohi“ (1982).⁷

Tuues siinkohal kunsti ja keskkonna suhete arengust vaid mõningaid iseloomulikke näiteid, tuleb siiski ühtlasi rõhutada, et keskkonnakriisi näikse olevat kunstnike jaoks kujutanud ka omamoodi väljakutset. Uue, kriitilise ja samas ka kunstiliselt veenva lähenemiseviisi leidmine keskkonna ja tööstuse-tehnoloogia kujutamiseks oli keeruline, nõudis aega ja katsetamist. Keskkonnaprobleemide vahetu ja otsene kujutamine andis seevastu kergesti tulemuseks plakatlikud teosed. Nagu osutab käesolevas erinumbris Elle-Mari Talivee (2022), võib sarnast fenomeni näha ka ilukirjanduse puhul, kus keskkonnatemaatika jõuab kõigepealt laste- ja noortekirjandusse, mis võimaldab aktuaalsetele teemadele kiiremini, vahetumalt ja teatud mõttes ka didaktilisemalt läheneda. Kunsti puhul tuli lisaks arvestada ka visuaalkultuuri, sealhulgas plakati, foto ja filmi järjest laialdasema kasutamisega looduse ja looduskaitse kujutamisel. See tõi kaasa mitmesuguste looduse ja looduskaitsega seonduvate visuaalsete sümbolite üha massilisema leviku. Sellega kaasnes ka teatud kinnismotiivide teke, mida peegeldab hästi samuti näitusel „Inimene ja tehas“ eksponeeritud Lembit

6 Tööde nimestik: Korv 1974.

7 Tänan Elle-Mari Taliveed sellele osutamast.

Joonis 5. Kristiina Kaasik. Põllu kuivendamine. 1974. Õli. Tartu Kunstimuuseum.

Sarapuu maal „Tüdruk ja tehas“ (1977, erakogu). Maalil on taamal kujutatud tumedaid ja paksu suitsu taeva poole levitavaid korstnaid, esiplaanil aga valges kleidis noort tüdrukut, kes hoiab käes rohelist puulehte. Mõningate kunstnike puhul võib näha ka huvitavat dialoogi nende vabaloomingu ja plakatidisaini vahel, näiteks on Tõnis Laanemaa kasutanud ühesugust motiivi ofordil „Pilved“ (1976) ja plakatil „Hoidkem õhk puhtana!“ (1977).⁸

Üheks 1970. aastatest Eesti kunstis järjest levinumaks viisiks väljendada keskkonna muutunud olukorda võiks olla fenomen, mida kaasaegses kunstikirjutuses nimetati loodusmotiivi või maastikumaali muutumiseks (Pihlak 1980; Komissarov 1984). Kunstis tähendas see seniste žanrijaotuste muutumist: varasemalt eraldiseisvate suundadena eksisteerinud maastiku, linna ja tööstuse ainelised pildid hakkasid

⁸ Täna Ulla Väljastet sellele motiivirändele tähelepanu juhtimast. Kunstnikuna on Laanemaa loonud nii tööstuspilti, kujutades põlevkiviga seotud mäe- ja energiatööstust, kui ka looduskaitseplakateid.

üha tihedamalt ja keerulisemalt kokku põimuma. Ilmekalt avaldus huvi looduse ning tööstuslike ja tehislake keskkondade, nagu ka taristu omavahel tihedalt seostatud kujutamise vastu 1970.–1980. aastate maalikunsti: Ludmilla Siimu, Tiit Pääsukese, Ando Keskküla jt loomingus. Üheks iseloomulikuks näiteks selle kohta on mitmed Tiit Pääsukese tuntud maalid, kus auto on koos teiste tehisobjektidega lõikunud looduskeskkonda: „Autoga metsas“ (1974; joonis 6) ja „Maastik autoga“ (1976). Kunstiajalugudes ei ole nähtust siiani seostatud mitte keskkonnas toimunud muutuste (ega ka autostumise levikuga), vaid ühiskondlike muutustega (Helme 2013, 117–118). Tolleaegses kunstis avalduvat looduslike ja tehislake keskkondade üha tihedamat põimumist on mõnikord peetud ka omamoodi pealiskaudseks moevõtteks, mis annab tulemuks efektseid teoseid. Kuid see suundumus haakub väga hästi inimese ja keskkonna suhetes toimunud muutustega, kus loodusliku ja tehislake, mitteinimliku ja inimliku piire on järjest raskem tõmmata. Eriti praegusest antropotseeni ajastu perspektiivist vaadatuna võib siin näha juba väljendumas muutunud keskkonnataju, mille järgi ei ole enam olemas inimesest eraldiseisvat loodust, vaid tehislake, inimlik ja looduslik ongi omavahel lootusetult kokku sulandunud (Haraway 2016; Purdy 2015).

Kunst ja keskkonnaliikumine – katkendlikud dialoogid?

Tulles tagasi artikli alguses tsiteeritud Tallinna deklaratsiooni juurde ja meenutades selles kõlanud üleskutset rakendada kunstid looduskaitse teenistusse, soovin artikli viimases osas küsida, millisena looduskaitsejad kunsti rolli täpsemalt näevad. Deklaratsioon andis kunstile looduskaitse populariseerimisel olulise didaktilise rolli, soovitades

kasutada ulatuslikult kunsti kaudu inimese loodussoodumuste arendamist, inimese kasvatamist. Selleks on sobiv ka looduskaitse organisatsioonides luua kunstigaleriisid, korraldada sellealaseid näitusi, luule- ja muusikaüritusi, toetada kunstikonkurse ja anda välja mitmesuguseid tunnustusi kunstide alal töötajale. [...] Kutsuda üles maailma üldsust senisest tulemuslikumalt kasutama esteetilisi vahendeid loodustunnetuslikus kasvatus- ja haridustöös. (Eilart 2016, 325.)

Deklaratsiooniga samal ajal toimunud ürituste raames toimus sümposium „Kujutav kunst ja fotograafia looduskaitsehariduse vahendina“ ning deklaratsioonis soovitati korraldada Tallinnas iga kolme aasta tagant rahvusvahelisi kunstinäitusi „Inimene ja loodus“ (Eilart 2016, 325). Seejuures aga hoiatatakse konfliktide ja probleemide kujutamise eest: „Looduskaitse ei tohi vastanduda, vaid peab just liituma inimese poolt loodud esteetiline keskkond ja meie ema – loodus ise“ (samas). Deklaratsiooni väärindamiseks valminud ja selle eestikeelset teksti hõlmav sügavtrükitehnikas graa-

Joonis 6. Tiit Pääsuke. Autoga metsas. 1974. Õli. Eesti Kunstimuseum.

filine leht, mille autoriks on Urmas Ploomipuu (joonis 7), hõlmab samuti Eesti looduse ilu ja vägevuse olulisi sümboleid: pankrannikut ja rändrahnne koos metsaga.

1980. aastate alguseks oli deklaratsiooni ühest eestvedajast Jaan Eilarti ja tema juhitud ELSist saanud juhtiv keskkonnakaitse eestkõneleja Eestis. Sellele aitas laia kandepinda luua arvukas liikmeskond, aga ka mitmete nimekate kultuuritegelaste kaasamine liikmete ja auliikmetena. Looduskaitse kõrval oli ELSi tegevuses tähtsal kohal kultuurimaastike ja kultuuriajalooliselt olulise pärandi väärtustamine ja korrastamine. Deklaratsioonis väljenduv idee kunstide kaasamisest looduskaitse propageerimisse oli ELSi tegevuses olnud ka varem olulisel kohal ning Jaan Eilart võttis sel teemal ka avalikkuses sageli sõna.⁹ Nii nagu deklaratsioonis, nii lähtus Eilart ka oma muus tegevuses ennekõike traditsioonilisest (nii (balti)saksa kui ka 1920.–1930. aastate looduskaitsele tunnuslikust) ideest, et looduskaitsele aitab kaasa loodusarmastuse kasvatamine ning et see armastus rajaneb looduse ilu ja ülevuse nägemisel, kogemisel ja mõistmisel. Seega eelistas ELS looduskaitse populariseerimisel puutumatu looduse

⁹ Ülevaate Eilarti looduse ja kultuuri alasest publitsistikast pakub Eilart 2016; bibliograafiat vt Tammoja 2005.

Joonis 7. Urmas Ploomipuu. Tallinna deklaratsioon. 1985. Sügavtrükk. Eesti Kunstimuseum.

ilu rõhutavaid teoseid, eeldades, et just see aitab kasvatada afektiivset seost loodusega ja motivatsiooni seda kaitsta. Eilarti looduse kujutamise ideaalid seostusid ühelt poolt 1920.–1930. aastate kirjandus- ja kunstiklassikutega, teisalt aga haakusid ka kaasaegses kultuuris ja kunstis just nende suundumustega, mis otsisid harmoonilisi loodusega kooseksisteerimise viise ning väärtustasid kas puutumatu loodust või vanu kultuurmaastikke. Just niisugused püüdlused väljendusid ka enamiku Tallinna deklaratsiooni saatetekstis mainitud Eilarti kaasaegsete autorite loomingu (Herald Eelma, Malle Leis, Peeter Ulas jt), kelle seast tõstis ta eriliselt esile Kaljo Põllut ning tema soome-ugri looduse ja pärandi teemalist graafiliste lehtede sarja „Kodalased“ (Eilart 2016, 326–327). ELS tegutses kunstiväljal võrdlemisi aktiivselt, andes välja eriauhindu Balti graafikatriennialil, plakatinäitustel jm. Seltsil oli ka endal kunstikogu, mis väljendas samuti ennekõike eelkirjeldatud püüdlusi.

Sellist, konfliktide kujutamise asemel harmooniat otsivat lähenemist ning sellega kaasnevaid esteetilisi valikuid võib seletada mitmeti. Nõukogude liiduvabariikide ja selle mõjusfääri kuulunud riikide looduskaitse pigem traditsioonilist hoiakut Teise maailmasõja järgsel perioodil on seletatud sellega, et konservatiivne lähenemine sobib autoritaarsetele režiimidele alati paremini (Brain ja Päl 2019). Ometigi näikse

Joonis 8. Olev Soans. Lahemaa. 1984–1986. Söövitus. Eesti Kunstimuuseum.

ELSi olevat mõjutanud nii Eesti kohalik, varasem looduskaitsetraditsioon kui ka nõukogude mõjud. Eilart tugines paljuski Eesti 1920.–1930. aastate looduskaitsetraditsioonile, mille eestkõnelejaks oli Gustav Vilbaste (Magnus 2014). Põimides looduskaitset tihedalt kodu-uurimise ja kodumaa-armastuse kasvatamisega, tugines sõdadevahelise aja Eesti looduskaitse omakorda 19. sajandi (balti)saksa traditsioonidele. Siiski seostub selline pärandit ja traditsioone väärtustav ning (taas)loov lähenemine tendentsidega, mis levisid 1960.–1970. aastate vahetustest alates laialdaselt kogu idablokis ning mida eri autorid on nimetanud retrospektiivseks, rustikaalseks või etnograafiliseks pöördeks. Sellega haakuvad muinsuskaitse, koduloo ja pärandihuvi massiline levik, ajalooliste romaanide ja filmide esiletõus, aga ka folklooriliikumine ja pöördumine „tagasi maale“.¹⁰ Just nende tendentsidega (mis levisid veidi teistsugusel kujul ka

10 Kozlov 2001; Baltimaadega seoses Davoliütè 2016; Šmidchens 1996.

1970. aastate kriiside aegses läänemaailmas) suhestus elavalt Eesti keskkonnakaitseliikumine viimastel nõukogude võimu aastakümnetel, pöörates seega oleviku kriisidele lahenduste otsimisel pilgu minevikku. Ehkki Eesti Muinsuskaitse Selts rajati alles 1987. aastal (seega täitis ELS omal moel ka populariseeriva ja kaasava muinsuskaitse seltsi rolli), oli 1960. aastate lõpust arenenud jõudsalt ka institutsionaalne muinsuskaitse, pärandi uurimine ja kaitse alla võtmine (Kodres 2016).

Retrospektiivne pööre oli märkimisväärselt mitmekesine ning seda ka Eestis: selle raames hakati uuel moel väärtustama, kaitsma ning kultuuriliste representatsioonide ja praktikate kaudu taas elustama nii mineviku kõrg- kui ka rahvakultuuri, nii kohalikku kui ka kaugemat (soome-ugri) folkloori ning nii kultuuripärandit kui ka loodust. Seda väljendab väga hästi 1971. aastal rajatud Lahemaa rahvuspark, millega võeti kaitse alla nii (pool)looduslikke kui kultuurimaastikke ning nii mõisa- kui taluarhitektuuri. Seda loodus- ja pärandikaitse sümbioosi väljendab ilmekalt Olev Soansi söövitustehnikas Lahemaa infokaart (1984–1986; joonis 8), millel on kujutatud mõisaid, rannakülasid ja looduslikke vaatamisväärsusi, näiteks rändrahnusid. Sarnast, looduslikke vaatamisväärsusi, aga ka eritüübilist pärandit sünteesivat lähenemist väljendavad ka mitmed teised Soansi kultuuriloolised kaardid, mis said 1970.–1980. aastatel väga populaarseteks.¹¹ Seda, kui oluline oli Lahemaa jaoks arhitektuuripärand, peegeldab hästi Olev Subbi maal „Rahvuspargi kunstinõukogu“ (joonis 9), millel on Lahemaa kunstinõukogu härrandliku välimusega liikmeid kujutatud mõisaarhitektuuri elementide taustal.

Samamoodi kujutas Lahemaaga seoses nii mõisaid kui rannakülasid ja loodust veel üks rahvuspargiga põhjalikumalt tegelenud kunstnik – Mare Vint. Mõisatest kerkitab tema loomingus esile Lahemaa rahvuspargi keskusena aastatel 1979–1985 restaureeritud ja 1986 mõisate taastamise laine olulise maamärgina taasavatud Palmse,¹² taluarhitektuurist aga 1970. aastatel rahvuspargi toel mitmed restaureeritud ja korastatud hooned saanud Altja rannaküla.¹³ Vindi 1970.–1980. aastate töödele on lisaks omane aia- ja pargimotiiv, mis levis sellel ajal ka mitmete teiste kunstnike, nagu näiteks Toomas Vindi või Kristiina Kaasiku loomingus. Pargimotiivi sagedast esinemist 1970.–1980. aastate kunstis võib seega samuti seostada retrospektiivse pöördega. Selle kõrval võib aga küsida ka seda, miks langeb pargi kui motiivi nii jõuline esiletõus Eesti kunstis kokku keskkonnaprobleemide laiemate teadvustamise perioodiga. Pargi-ainelistes teostes avalduvat huvi inimese kujundatud kultuurmaastike vastu

11 Nt Olev Soansi söövitus „Eesti loodus ja tema omapära ja selle kaitse“ (1979).

12 Litograafiate sari „Palmse“ I–V (1979).

13 Litograafia „Altja“ (1979).

Joonis 9. Olev Subbi. Rahvuspargi kunstinõukogu. 1979. Enn Kunila kunstikolleksioon.

võib kõrvutada eelnevalt kirjeldatud muutustega Eesti maastikumaalis, milleks on loodusliku ja tehisliku keskkonna kirjeldamine üha tihedamalt põimituna.

Seega võib rääkida looduskaitseliikumise ja retrospektiivse pöörde vastasmõjust. Retrospektiivne pööre julgustas otsima eeskujusid minevikust ja võimaldas oma eri avaldustes ka looduskaitseliikumisel kergemini pärandiga suhestuda. Teisalt võib oletada, et keskkonnaprobleemide teadvustamine aitas omalt poolt kaasa pärandi väärtustamisele, kuna rõhutas, et inimese ja looduse suhe olnud minevikus harmoonilisem kui olevikus. Selle näiteks võiks olla ka ülal juba kirjeldamist leidnud Ilmar Torni looming. Tema eelmainitud 1970. aastate globaalsete keskkonnaprobleemide ainelisele sarjale loob huvitava taustsüsteemi Torni loominguga kõige tuntum ja populaarsem osa, milleks on Saaremaa maastike rõhutatult kohaliku, rustikaalse ja arhailisena kujutavad graafiliste lehtede sarjad.¹⁴ 1960. ja 1970. aastatel valminud teosed haakuvad retrospektiivse ja etnograafilise pöördega, aga osutavad ka, et tagasipöördumises minevikku võidi näha ühte võimalikku viisi oleviku probleemidega tegelemiseks. Lohutust, mida idealiseeritud talu- ja rannakülade maastikud pakkusid, oli tollaegne kriitika valmis ka varmselt vastu võtma: „Kui „lootusetuse kolmikus“ „Õli-

14 Sarjad „Saaremaa lehed“ (1962–1963), „Aegade kivid“ (1967), „Inimene ja loodus“ (1970–1973).

katk“, „Smog“ ja „Atmosfäär“ on tunda mis-saab-edasi-hirmu, siis „Kodumuruga“ on lunastatud kõik olnu ja olev ning tulevikki kätkeb endas kodust osasaamise hetki“ (Asu-Õunas 1973). Siin nähakse väljapääsu üleilmsetele probleemidele tagasipöördumises kohaliku ja arhailise juurde, mida väljendavad ka teised 1970.–1980. aastatel ringelnud kultuurilised kujutelmad.

Eestis võttis pöördumine arhailise minevikupärandi poole ka soome-ugri rahva- kultuuri taasavastamise kuju (Kaljundi 2018), mida võib samuti käsitleda ühe osana idablokile laiemalt omasest etnograafilisest ja retrospektiivsest pöördest. Soome-ugri pärandi väärtustamine oli seotud oma identiteedi ja kultuuripärandi autentse- mate, saksamõjulisest laulupeokultuurist vanemate kihistuste otsimisega, aga ka looduskaitsega. Mitmed soome-ugri liikumise juhtfiguurid, näiteks kunstnik Kaljo Põllu ja helilooja Veljo Tormis, olid seotud ELSi ettevõtmistega ning ELSi juht Jaan Eilart osales näiteks Põllu poolt 1978. aastal algatatud Eesti Riikliku Kunstiinstituudi tudengite iga-aastaste soome-ugri ekspeditsioonide ettevalmistuses. Kujundades 1970.–1980. aastatel tugevalt ümber eestlaste identiteedinarratiivi, langes soome-ugri komponendi tõstmine eestlaste enesepildi oluliseks osaks (millele aitasid samuti olulisel määral kaasa Lennart Meri filmid ja reisikirjad) kokku ka eestlaste kui loodus- ja metsarahva kuvandi väljakujunemisega.

Lõpetuseks: konflikti kujutamise habras traditsioon?

Ülaltoodu ei kirjelda kindlasti mingilgi moel ammendavalt keskkonnatemaatika avaldumist Eesti kunstis 1960. aastate lõpust kuni 1980. aastateni. Keskendudes maa- lile ja graafikale, jättis see kõrvale keskkonnateema avaldumise vastava perioodi arhitektuuris, disainis ja tarbekunstis. Samuti ei käsitletud ma siinkohal oma aja uusi kunstivorme, nagu performansid ja maakunst, millega keskkonna käsitlemist kunstis sageli seostatakse. Eestis 1960.–1970. aastate vahetusest alates toimunud häppenin- gid, maakunsti eri vormid jmt võimaldaksid samuti vormiuuenduse seostamist keskkonnatemaatikaga, nagu ajakirja Noorus korraldatud legendaarse Kabli rannas toi- munud laagri (1969) raames sündinud kunst, nt Kaljo Põllu merre loodud teosed, või veidi hilisemast ajast mitmed Jüri Okase maakunsti alased aktsioonid.

Keskendudes maalile ja graafikale, soovisin sellega ühtlasi osutada, et avangardi- keskses kunstiajaloo sageli tagaplaanile jäänud teosed ja žanrid võivad samuti avada olulisi aspekte viisides, kuidas kunst väljendab ja kujundab muutunud suhteid keskkonnaga. Ühtlasi huvitas mind dialoog looduskaitsete ja kunstnike vahel. Hilisel nõukogude ajal, kui keskkonnaprobleemid ühiskonnas esile kerkisid ning ka kunsti käsitus keskkonnast muutus üha heterogeensemaks, näisid Eesti looduskaitseliiku- mine ja eriti ELS eelistavat looduse ilu ja harmooniat rõhutavat ning minevikus ees- kujusid otsivat lähenemist. Võib oletada, et keskendumine looduse ülevust ja pärand-

maastikke kujutavale kunstile vähendas vähemalt mingil määral dialooge nende autoritega, kes kujutasid kaasaegse keskkonna probleeme või ka loodus- ja tehiskeskkonna üha tihedamat (ning tingimata mitte ülemäära harmoonilist) põimumist.

Kokkuvõtteks võib öhku visata küsimuse, millised on selle lähenemise järelmõjud hilisematel perioodidel. Kuidas on see mõjutanud keskkonnaprobleemide käsitlemist kunstis hilisematel aegadel, sealhulgas Nõukogude Liidu kokkuvarisemise ajal ja sellele järgnenud kümnenditel? Fosforiidisõjas ei mänginud kujutav kunst kuigi olulist rolli, ehkki visuaalkultuuri teiste vormide tähtsus on märkimisväärne: foto, film ja televisioon olid mäenduse ja tööstuse kritiseerimisel väga olulisel kohal, tuues käibe mitmeid olulisi sümboleid, nagu näiteks tühjad või põlevad kaevud.¹⁵ Fosforiidisõja jaoks väga oluliseks kujunenud ajakirjanduses oli oma koht ka karikatuuridel, mille seast pärineb ka üks tuntumaid pildilisi kujutisi, ajalehes *Sirp* ja *Vasar* ilmunud Priit Pärna karikatuur „Sitta kah“ (1987). Maalis ja graafikas tegeleti keskkonnaga märgatavalt vähem. Tuntud autoritest tegeles Ida-Virumaa tööstusmaastikega näiteks Leonhard Lapin, kuid sarja „Eile nägin ma Eestimaad“ tundus ei ole kaugeltki võrreldav murranguajal sama kunstniku poolt valminud totalitarismi-teemaliste teostega. Artiklis varasemalt mainitud autoritest tegeles sel ajal keskkonnateemadega Ilmar Torn, kellel valmis 1988. aastal värviliste puulõigete sari „Kuumaastik“, „Tööstusmaastik“, „Tehismaastik“, „Surnud maastik“. See hoiatab ühemõtteliselt elukeskkonna hävitamise eest, kuid ka nende teoste ühiskondlik kandepind ei ole olnud kuigi suur. Läbi 1990. ja 2000. aastate oma identiteeti otsinud ning alles viimasel ajal (mil antropotseeni mõiste on globaalses kunstimaailmas vohamas) end jõuliselt kehtestanud ka siinse kunstiajaloo ökokriitilise tõlgendamise võimalusi, vaadates uue pilguga varasemaid autoreid ja teoseid, teemasid ja motiive. Sellel taustal võib tänapäeva debattide jaoks olla kasulik ka tunda varasemaid strateegiaid looduskaitse ja kunsti suhete mõtestamiseks. Lähenemine, mis väärtustab harmoonilist loodussuhet ja otsib selle eeskujusid minevikust, jätkub ka praegusaegses loodusrahvakuvandis, mida paljudel eri viisidel kasutavad mitmesuguste tegevusalade esindajad keskkonnaaktivistidest riigibrändingu loojateni ning kunstnikest disaineriteni (Annus 2022). Selle kõrval tasub aga esile tõsta ka teistsuguseid keskkonnast ja selle probleemidest rääkimise viise, sh hilisel nõukogude ajal sündinud mitmesuguseid tööstuse, tehnoloogia, keskkonna ja inimese konflikte kirjeldavaid visuaalseid traditsioone. Arusaamine, et need lähenemised, ideaalset loodussuhet rekonstrueeriv ja kriiside kujutamise võimalusi otsiv, on mõlemad sündinud globaalsete keskkonnaprobleemide teadvustamisest ja nende kujutamise viisi otsingutest, võib olla kasulik ka täna-

---

15 Nt Tiit Veermäe tööstuspiirkondasid kujutavad fotod või Peeter Toominga ringvaadete sari „Nõukogude Eesti: Varandus“ 1–7 (1987).

ses päevas. Seda enam, et ühelt poolt on loodusrahva kuvand Eestis uuesti tugevemas, teisalt aga nõuavad aina kasvavad keskkonnaprobleemid viise ja oskust nendest rääkimiseks ja nende kujutamiseks.

Allikad

- Allas, Anu, toim. 2015. *Kunstirevolutsioon 1966*. Tallinn: Eesti Kunstimuseum.
- Annus, Epp. 2022. „A Post-Soviet Eco-Digital Nation? Metonymic Processes of Nation-Building and Estonia's High-Tech Dreams in the 2010s.“ – *East European Politics and Societies and Cultures* 36 (2): 399–422. <https://doi.org/10.1177/0888325420958138>.
- Artel, Rael. 2003. „Ökokunst Eestis 1992–2002.“ Bakalaureusetöö. Juhendanud Tiina Abel. Eesti Kunstiakadeemia. Käsikiri Eesti Kunstiakadeemia Kunstiteaduse ja visuaalkultuuri instituudis.
- Asu-Õunas, Ene 1973. „Inimene ja loodus Ilmar Torni loomingus.“ – *Sirp*, 14. detsember.
- Brain, Stephen. 2011. *Song of the Forest: Russian Forestry and Stalin's Environmentalism*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt5hj2f>.
- Brain, Stephen ja Victor Päl, toim. 2019. *Environmentalism under Authoritarian Regimes: Myth, Propaganda, Reality*. *Routledge Environmental Humanities*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061>.
- Davoliütè, Violeta. 2016. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of the War*. London: Routledge.
- Dawson, Jane. 1996. *Eco-Nationalism: Anti-Nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*. Durham: Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822377825>.
- Eilart, Jaan. 2016. *Õitse ja haljenda*. Toimetanud Andres Tõnisson ja Taavi Pae. Tartu: Ilmamaa.
- Fowkes, Maja. 2015. *The Green Bloc. Neo-Avant-Garde Art and Ecology Under Socialism*. Budapest ja New York: Central European University Press. <https://doi.org/10.1515/9789633860694>.
- Haraway, Donna. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11cw25q>.
- Helme, Sirje. 2013. „Realismi mõiste hajumine ja peavool kunstis.“ – *Eesti kunsti ajalugu* 6: 1, toimetanud Jaak Kangilaski, 83–230. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia; Kultuurileht.
- Jonuks, Tõnno ja Atko Remmel. 2020. „Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüditloomele.“ – *Keel ja Kirjandus* 63 (6): 459–482. <https://doi.org/10.54013/kk751a1>.
- Kaljundi, Linda. 2019. „Eestlus – loodusrahvamüüt keskkonnakriisi ajastul.“ – *Vikerkaar* 34 (9): 114–117.
- . 2018. „Eestlased kui soome-ugrilased.“ – *Vikerkaar* 33 (1–2): 95–106.
- Kaljundi, Linda ja Tiina-Mall Kreem. 2021. „Põlevkivitööstus ja pildid: uurimisperspektiivist ja potentsiaalid.“ – *Pilt tänapäeva kultuuris: Võitlusvälja laienemine*, toimetanud Virve Sarapik, Mari Laaniste ja Neeme Lopp, 126–147. Tallinn: Nüüdiskultuuri uurimise töörühm koostöös Tartu Ülikooli Kirjastusega.
- Kodres, Krista. 2016. „Arhitektuuripärandi restaureerimine: ideoloogia, poliitika, tegevuspraktika.“ – *Eesti kunsti ajalugu 1940–1991 II*, toimetanud Jaak Kangilaski, 407–420. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia; Kultuurileht.
- Komissarov, Eha. 1984. „Lahatud Eesti maastik.“ – *Kunst* 63 (1): 28–35.

Korv, Tiiu, toim. 1977. *Vabariikliku kujutava kunsti näituse „Inimene ja tehas“ tööde nimekiri*. 25. oktoober – 28. november 1977. a. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium.

———. 1974. *Noorte kunstnike tööde näitus „Inimene ja põld“*. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium.

Kozlov, Denis. 2001. „The Historical Turn in Late Soviet Culture: Retrospectivism, Factography, Doubt, 1953–91.“ – *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2 (3): 577–600. <https://doi.org/10.1353/kri.2008.0097>.

Laakkonen, Simo, Viktor Pal ja Richard Tucker. 2016. „Cold War and Environmental History: Complimentary Fields.“ – *Cold War History* 16 (4): 377–394. <https://doi.org/10.1080/14682745.2016.1248544>.

Liivik, Olev. 2022. „Vastuseisust protestideni: võitlus fosforiidikaevanduste vastu 1970. ja 1980. aastate Eestis.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 132–155. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22110>.

Magnus, Riin. 2014. „Eesti 1920.–1930. aastate vaatefilmid kohateadvuse muutuste tähistena.“ – *Maastik ja mälu. Pärandiloo arenguhooni Eestis*, toimetanud Linda Kaljundi ja Helen Sooväli-Sepping, 246–268. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Maran, Timo ja Kadri Tüür, toim. 2005. *Eesti looduskultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows, Jørgen Randers ja William W. Behrens. 1972. *The Limits to Growth*. New York: Universe Pub.

Moon, David. 2017. „The Curious Case of the Marginalisation or Distortion of Russian and Soviet Environmental History in Global Environmental Histories.“ – *International Review of Environmental History* 3 (2): 31–50. <https://doi.org/10.22459/ireh.03.02.2017.03>.

Muide, Tambet. 2022. „Roheliste rattaretked kaunil ja lagastatud kodumaal aastail 1988–1993.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 228–235. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22117>.

Ottepel'. 2017. Moskva: Gosudarstvennaja Tret'jakovskaja galereja. = *Омтпель*. Москва: Государственная Третьяковская галерея 2017.

Pál, Viktor. 2022. „Towards Socialist Environmentalism? Scientists and Environmental Change in Modern Hungary.“ – *Environment and History* 2. Ilmumas. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3960578>.

Pihlak, Evi. 1980. „Muutuv loodusmotiiv.“ – *Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt* 3: 43–61.

Purdy, Jedediah. 2015. *After Nature: A Politics for the Anthropocene*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674915671>.

Pushaw, Bart. 2018. „Living Stones and Other Beings: Earthen Ecologies within Baltic Visual Culture, 1860–1915.“ – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 27 (1–3): 107–129.

Roe, Alan. 2020. *Into Russian Nature: Tourism, Environmental Protection, and National Parks in the Twentieth Century*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190914554.001.0001>.

Šmidchens, Guntis. 1996. *A Baltic Music: The folklore movement in Lithuania, Latvia, and Estonia, 1968–1991*. Indiana University Press.

Taidre, Elnara. 2010. „Kosmoseteema käsitlusi Nõukogude Eesti graafikas.“ – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 19 (1–2), 78–102.

Talivee, Elle-Mari. 2018. „Jaan Rannapi „Viimane Valgesulg.““ – *Eesti lastekirjanduse kuldvara*, toimetanud Jaanika Palm ja Anu Kehman. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus, 96–97.

———. 2019. „Ida-Virumaa ülesehitamisest pärast sõda kirjanduses ja filmikunstis.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 24. *Linnauuringute erinumber*, toimetanud Ene-Reet Soovik, Elle-Mari Talivee, Jason Finch ja Anu Printsman, 112–134. <https://doi.org/10.7592/methis.v19i24.16200>.

———. „Vladimir Beekman, Aatomik ja fosforiidisõda.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 68–91. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22107>.

Talvoja, Kädi. 2019. *Karm stiil eesti kunstiajalookirjutuse kontekstis = Severe Style in the Context of Estonian Art History Writing*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.

———. 2013. "Pühalik kaasaeg. Diskursuste põimumised Nikolai Kormašovi 1960. aastate maaliloomingus." – *Pühalik kaasaeg. Nikolai Kormašovi 1960. aastate maalid*, toimetanud Kädi Talvoja, 13–31. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum.

Tammoja, Sirje, toim. 2005. *Jaan Eilart. Bibliograafia 1948–2004 = Jaan Eilart. Bibliography 1948–2004 = Яан Эйларт. Библиография 1948–2004*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu.

Tuulberg, Eda ja Karin Vicente. 2021. *Kunst on disain on kunst*. Tallinn: Kumu kunstimuuseum.

Tüür, Kadri. 2017. *Semiotics of Nature Representations: on the Example of Nature Writing*. Tartu: University of Tartu Press.

Tüür, Kadri ja Ene-Reet Soovik. 2020. „Among Forests, Wetlands and Animals: Ecocriticism in the Baltics.“ – *Ecozon: European Journal of Literature Culture and Environment* 11 (2): 42–51. <https://doi.org/10.37536/ECOZONA.2020.11.2.3498>.

Yurchak, Alexei. 2006. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press.

Linda Kaljundi – PhD, Eesti Kunstiakadeemia kultuuriajaloo professor ja Tallinna Ülikooli vanemteadur keskkonnahumanitaaria alal. Ta on avaldanud uurimusi Eesti, Läänemere regiooni ja Põhjamaade ajaloo ja ajalookirjutuse, kultuurimälu (sh ajaloolise romaani ja ajaloopildi), pärandi, rahvusluse, teadusillustratsioonide ning keskkonnaajaloo kohta.

E-post: linda.kaljundi[at]artun.ee

Art, Environment, and Environmentalism in Estonia in the 1960s–1980s – on Some Forgotten Connections and Tendencies

Linda Kaljundi

Keywords: Estonian and Eastern European art history, environmentalism, ecocriticism, Soviet studies

The article focuses on the representation of environmental issues in Estonian art from the turn of the 1960s–1970s until the 1980s, examining the different ways in which it reacted to the rising awareness of, and concern for, environmental problems on the local as well as global levels. While the emergence of environmental topics in art is often linked to avant-garde practices such as land art or performance, this article mainly focuses on more traditional forms of art such as painting and graphic print, on the grounds that this enables to discuss a wider body of works and include artists beyond the modernist canon. As the analysis of Late Soviet Estonian art from ecocritical perspectives is only beginning, the present study does not aim at making any definite or extensive claims, but rather offers some preliminary thoughts on how to map the diverse approaches to the changing environment that are becoming increasingly more noticeable in the art of the period. Asking when environmental issues become visible in Estonian art, the article points to different approaches and bodies of work.

The late 1960s witnessed the rise of a new generation of painters in Estonia whose works mark a radical shift from the collective and extractivist values of Socialist modernism. Several of their works could also be considered as landmarks in the changing attitude towards the environment, as they questioned the progress of industrial modernity, as well as pointed to the complexities and uneasiness of the increasing environmental pollution. In parallel to this, also a tradition of explicit visualisations of environmental problems was developing which can be seen also in the works of the established artists of the period. Another strand of works relates environmental issues to more universal global problems, entangling them with militarisation, the threat of nuclear war, etc. One of the questions this tradition raises is concerned with the relationship between the global and the local. Many of these works with themes concerned with environmental problems relate vividly to the transnational discussions and symbols of environmentalism in the 1970s and 1980s, while the links between the global problems and the local context remain more ambiguous.

The article also addresses the lack of research and reception traditions concerning the relations between Estonian art, the environment and environmentalism. The art of the 1970s and 1980s gradually comes to bear witness to the expansion of an entirely new approach to the environment, as many of the leading painters and printmakers of the period abandon the genres of landscapes and cityscapes and instead begin to show the natural and the human-made or technological environments as closely entangled and inseparable. While this change has so far been interpreted in the generic context and thus related to the transformation of the tradition of landscape painting, the shift can also be reinterpreted as a sign of an entirely new perception of the environment according to which there exists no nature that would be separable from the human-affected environments.

Next to the developments of visual culture, the article also addresses connections between the art world and the increasingly more popular nature conservation societies and activities, looking at the Estonian nature conservationists' ideas regarding the role of art in environmentalism, as well as their

vision of the topics and approaches that art should deploy in order to contribute to environmentalism. Highlighting the conservationists' preference for visualisations of the beauty of wild nature and harmonious co-existence with it, the article links this with the spread of a retrospective and ethnographic turn in the Late Soviet period. The fascination, or even escaping into the past, is visible in different spheres of culture, as well as subject matters that range from peasant and indigenous culture to the more elite heritage of the pre-revolutionary period. The close combination of the conservation nature and (both folk and noble) heritage is also embodied in the founding of the first national park in Estonia, Lahemaa in 1971. The article also asks whether the conservationists' preference of the art idealising the past indigenous, folk, or aristocratic modes of co-existence with nature also had an effect on their relations with the art dealing with the issues of contemporary environment, as well as about the afterlife of such attitudes. On a broader level, the article also relates to the new interpretations of Eastern European environmentalism. While the global history of environmental activism and thought has largely been defined by Western norms and standards, many recent studies point to the extent and heterogeneity of environmentalism in the socialist countries well before the late 1980s, a decade that has often been associated with the beginnings of environmental activism in this part of the world.

Linda Kaljundi is Professor of Cultural History at the Estonian Academy of Arts and Senior Researcher in Environmental Humanities at Tallinn University. She has published on Estonian, Baltic and Nordic history and history writing, cultural memory (historical fiction and painting), heritage, nationalism, scientific illustration, and environmental history.

E-mail: linda.kaljundi[at]artun.ee

Keskkonnakaitse autoritaarsetes ühiskondades

Viktor Pál

Teesid: Artikkel käsitleb riigi sekkumist keskkonnaprobleemidesse autoritaarse riigikorraga riikides, tuues võrdluseks ka näiteid liberaalsetest demokraatiatest 20. sajandi teisel poolel. Keskkonnast kõnelemisel ökoloogiliste argumentide asemel majanduslikele kaalutlustele rõhumine on võte, mida on kasutatud mõlemal pool nn raudset eesriiet. Üksiknäidetena käsitleb artikkel Reini jõe reostust Lääne-Saksamaal, Ladina-Ameerikast Guatemala ja Tšiili juhtumeid, kus eri argumentide toel on autoritaarsed võimud olnud huvitatud džunglite muutmisest keelualadeks. Keskkonna kahjustamist tarbimise kaudu esindab Tallinna Limonaaditehase juhtum. Sotsialistliku Ungari näitel analüüsitakse moodsate reoveepuhastussüsteemide ehitust ning nende rakendamist propagandavankri ette.

Võtmesõnad: keskkonnakaitse, autoritaarsed riigid, keskkonnaprobleemid, nõukogude uuringud

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22109>

Sissejuhatus

Sageli on keskkonnahumanitaarias võrreldud külma sõja aegset keskkonnakaitset Nõukogude Liidus ja kapitalistlikus maailmas. See võrdlus põhineb lääneriikides välja töötatud terminoloogial, kontseptsioonidel ja teooriatel. Seetõttu on analüüsist välja jäänud Ida- ja Kesk-Euroopa keskkonnakaitse tegevuse teooriad, meetodid ja süsteemid. Teadlased on sageli jõudnud võimsa ja võiduka lääne ühepoolse analüüsini. See 1980. aastate lõpule ja 1990. aastatele omane mõtteviis on sünnitanud tuhandeid teadusartikleid, mis ülistavad lääne keskkonnapoliitika tõhusust ja paremust.

Näiteks ilmus USAs 1974. aastal Iván Völgyesi toimetatud raamat „Environmental Deterioration in the Soviet Union and Eastern Europe“ („Keskkonnaseisundi halvenemine Nõukogude Liidus ja Ida-Euroopas“). Mõni aasta hiljem avaldas pseudonüümi Boriss Komarov kasutanud autor (Ze'ev Wolfson) samuti New Yorgis raamatu „The Destruction of Nature in the Soviet Union“ („Looduse hävitamine Nõukogude Liidus“, 1980). Hilary F. French (1990) kirjutas Ameerikas õhusaastest ja happevihmadest Nõukogude Liidus. Barbara Jancar väitis oma 1987. aastal Ameerikas ilmunud raamatus keskkonnaprobleemide haldamisest Nõukogude Liidus ja Jugoslaavias, et Nõukogude Liit ja teised sotsialistlikud riigid ignoreerisid keskkonnaprobleeme täielikult kuni 1960. aastate lõpuni. 1992. aastal võrdlesid ameeriklased Murray Feshback ja Alfred Friendly Jr Nõukogude Liidu keskkonnahävitamist (ökotsiidi, keskkonnamõrva) maiade impeeriumi

---

Osaliselt on artiklis avaldatud materjal ilmunud pealkirja „Ympäristönsuojelu autoritaarisissa järjestelmässä“ all ajakirjas Idäntutkimus, 2020, nr 27 (2), lk 17–28.

kokkuvarisemisega. Paljud sotsiaalteadlased ja ajaloolased jõudsid järeldusele, et keskkonna ärarikkumine oli kommunismi sisse programmeeritud. (Völgyes 1974; Komarov [Wolfson] 1980; Feshback ja Friendly 1992; Jancar 1987.)

Tänapäeval on teadusringkonnad on endiselt üksmeel, et tõhusa keskkonnakaitse loomiseks on vajalik liberaalne demokraatia. Mitmel pool on nii keskkonnakaitsejad kui ka keskkonnaeesmärkides kahtlejad pöördunud riigi poole, oodates, et see püüaks edendada keskkonnakaitset või majandussüsteemi vabadust. Kriitikute hinnangul võib aga riigi juhtpositsioon keskkonnaküsimustes olla riskantne, kuna see võib lõppeda otsuste langetamisega võimulolijate kasuks ja teisitimõtlejate vastu. Üheks olulisemaks riigi rolli kritiseerivaks teoseks on James C. Scotti monograafia „Seeing Like a State“ („Riigi vaatest“, 1998).

Scott kritiseerib „bürokratlikke“ süsteeme, kuna need kipuvad propageerima tehnokraatlikul ideoloogial põhinevat „kõrgmodernismi“. Need süsteemid ei võta arvesse kohaliku elanikkonna eripärasid, mis toob kaasa sotsiaalse mitmekesisuse allasurumise ja seega tehnokraatlike projektide läbikukkumise. Scotti sõnul on riik homogeniseerimise katalüsaatoriks, olenemata sellest, kas tegemist on Nõukogude Liidu või USAga. Scotti hinnang tsentraalsel plaanimajandusel põhinevatele autoritaarsetele süsteemidele on täiesti negatiivne. Tema sõnul tüürivad eksperdid tsentraliseeritud majandust vales suunas ning protsessi üks murettekitavamaid tagajärgi on looduskeskkonna katastroofiline üheülbastumine. Kommunistlikud valitsused saavutasid selle muu hulgas põllumajanduse kollektiviseerimise ja mehhaniseerimisega ning kemikaalide liigse kasutamisega. Scott rõhutab kohapealse teadmuse ja individuaalse vabaduse vajalikkust. Tema töö on inspireerinud paljusid keskkonnahumanitaare ja tugevdanud arusaama, et liberalism ja individualism on inimese ja keskkonna vahele loonud positiivsema suhte. Teisalt võib aga viimastel aastakümnetel täheldada nii liberaalse demokraatia kui globaalsete keskkonnakriiside üheaegset laienemist. (Vt ka Brain ja Pål 2019, 2.)

Scotti teooria sobib hästi arusaamadega Nõukogude Liidust. Keset külma sõda ei tõstnud lääne poliitika- ja majandusuuringud Nõukogude Liidu keskkonnapoliitika ebaõnnestumisi kuigivõrd palju esile. Mõned neist tõdesid, et kommunistlikud režiimid reageerisid suhteliselt kiiresti keskkonnaprobleemidele, mida 1950. ja 1980. aastatel osalise efektiivsusega lahendada suudeti. Pärast seda ei suutnud kommunistlikud valitsused enam eelmistel aastakümnetel loodud institutsionaalseid ja taristusüsteeme kontrollida. Tšornobõli katastroof on üks näide keskkonnahävitusele kaldumiseest. Eriti 1990. ja 2000. aastatel lokkas arutelu keskkonnamõrva (*ecocide*) mõiste üle. Termin *ecocide* on tuletatud ingliskeelsest sõnast *homicide* 'mõrv' ja see tähistab looduskeskkonna tahtlikku hävitamist. Seda kasutasid esmakordselt Murray Feshback ja Alfred Friendly Jr, kuid uurimisteemana läks see kiiresti moodi. Endise Nõukogude

Liidu maade keskkonnahävitusele on pühendatud sadu uurimusi. (DeBardleben 1985; Feshback ja Friendly 1988; Goldman 1972; Pryde 1972; 1991.)

Douglas Weiner (1988; 1999) on kirjutanud mitu põhjanevat tööd Nõukogude keskkonnaajaloost. Ta on jälginud keskkonnaalaste arutelude muutumist Nõukogude Liidus Oktoobrirevolutsioonist Nõukogude Liidu lagunemiseni. Tema põhiargument on, et keskkonnaalane debatt oli Nõukogude Liidus mitmel perioodil maha surutud, kuid see ei kadunud täielikult ka stalinismi süngeimatel aastatel. Weiner usub, et Nõukogude keskkonnakaitse kopeeris enam-vähem lääne eeskujusid. Tema eesmärgiks on olnud näidata, et keskkondlus Nõukogude Liidus oli riigi poolt suunatud kodanikualgatus, mitte riiklikult jõustatud tegevus.

Zsuzsa Gille Ungarit käsitlev monograafia „From the Cult of Waste to the Trash Heap of History“ („Jäätmekultusest ajaloo prügikasti“, 2007) lõi uue suuna Ida-Euroopa autoritaarsete režiimide keskkonnaprobleemide uurimises. Gille teos kujutab endast paradigmuutust võrreldes varasemate sotsiaalteaduslike keskkonnauuringutega, kus kommunismi on peetud „halvaks“ ja kapitalismi „heaks“. Võrreldes paljude teiste uurijatega annab ta siiski märksa komplekssema ja vastuokslikuma vastuse. Gille näitab oma raamatus, et tema vaatluse all oleva Garé prügila tegevus oli problemaatiline ja keskkonda kahjustav nii riigisotsialismi ajal kui ka pärast seda. Gille tõstab esile ka demokraatlike lääneriikide vastutust oma toodangut läände eksportinud Ungari riigiettevõtete põhjustatud keskkonnareostuse eest. Gille raamatu üks olulisemaid tähelepanekuid on see, et eelnevalt mainitud keskkonnamõrva kontseptsioon annab liiga mustvalge pildi. Ta juhib tähelepanu ka sellele, et sotsiaalteaduslik lähenemine, kus kommunismi peetakse kõiges halvaks süüdi olevaks ja kõik hea omistatakse kapitalismile, ei ole tulemuslik. Huvitav on see, et Gille sotsioloogiline töö ei ole eriti mõjutanud tema enda eriala uurimusi, küll aga on see andnud uusi lähtekohti Kesk- ja Ida-Euroopa keskkonnaajaloo uurimisele. Soomes on Gille teooriaid toetanud Simo Laakkonen. Laakkoneni sõnul on nii Lääne-Euroopa riikides kui ka USAs uuritud vähe Kesk- ja Ida-Euroopa veekaitse ajalugu. Ta on püüdnud täita lünka Leedu Sotsialistliku Vabariigi reoveepuhastustehnoloogia keskkonnaajalugu uurides (Cetkauskaitė ja Laakkonen 2009).

Gille uurimuslik avalööök sai järgijaid, millest huvitavaim on olnud Stephen Braini palju jutuainet pakkunud monograafia „Song of the Forest“ („Metsa laul“, 2011), milles ta käsitleb suurt stalinlikku looduse ümberkujundamise plaani. Brain väidab, et Nõukogude Liidul ja Ida-Euroopal oli välja kujunenud oma keskkonnainstitutsioonide võrgustik ja läänest sõltumatu diskussiooniruum. Braini hinnangul ei võimalda lääne keskkonnakorralduse seadmine globaalseks standardiks objektiivselt hinnata keskkonnakaitset, õigussüsteemi ja institutsioone autoritaarsetes süsteemides, sest need erinevad selles osas väga oluliselt läänest.

Näitena kirjeldab ta pikemalt Georgi Morozovi (1867–1920) vene metsaökoloogia teooriat. Braini sõnul aitasid just ökoloogilised teooriad saavutada Nõukogude Liidu uusi majanduseesmärke. Morozovi teooria suurim võit ja selge saavutus oli raie piiramine jõeorgudes. Edu võtmeks oli ökoloogiast rääkimine vastavalt Stalini poolt seatud majanduslikele eesmärkidele. Ökoloogid rõhutasid metsa säilitamise majanduslikku kasu, selle asemel et kurta raie põhjustatud ökoloogilise kahju üle. Ekspertid hoiatasid planeerimisametit erosiooniohu suurenemise eest, kui jõgede ääres tehtav raie on liiga suur. Erosioonist mõjutatud pinnas oleks asunud Nõukogude hüdroelektrijaamade tammide piirkonnas. See oleks tekitanud Nõukogude majandusele lisaprobleeme ja lisakulusid. Nii sai rääkimisviisi muutes keskkonnaküsimusest majandusküsimus. Paljud Stalini kavandatud looduse muutmise projektid kukkusid läbi, seda ka väljaspool Nõukogude Liitu.

Lääne-Saksamaa liberaalse keskkonnakaitsemudeli näitena

Keskkonnakaitse poliitiliste ja majanduslike eesmärkide vahelised vastuolud tõid kaasa konflikte ka Lääne-Euroopas. Edulugusid on tänapäeval raske leida. Näiteks Lääne-Saksamaa keskkonnaseisundi halvenemine jõudis avalikkuse teadvusse 1960. aastate lõpus. Teine avaliku keskkonnamure laine tuli 1970. ja 1980. aastatel. Veel 1960. aastatel ei olnud majanduse olukord Saksa ühiskonna jaoks murekoht. *Wirtschaftswunder* ehk Lääne-Saksamaa majandusime oli paljude jaoks reaalne. 1970. aastatel, mil majandus aeglustus ja 1973–1974 tabas maailmamajandust naftakriis, muutus olukord kardinaalselt. (Dominick 1992, 210.)

Keskkonnaküsimused muutusid Lääne-Saksamaa Liitvabariigis poliitilisteks küsimusteks, kui Saksamaa kantsler Willy Brandt kaasas 1961. aastal keskkonnateemad oma ebaõnnestunud valimiskampaaniasse. Brandt ja sotsiaaldemokraatlik partei võitsid Bundestagi valimised 1969. aastal. Keskkonnaküsimused said seejärel paljudele esmatähtsaks ja ka roheliste partei loomises aastal 1980 peegeldus keskkonna kasvav olulisus. Keskkonnaseisund paranes mitmes mõttes. Reini vee kvaliteet hakkas püsivalt paranema 1980. aastate alguses, esimest korda pärast 1918. aastat (Disco 2007, 402). Lääne-Saksamaa veekogude olukord pärast Teist maailmasõda oli kohutav. Reini jõgi kujunes Lääne-Euroopa veereostuse sümboliks. 1960. aastatel jõgedesse juhitud Šveitsi, Prantsusmaa, Saksamaa ja Hollandi linnade, tehaste ja põllumajanduse reovesi rikkus eriti Reini. Seetõttu on raske näha Saksamaa keskkonnamuutusi puhta eduloona. (Pál 2017a, 52.) Kolibakterid sattusid reovee kaudu Reini vetesse juba Šveitsis. Allavoolu nende hulk jõevees järk-järgult suurenes. Euroopa Nõukogu uurimisaruandes 1966. aastal märgitakse, et ülemjooksul Grisoni kantonis leiti 30–100 kolibakterit detsiliitri kohta. See arv kasvas allavoolu, ulatudes 2000-ni kohas, kus Rein jõuab Bodeni järveni, ja 150 kilomeetrit Bodeni järvest allavoolu oli näit juba 24 000. (Euroopa

Nõukogu 1966, 18.) Kolibakterite hulk loetakse inimesele ohtlikuks, kui see ületab 500 detsiliitri kohta. 1980. aastateks oli Reini jõest saanud lahtine reoveekanal. Enam kui 50 miljardi euro toel on Reini vett sest ajast suudetud mitmetest kemikaalidest puhastada, kuid endiselt sisaldab see ohtlikus koguses kolibaktereid, giardia-parasiite ja noroviirust. (Kistemann jt 2001, 301.)

Mõned keskkonnaprobleemid aga süvenesid. Kahju tekitasid autoliiklus ja õhusaaste. Metsad kannatasid halva õhukvaliteedi tõttu ja uue nähtusena kerkis esile *Waldsterbe* ehk metsasurm. Suurim probleem oli see, et valdav osa ühiskonnast ei seadnud tarbimise kasvu kahtluse alla. Inimesed nõudsid puhast keskkonda, kuid soovisid säilitada tarbijatena endale meelepärast elustiili. Lääne-Saksamaa looduskaitseorganisatsioonide liikmete arv hakkas kasvama, huvi keskkonnateemade vastu tõusis. (Dominick 1992, 121–124.)

Autoritaarne keskkonnakaitse Ladina-Ameerikas

Nii nagu Nõukogude Liidus, on keskkonnakaitse ka mujal maailmas olnud seotud majanduslike ja poliitiliste eesmärkidega. Ladina-Ameerikast on näiteks Anthony Andersson (2018) analüüsinud Guatemala põhjaosas asuva suure vihmametsaala El Peténi rolli külma sõja ajal ning keskendunud sellele, kuidas mässuliste rühmitused ja valitsusväed džunglit kasutasid. Oma rikkaliku taimestikuga oli El Petén ideaalne peidupaik valitsuse vastu tegutsenud sissidele. Massimõrvade eest põgenejad löid džunglisse laagrid, lootes olla seal sõjaväe eest kaitstud. 1960. aastatel soovis valitsus El Peténi arendada mitme sektoriga majandusvööndiks, võttes eeskujuks Ameerika Ühendriikide Tennessee Valley Authority (TVA). Sõjaväehunta jättis aga peagi selle keeruka plaani kõrvale ja keskendus puidutööstusele. Hiljem, kui valitsus mõistis džungli tähtsust julgeoleku jaoks, sulges ta sellele juurdepääsu ja rajas looduskaitseala. Pärast seda võttis armee džungli oma kontrolli alla ja keelas inimestel sinna siseneda. Teisisõnu, looduskaitse tegelik eesmärk ei olnud seotud keskkonnaprobleemidega, vaid seda kasutati mässuliste ja põgenike vastu. Kaudselt aitas see aga säilitada El Peténi elurikkust ja loodusväärtusi. (Andersson 2018, 34–50.)

Tšiili hunta perioodi keskkonnamõju oli El Peténi näitest väga erinev. Pärast Pinocheti võimuletulekut 1973. aastal isoleeriti Tšiili kiiresti, millel olid tõsised tagajärjed riigi majandusele ja kaudselt ka keskkonnale. Tšiili üks olulisemaid eksporditartikleid oli rafineeritud vasemaak. Riik oli üks maailma suurimaid vasetootjaid ning korralike metallurgiaseadmete puudumisel põhjustas vasemaagi töötlemine tohutut keskkonnakahju. Chicago ülikooli professor Milton Friedman, kes oli külma sõja ajal liberaalse kapitalismi majanduspoliitika üks mõjukamaid majandusteadlasi, nõustas mitmeid Ladina-Ameerika riike ning tema mõju Tšiili majanduspoliitikale oli samuti väga suur. Tšiili planeerimisamet ODEPLAN järgis Friedmani nõuandeid ja lõpetas täielikult kesk-

konnakaitse riikliku rahastamise. Riigi totaalne eemaldumine keskkonnaprobleemidest tõi kaasa õhusaaste katastroofilise taseme vasetehaste läheduses. Keskkonnakriis oli Tšiilis hind, mida riik maksis liberaalse majanduskasvu eest. (Perez 2018, 75–95.)

Ladina-Ameerika juhtumid näitavad, et keskkonnamõtjude teema ei ole mustvalge, vaid väga keeruline. Repressiivsed autoritaarsed valitsused võivad mõnikord tahtlikult või tahtmatult keskkonda kaitsta, majanduslikult liberaalsed valitsused aga võivad keskkonnakaitse-alased investeeringud tegemata jätta.

Kujutelm sotsialistlikust küllusesarvest ja keskkonna hävitamine tarbimise kaudu

Ühekordsetest joogipakenditest said 20. sajandil konsumerismi ja raiskamise sümboolid ning olulised panustajad ülemaailmsesse keskkonnakriisi. Kuigi keskkonnanuuringutega tegelevad sotsiaalteadlased nõustuvad üldiselt, et liberalism ja osalusdemokraatia on tõhusa keskkonnavalase seadusandluse jaoks hädavajalikud (Brain ja Pál 2018, 1–3; Pál ja Perez 2021, 310–313; Pál 2021, 3–4), hakkasid ühekordsed pakendid domineerima nii USA karastusjookide turul kui ka kommunaalprügilates, ent klaaspudelid, joogiklaasid ja kaljatsisternid säilitasid oma domineeriva positsiooni kommunistliku Ida-Euroopa karastusjookide turul kuni selle kokkukukkumiseni.

Kogu külma sõja vältel võitlesid sotsialistlikud Ida-Euroopa riigid igat sorti defitsiidiga. Termin *defitsiidimajandus* võttis kasutusele János Kornai ning see hõlmas kestvat ja igakülgset defitsiiti, mis sandistas sotsialistlikke majandusi, eriti tarbijate vaatenurgast (Kornai 1980). Kuigi Kornai tähelepanekud olid õiged, oli teatud tarbekaupu paljudes sotsialistliku bloki riikides suhteliselt palju. Üks „luksustoodete“ rühmi, millega sotsialistlikud režiimid suutsid oma tärkavat tarbijaskonda üha suuremates kogustes varustada, olid suhkrurikkad joogid.

Karastusjoogid moodustasid seega üldise defitsiidi taustal huvitava erandi, mis tõstatab küsimusi sotsialistlike tarbijate keskkonnamõtju uute, veel avastamata aspektide kohta. Järgnevas analüüsin karastusjookide tootmisvõimsuste kasvu 1950.–1960. aastatel Tallinnas, Eesti NSVs.

Pärast Teise maailmasõja lõppu taastus karastusjookide tootmine elu normaliseerumise märgina Tallinnas kiiresti. Vahetult sõja järel valitsenud kriitilise olukorra valguses on üllatav, kui kiiresti suunati „luksuslikud“ toorained magusate ja gaseeritud jookide tootmisse. Näiteks kindlustasid Nõukogude ametivõimud Tallinna Limonaaditehasele¹ (TL) üle tosina tonni suhkru tarnimise ning lubasid diabeedihaigetele kodanikele mõeldud jookide jaoks kasutada üle 100 kg sahhariini, väga hinnalist kalorivaba

---

1 Aastatel 1944–1951 kasutati nime Karastusjookide ja Süsihappetehas „Talko“. 1951. aastal nimetati ettevõtte Tallinna Limonaaditehaseks ja 1970. aastatel sai ettevõttest nimemuutusega Tallinna Karastusjookide Katsetehas. Eesti limonaaditööstuse ajaloo kohta vt <https://linnaarhiiv.wordpress.com/2017/09/29/limonaad/>. (Tõlkija märkus.)

magusainet, mille kilohind oli tollal umbes sada korda kõrgem kui suhkrul. Peale magusainete andsid Nõukogude võimuorganid loa hankida puuviljamahlu, õunu, mustsõstraid, mustikaid, kirsse ja punaseid sõstraid.²

Limonaaditehase tootmine kasvas pärast lühikest rekonstrueerimisperioodi kiiresti, 17 450 hektoliitrit 1947. aastal üle 55 000 hektoliitri 1951. aastaks. Hilisstalinistlikul perioodil töötas TL välja „kvaliteetsete“ karastusjookide valiku, mis ilmus turule 1954. aastal. Nende „lipulaevade“ puuviljamahlasisaldus on sageli 14%. Eksootiliste puuviljade (apelsini, sidruni ja mandariini) sisaldusega joogid pidid sümboliseerima kommunismi jõudu, kodumaiste populaarsete maitsete (pirni, jõhvika, õuna ja mustsõstra) tutvustamine aga eestlaste erilist suhet loodusega.³

Ambitsioonikas plaan arendada Tallinna Limonaaditehast Nõukogude Eesti elanike varustajaks kvaliteetsete, kõrge puuviljasisaldusega karastusjookidega sattus aga kiiresti raskustesse. Mahlad olid lihtsalt liiga kallid.⁴ Loodetud tootmisbuumi kimbutasid ka kvaliteediprobleemid. Klaasist joogitaara, kommunistliku joogitööstuse väga õrn Achilleuse kand, osutus teiseks nõrgaks lüliks sotsialistlikus tarneahelas. Näiteks 3. veebruaril 1955 avastasid kontrolörid valmistoodangu ladu kontrollides, et 7200 pudelist üht sorti limonaadist oli 10% riknenud, seega praak (*брака по внутренним включениям*), teise limonaadisordi puhul oli 12% pudelitest praak. Tooraine hoidmise tingimused olid kohutavad. Näiteks oli TLI direktor ostnud üle 10 tonni suhkrut väljaspool ametlikke toiduainetetööstuse ministeeriumi kanaleid ja peitnud illegaalselt hangitud tooraine lattu, kus hoiti ka killustikku ja soola ning mis kubises sääskedest.⁵

Stalinliku Nõukogude Eesti katsumused gaseeritud pudelijookidega näitavad, et need tooted olid mitmes mõttes luksускаvad. Rohkesti kallist tooret, energiat, kütust ja muid vahendeid kulus jookidele, mida kommunismi ülesehitamise jaoks vaevalt et hädavajalikuks võiks pidada. Kerkib küsimus, miks pidi tootma suurtes kogustes gaseeritud jooke, kui need kulutasid ressursse, andes vähe praktilist kasu.

Mitmete tegurite koosmõju tõstis hüppeliselt karastusjookide tootmist ja tarbimist 1960. aastatel, mil TLI ambitsioonikaid tootmisplaanide mitte ainult ei täidetud, vaid ka ületati oluliselt. Näiteks tõusis TLis tootmine 1960. aastate esimesel poolel plaani järgi umbes 30% ja 1966. aastal ületati plaan 24% võrra, kogutoodang lähenes miljonile pudelile aastas.⁶

2 Tallinna Limonaaditehas, R.130.1.1. 1945. aasta aruanne, lk 10. Tallinna Linnaarhiiv.

3 Tallinna Limonaaditehas, R.130.1.29. 1954. aasta tootmisfinantsplaan, lk 4. Tallinna Linnaarhiiv.

4 Tallinna Limonaaditehas, R.130.1.29. 1954. aasta tootmisfinantsplaan, lk 1. Tallinna Linnaarhiiv.

5 Tallinna Limonaaditehas, TLA.R-130.1.34. Piirituse-, Õlle-, Tubakatööstuse Trusti käskkirjad. Tallinna Linnaarhiiv.

6 Tallinna Limonaaditehas, R.130.1.102. Aastaruanne, 1966. a., lk-d nummerdamata. Tallinna Linnaarhiiv.

Gaseeritud karastusjoogid esindasid mitmel viisil sotsialistlikku „küllusesarve“ ja vastandusid kommunismi sõjakale ideoloogiale.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi sotsialistlikud majandused, nagu Nõukogude Eesti oma, ei võtnud kunagi kasutusele ühekordset joogitaarat, tekitas joogitootmisvõimsuse pidev kasv, nagu osutab Tallinna Limonaaditehase näide, suurenenud ressurtsikulu nii jookide tootmiseks kui ka nende transpordiks. TLI juhtum viitab ka sügavatele struktuursetele probleemidele tooraine käitlemisel ja joogitaara taaskasutusel. Eelkõige viimast on peetud sotsialistliku majanduse keskkonnasõbralikuks jooneks, kuid kui vaadata põhjalikumalt praaktodete esinemissagedust ja potentsiaalselt taaskasutatavate klaaspudelite tegelikku eluiga, siis tundub olukord vähem roosiline.

Keskkonnakaitse külma sõja aegses Ungaris

Keskkonnakaitse alane debatt algas Ungaris vahetult pärast poliitilise süsteemi muutumist 1948. aastal. Peale ülestõusu ja selle mahasurumist 1956. aastal hakkasid poliitilised olud riigis 1958. aastal normaliseeruma. János Kádári juhitud uuest „riigisotsialismist“ sai üks külma sõja liberaalsemaid kommunistlikke režiime Ida-Euroopas. (Pál 2017a, 95–96.)

Debatt Ungari parlamendis märtsis 1976 andis stardilöögi riiklikult algatatud ja toetatud keskkonnapöördele, mis saavutas haripunkti 1970. aastate lõpus. 19. märtsil 1976 arutas parlament looduskaitsekava ning arutelu osalesid paljud Ungari Sotsialistliku Töölispartei (HSWP) mõjukamad liikmed ja aktivistid. Kõnedes rõhutati keskkonnakaitse ja riigi keskkonnatöö keskset tähtsust. Rahvasaadik István Fodorné nõudis täielikku ökoloogilist pööret: „Keskkonnakaitse peab olema iga kodaniku mure.“ Ülikooliprofessor ja Debreceni linna ülikoolihaigla direktor József Schnitzler märkis, et „keskkonna säilitamisest on saanud meie riigi keskne küsimus ja osa meie sotsialismi ülesehitamise poliitikast“. (Fodorné 1976.)

Keskkonnaprobleemide tagajärjed elanikkonnale olid eriti nähtavad riigi linnastunud ja tööstuslikes osades, nagu Miskolci linnapiirkond ja Borsodi piirkond. Riigi roll keskkonnateadlikkuse tõstmisel kogu ühiskonnas oli esmatähtis. Üksikjuhtumid räägivad palju keskkonnateadlikkusest alguse saanud aktivismist riigisotsialismi raames 1970. ja 1980. aastatel. Näiteks Borsodi keemiatehase (BVK) reoveepuhastusega seotud arutelud avalikustati aastatel 1972–1989 veidi enam kui sajas raportis, kirjalikus intervjuus ja raadiosaates. Uudiste rõhuasetus järgis muutust keskkonnateadlikkuses ning nende fookusanalüüs näitlikustab keskkonnohoiakute muutumist aastatel 1972–1989.

BVK reoveepuhastuse kohta avaldatud artiklid puudutasid (1) tehnilisi, (2) juriidilisi, (3) teavituse ja suhtekorralduse ning (4) keskkonnapoliitilisi aspekte. Kogu perioodi vältel domineeris aruteludes keskkonnatehnoloogiline teave, mida käsitleti 46 ajale-

heartiklis 92 artiklist koosnevas valimis (Pál 2017a, 208). 1970. aastate keskel (1972–1977) oli tehnoloogia keskne roll olulisem kui pärast seda.

Populaarsemad teemad muutusid aeg-ajalt. Näiteks aastatel 1972–1977 pälvis palju tähelepanu suur ÜRO arenguprogrammi projekt, mille käigus paigaldati Sajó jõe orus asuvasse jõkke automaatseiresüsteem. Meedias oli populaarne teema aastatel 1974–1978 välja töötatud reoveepuhasti projekteerimis- ja ehitustööde kajastamine. Kui 1975. aasta augustis reoveepuhasti ehitamist alustati, oli kohaliku meedia roll projekti propageerimisel suur. Samuti arvati, et meedial on kohustus teavitada kohalikke elanikke selle positiivsetest keskkonnamõjudest. Kohalikud ajalehed *Észak-Magyarország* ja *Déli Hírlap* kirjutasid sellest regulaarselt ning aeg-ajalt avaldati üleriigilises ajakirjanduses ja raadios teateid ehitustöö edenemisest. (Pál 2017a, 208.)

Ajakirjanike seisukohalt oli reoveepuhasti huvitav, kallis ja kõrgtehnoloogiline keskkonnaprojekt, millel oli riigi ühele saastatuimale piirkonnale väga positiivne mõju. Riigi sotsialistlik propagandamasin rõhutas, et see reoveepuhasti sisaldab isegi Lääne-Euroopa standardite järgi väga innovaatilist tehnoloogiat ja on kogu riigis ainulaadne. Ajakirjanduses väideti, et see „toodab puhtamat vett kui Sajó jõest võetud vesi“ (*Déli Hírlap*, 24. mai 1975). Need, kes projekti kallal töötasid, on uhked, et olid riigi sotsialistlikus keskkonnareostuse vastases võitluses esirinnas. Meedia keskendus reoveepuhasti kõrgtehnoloogilisele iseloomule, imporditud lääne keskkonnatehnoloogia efektiivsusele ja keskkonnakaitsele. Hiiglaslikud ehitustööd, mis oleksid olnud stalinistlikel 1950. aastatel kohalike ajalehtede esiküljel, ei jõudnud enam pealkirjadesse, sest need ei esindanud tehnika tippset. Näiteks tehti aastatel 1975–1977 Sajó jõel suuri maa-parandustöid, mis hõlmasid pinnase ja setete teisaldamise töid 19 hektari suurusel alal. Projekti ulatus ja massiivsed mullatööd jäid avalikustamata. Pärast reoveepuhasti valmimist ei pööratud meedias kuigi palju tähelepanu BVK rajatise tohutule suurusele, selle asemel rõhutati lehtedes projekti efektiivsust ja keskkonnasõbralikkust ning seda, kui kiiresti alandas see BVK saastamise eest makstavaid keskkonnatrahve.

Pärast reoveepuhasti ehituse valmimist 1977. aastal kasvas keskkonnateemasid käsitlevate reportaažide hulk. Neis olid tavalised ülivõrded ja liialdus. Uus reoveetehas oli „prestiižne ja kompleksne investeering“ ning „üks teerajajast“ teiste selliste tehaste jaoks Ungaris. Juba enne ehitamist oli see muutunud eeskujuks, „mida järgivad teised tööstusettevõtted“ (*Magyar Nemzet*, 7. mai 1975). Optimistlikes artiklites arutati varasema „surnud Sajó jõe“ helge tuleviku üle. Ajakirjanikud rõõmustasid ka selle üle, et keskkonnakaitse edu taga oli suur majanduslik pingutus, kuna reoveepuhastusplokk sündis „enneolematult kallite keskkonnakaitsemeetmete tulemusena“ (*Déli Hírlap*, 3. märts 1978).

Juba esimesest ehituspäevast sai BVK reoveepuhasti riigisotsialistlikus majandusplaneerimises keskkonnasõbralikkuse sümboliks. Samuti sümboliseeris see tsent-

raalse planeerimise paremust ja Ungari poliitilise süsteemi edukust võrreldes lääne kapitalistliku turumajandusega 1970. aastate lõpus. Projekt tõi aga välja ka tehnoloogia piiratud. Edu saavutati vaid teatud piirini. Reostusprobleemi lahendamise asemel vähendas enamik seadmeid vaid reostuse üksikute koostisosade hulka ja eraldas reostunud veest muda ning tahked jäätmed. Need probleemid olid identsed Lääne-Euroopa riikide omadega. (Pál 2017b, 137.)

1983. aastal viisid Budapesti Massikommunikatsiooni Uurimiskeskus ja NSV Liidu Teaduste Akadeemia Sotsiaalmajanduslike Probleemide Instituut läbi empiirilise uuringu Ungari ja Nõukogude Liidu elanike ökoloogilise teadlikkuse ja käitumise kohta. Need avalikku arvamust mõõtnud uuringud viidi aga läbi erisuguste meetoditega, mis välistab nende võrdlemise. Tulemused olid mõeldud kasutamiseks teadlastele ja otsustajatele. Ungari rühma juhtivad sotsioloogid Imre Dobossy ja László Kulcsár testisid, kas ökoloogiline teadlikkus on reaalne nähtus ja kuidas seda saab mõõta avaliku arvamuse küsitluse abil. Nad rakendasid Eesti sotsioloogide Marju Lauristini ja Peeter Vihalemma väljatöötatud sotsiaalpsühholoogia tõlgendusparadiigma teooriat. Lauristini ja Vihalemma sõnul kujutavad kogemused endast „väljakutseid“, mis lõpuks vallandavad „vastused“. Vastused võivad tunduda väga erinevad. (Dobossy ja Kulcsár 1983.)

Dobossy ja Kulcsár tõlgendasid ökoloogiliste kogemustega seotud reaktsioone kui „ökoloogilist teadlikkust“. Nad uskusid, et „meetodid“, millele vastajad ökoloogiliste probleemidega tegelemisel tuginesid, sõltusid sellest, mida nad arvasid ökoloogiliste probleemide põhjustest, ohtudest, tagajärgedest ja lahendustest. Dobossy ja Kulcsár kasutasid Lauristini ja Vihalemma väljatöötatud parameetreid vastuste mõõtmiseks ja analüüsimiseks. Üks nende peamisi eesmärke oli mõõta, kui oluliselt pidasid vastajad ökoloogilisi probleeme. Erisuguseid vastuseid andsid näiteks need, kes elasid Budapesti kesklinnas, ja need, kes veetsid suure osa oma vabast ajast looduses matkates, kalal või jahil. Seejärel mõõtsid Dobossy ja Kulcsár ökoloogiliste probleemide põhjusteid 15 võimaliku näitaja abil. Vastajad pidid nendest näitajatest valima kolm, mida nad pidasid kõige olulisemaks. (Dobossy ja Kulcsár 1983.)

Kõik Ungari vastajad pidasid kõige olulisemaks 1980. aastate alguse pakilisemaid keskkonnateemasid: järvede ja jõgede saastumist, linnade mürareostust ning õhukvaliteedi halvenemist. Uuringu viimases osas analüüsis uurimisrühm võimalikke sotsiaalseid ja majanduslikke lahendusi. Siin said vastajad soovitada, kuidas lahendada kiireloomulisi ökoloogilisi probleeme ja nende negatiivseid tagajärgi. Teadlased rõhutasid, et nad ei otsi realistlikke ja teaduslikult tõestatud lahendusi, vaid nende eesmärk on välja selgitada vastajate hoiakud ja levinumad ideed kiireloomuliste keskkonnaprobleemide lahendamiseks. Vastuseid oli seinast sein. Vanemad vastajad rõhutasid isikliku vastutuse olulisust, ootasid valitsuselt lahenduste leidmist ja nõudsid

karmimat keskkonnapoliitikat. Mehed rõhutasid keskkonnapoliitika ja saastet vähendava tehnoloogia tähtsust. Huvitaval kombel leidis vaid alla 15% vastanutest, et keskkonnakaitsega seotud teadusuuringutele ei ole eraldatud piisavalt raha ning et rahvusvaheline koostöö ida- ja lääneriikide vahel ei ole piisavalt tõhus. Veelgi tähelepanuväärsem on see, et vaid 10% vastanutest nõudis Ungaris keskkonnakaitse tugevdamist. Vähem kui 10% vastanutest leidis, et keskkonnakaitse peaks olema karmim ja vaja oleks rajada rohkem keskkonnakaitsealaseid. Üllatuslikult uskus üle 90% vastanutest, et meedia pööras keskkonnateemadele piisavalt tähelepanu. (Dobossy ja Kulcsár 1983.)

Autoritaarse keskkonnakaitse teooria konstrueerimine

Liberaalsetes demokraatiates on keskkonnakaitse sageli jäänud vaeslapse ossa. Lääne-Saksamaa näide osutab, et liberaalsete demokraatiate poliitiline eliit ei suuda sageli keskkonnakaitset edendada. Ühiskonna toetus keskendub vaid üksikutele keskkonnakaitseprobleemidele ja ignoreerib paljusid teisi elutähtsaid keskkonnaküsimusi. Teisalt osutavad Guatemala ja Tšiili näited, et autoritaarse riigi roll keskkonnakaitsealases tegevuses võib samuti olla väga vastuoluline. Guatemala verise kodusõja puhul ründas valitsus oma poliitilisi vastaseid ja kasutas vastaste mahasurumise vahendina väga ranget, sõjaväe abil kehtestatud keskkonnakaitset vihmametsades. Tšiili puhul seevastu oli tegu riigiga, kes kasutas oma ulatuslikku poliitilist võimu keskkonnakaitse vähendamiseks.

Riigi rolli peetakse sageli keskseks, kuid keskkonnakaitse on majanduse ja tööstuse arengus sageli kannatada saanud. Keskkonnakaitseprobleemid olid vastuolulised ka kommunistlikus Ida-Euroopas. Kommunistlikud riigid võtsid endale ülesandeks pakkuda oma kodanikele mugavaid ja ohutuid elutingimusi ning toitvaid ja maitsvaid toite ja jooki. Suur osa kavandatud küllusesarvest jäi planeerijate lauale, kuid mõnel juhul, näiteks karastusjookide puhul, õnnestuski tekitada tootmisbuum. Gaseeritud jookide tootmise kasv mitte ainult ei kustutanud kommunistlikku janu, vaid tarbis pidevalt rohkem toorainet, energiat ja kasutas aina enam tööjõudu, aidates sellega kaasa nii sotsialistliku arengu eesmärkide saavutamisele kui ka saastamisele.

Ungaris keskendus sotsialistlik riik keskkonnakaitsele juba 1950. aastatel ning riiklik keskkonnakaitseamet loodi 1960. aastatel. Erialahendused, näiteks insenerid, hüdroloogid ja kultuuriühingud, osalesid keskkonnaalastes debattides 1960. aastatest alates. Mõned keskkonnaprobleemide ja sotsiaalsete debattide elemendid olid seega Ungaris ja Lääne-Euroopas sarnased. Kuid mitmed tunnusjooned olid ka väga erinevad. Need olid lääne seisukohalt „veidrad“, nagu näiteks Ladina-Ameerika riikide keskkonnakaitsemeetmed. Neid keskkonnakaitse alaseid jõupingutusi ei saa üle kanda lääne keskkonnakaitse loogikasse ja süsteemi.

Ametliku kommunistliku retoorika kohaselt muutusid keskkonnaprobleemid riikliku küsimuseks: neid peeti ühiskonna ja riigi jaoks oluliseks. See oli vastupidine olukorrale lääneriikides, näiteks Lääne-Saksamaal. Hoolimata lääne veendumusest, et Ida-Euroopas on keskkonnavalused arutelud maha surutud, propageeris ja toetas Ungari valitsus arutelu keskkonnareostuse üle. Kommunistlikus Ungaris arutati arendustega kaasnevaid keskkonnaaspekte sageli avalikult. Valitsusorganisatsioonid, tehased ja omavalitsused arutasid keskkonnaprobleeme, korraldasid keskkonnakaitsemeetmeid ja nendega seotud investeeringuid. Ideoloogilisel tasandil oli keskkonnahoid sotsialistlike riikide nurgakivi. Riigi roll oli aga Lääne-Euroopa omast erinev. Kohati meenutas kommunistliku riigi käitumine Ungaris Ladina-Ameerika riikide „veidraid“ tegusid. Riik kasutas keskkonnakaitset mitmesugustel eesmärkidel propagandana ning õigustas keskkonnakaitset pingutusi kui tehnilist ja majanduslikku tegevust. Kommunistlik majandus püüdis korrata lääne majandussuutavust, mis tõi aga kaasa samasugused keskkonnaprobleemid nagu lääne tööstusriikides.

Soome ja inglise keelest tõlkinud Kanni Labi

Allikad

Andersson, Anthony. 2018. „Red and Green All Over: Counterinsurgency and Conservation in the Jungles of Cold War Guatemala.“ – *Environmentalism under Authoritarian Regimes: Myth, Propaganda, Reality*, toimetanud Stephen Brain ja Viktor Pál, 34–50. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061-3>.

Brain, Stephen. 2011. *Song of the Forest. Russian Forestry and Stalinist Environmentalism, 1905–1953*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt5hjn2f>.

Brain, Stephen ja Viktor Pál, toim. 2019. *Environmentalism under Authoritarian Regimes: Myth, Propaganda, Reality*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061>.

Magyar Nemzet. 1975. „BVK Szennyvízkezelése.“ 7. mai.

Cetkauskaitė, Anolda ja Simo Laakkonen. 2009. „Jokien pilaantumisen ja suojelun ympäristöhistoriaa Neuvosto-Liettuassa 1945–1990.“ – *Terra* 121 (3): 5.

DeBardeleben, Joan. 1985. *The Environment and Marxism-Leninism: The Soviet and East German Experience*. London: Westview Press.

Déli Hírlap. 1976. „A BVK szennyvíztisztító üzeme.“ 24. mai.

———. 1978. „Környezet és Gazdaságosság.“ 3. märts.

Disco, Cornelis. 2007. „Accepting Father Rhine? Technological Fixes, Vigilance, and Transnational Lobbies as ‘European’ Strategies of Dutch Municipal Water Supplies 1900–1975.“ – *Environment and History* 13 (4): 381–411. <https://doi.org/10.3197/096734007X243140>.

Dobossy, Imre ja László Kulcsár. 1983. „Az ökológiai tudat és viselkedés társadalmi tényezői.“ – Vera and Donald Blinken Open Society Archives, fond HU-OSA-420-2: Confidential Reports and Publications (Bizalmas jelentések és kiadványok).

Dominick, Raymond H. III. 1992. *The Environmental Movement In Germany: Prophets and Pioneers, 1871–1971*. Bloomington: Indiana University Press.

Euroopa Nõukogu. 1966. *Fresh Water Pollution Control in Europe*. Council of Europe.

Feshback, Murray ja Alfred Jr. Friendly. 1988. *Ecocide in the USSR: Health and Nature under Siege*. New York: Harper Collins.

Fodorné, István. 1976. „Válijk minden állampolgár emberi tulajdonságává a környezetvédelem.“ – *Népújság*, 20. märts.

French, Hilary F. 1990. *Clearing the Air: A Global Agenda*. Washington: Worldwatch Institute.

Gille, Zsuzsa. 2007. *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History. The Politics of Waste in Socialist and Post-Socialist Hungary*. Bloomington: Indiana University Press.

Goldman, Marshall I. 1972. *The Spoils of Progress: Environmental Pollution in the Soviet Union*. Cambridge: MIT Press.

Jancar, Barbara. 1987. *Environmental Management in the Soviet Union and Yugoslavia: Structure and Regulation in Federal Communist States*. Durham: Duke University Press.

Kistemann, Thomas, Susanne Herbst, Friederike Dangendorf ja Martin Exner. 2001. „GIS-based Analysis of Drinking-water Supply Structures: a Module for Microbial Risk Assessment.“ – *International Journal of Hygiene and Environmental Health* 203 (4): 301–310. <https://doi.org/10.1078/1438-4639-00050>.

Komarov, Boris [Wolfson Ze'ev]. 1980. *The Destruction of Nature in the Soviet Union*. New York: M. E. Sharp Armonk.

Kornai, Janos. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland.

Pál, Viktor. 2017a. *Technology and the Environment in State-Socialist Hungary. An Economic History*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-63832-4>.

———. 2017b. „Heavy Industry and its Environmental Impact in Northern Hungary between 1950 and 1980.“ – *Forum Historiae* 11 (1): 128–140.

———. 2021. „Toward Socialist Environmentalism? Scientists and Environmental Change in Modern Hungary.“ – *Environment and History*. <https://doi.org/10.3197/096734021X16076828553395>.

Pál, Viktor ja Leonardo Valenzuela Perez. 2021. „Environmental Protection under Authoritarian Regimes in Cold War Chile and Hungary.“ – *Global Environment* 14 (2): 310–334. <http://dx.doi.org/10.3197/ge.2021.140204>.

Perez, Leonardo Valenzuela. 2018. „Crafting Authoritarian Atmospheres under Pinochet's Dictatorship.“ – *Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality*, toimetanud Stephen Brain ja Viktor Pál, 75–95. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061-5>.

Pryde, Philip R. 1972. *Conservation in the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press.

———. 1991. *Environmental Management in the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schnitzler, József. 1976. „Hazánkban a környezetvédelem központi kérdéssé vált, része embercentrikus, szocializmust építő politikánkknak.“ – *Népújság*, 20. märts.

Scott, James C. 1998. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.

Völgyes, Ivan, toim. 1974. *Environmental Deterioration in the Soviet Union and Eastern Europe*. New York: Praeger.

Weiner, Douglas. 1988. *Models of Nature: Ecology, Conservation, and Cultural Revolution in Soviet Russia*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

———. 1999. *A Little Corner of Freedom. Russian Nature Protection from Stalin to Gorbachev*. Berkeley: University of California Press.

Viktor Pál – PhD, ungari keskkonnajaloolane, Tampere Ülikooli ja Ostrava Ülikooli kaasprofessor ning Helsingi Ülikooli külalisteadur. On avaldanud raamatu „Technology and the Environment in State-Socialist Hungary: An Economic History“ (Palgrave Macmillan, 2017) ja toimetanud koos Stephen Brainiga artiklikogumiku „Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality“ (Routledge, 2019).

E-post: viktor.paal[at]gmail.com

Environmental Protection in Authoritarian Societies

Viktor Pál

Keywords: environmentalism, environmental protection, authoritarian societies, environmental problems, Soviet studies

This article examines the environmental relations of authoritarian governments by exploring case studies left and right, in communist Estonia, Hungary as well as in Central-, and Latin America via the juntas of Guatemala and Chile. Environmental pollution had been growing throughout the twentieth century with a particular global rise after world war two. Environmental issues included air-, water-, and soil pollution which were often related to agricultural-, and industrial production as well as urbanization, and adjacent infrastructures. The booming consumer lifestyle took its toll by opening the waste stream, first in North America, and Europe and in the past decades in Asia, Latin American and other regions of the world.

The purpose of the article is to explain some of the key factors of the environmental crisis by exploring discourses and responses to the multifaceted environmental problems which involved very different environments, resources, and stakeholders within different political-, and cultural settings, having in common perhaps only one feature: the situatedness of authoritarian political systems.

Thus, this article puts environmental struggles of isolated case studies in Estonia, Hungary, Guatemala, Chile in a wider context, and aims to answer the question: how and why authoritarian regimes used similar and different technologies, strategies and propaganda to promote a more circular use of natural resources, and this limiting environmental harms.

Viktor Pál is a Hungarian environmental historian, an Associate Professor at the University of Tampere and the University of Ostrava, and a Visiting Researcher at the University of Helsinki. He is the author of the book "Technology and the Environment in State-Socialist Hungary: An Economic History" Palgrave Macmillan, 2017) and, with Stephen Brain, has co-edited the collection of essays, "Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality (Routledge, 2019).

E-mail: viktor.paal[at]gmail.com

Vastuseisust protestideni: võitlus fosforiidikaevanduste vastu 1970. ja 1980. aastate Eestis

Olev Liivik

Teesid: Artikkel käsitleb fosforiidikaevanduste planeerimist Virumaale Toolse ja Rakvere-Kabala piirkonda. Toolsesse asuti Moskva ametkondade eestvõtmisel kavandama lahtist kaevandust 1970. aastate alguses, Kabalasse kümme aastat hiljem maa-alust kaevandust. Fosforiidikaevandamine ohustanuks tõsiselt keskkonda ning kaevandustele oli Eestis tugev vastuseis. Gorbatšovi pere-stroika- ja glasnosti-poliitika toel kasvas vastuseisust 1987. aastal välja esimene suurem protestiliikumine Eesti lähiajaloo, mis oli nii keskkonnakaitseline kui rahvuslik.

Võtmesõnad: fosforiidisõda, keskkonnakaitsese, fosforiit, Virumaa, keskkonnaliikumised

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22110>

Sissejuhatus

Keskkonnakaitsese oli valdkonnaks, kus NSV Liidus tolereeriti mõningal määral kodanikuaktivismi ja vaba mõttevahetust, sest seda ei peetud justkui tõsiseks poliitikaks (vrd DeBardeleben 1985; Weiner 1999). Enne Mihhail Gorbatšovi perestroika- ja glasnostipoliitikat oli keskkonnaaktivismi kandepind siiski kitsas, haarates peamiselt teadlasi ning muu intelligenti esindajaid. Nii mõnelgi neist õnnestus ennast ka kuuldavaks teha, sest alates Nikita Hruštšovi valitsemisajast hakati avalikkuse ette tooma looduskaitsealisi valupunkte, millel võis olla laiem keskkonnakaitseline tähendus. Näiteks jäävad 1950. aastate teise poolde ja 1960. aastate algusesse NSV Liidus mitmed looduskaitseorganite initsiatiivid, nagu looduskaitseaduste vastuvõtmine ning riiklike looduskaitseorganite asutamine (mõlemad liiduvabariikide tasandil), kuid Hruštšovi aja keskkonnakaitsese uurinud Laurent Coumeli hinnangul pööret paremuse poole siiski ei toimunud, vaid otse vastupidi – loodusressursside hävitamine, mis oli ulatuslik juba Stalini ajal, võttis üha suuremaid mõõtmeid ning keskkonna halvenemine jätkus (Coumel 2013). Kui lääne ühiskondades toimus 1970. aastatel keskkonnateadlikkuse tõus ning keskkonnahoid muutus poliitiliselt laetuks ja polariseerivaks, sünnitades mitmesuguseid radikaalseid ja vasakpoolseid keskkonnaliikumisi, sealhulgas roheliste parteisid (vrd nt Rootes 2003; Mihaylov ja Perkins 2005), siis NSV Liit seevastu püüdis administratiivsete meetoditega luua endast roheline riigi kuvandit. Vastu võeti suurel hulgal keskkonnakaitsese puudutavaid õigusakte – rohkem kui üheski muus riigis, uhkust tunti „vabatahtliku“ looduskaitseliikumise üle, mis oli

---

Artikli valmimist on toetanud Tartu Ülikooli teadus- ja arendusprojekt PHVAJ16908 (baasfinantseerimine).

paberil tõesti muljetavaldav, sest üle kogu maa kuulus looduskaitsealadesse miljoneid inimesi (Goldmann 1992, 2–3). Samal ajal aga salastati suur osa keskkonnaandmeid ja kriitilisi arvamusi keskkonda hävitavate projektide kohta, mille hulgast võib nimetada näiteks Siberi jõgede ümberpöörmist ja Baikali-Amuuri raudteetrassi (BAM) rajamist (Weiner 1999, 403–404). Õigupoolest alles poliitilised muutused 1980. aastate teisel poolel võimaldasid nii NSV Liidus kui tema satelliitides Ida-Euroopas tuua tõsised keskkonnakaitseprobleemid ühiskondlikku rambivalgusesse, kusjuures üheks põhiliseks faktoriks keskkonnaprobleemide laiemal teadvustamisel vähemasti NSV Liidus oli Tšernobõli tuumajaama katastroof 1986. aasta kevadel (vrd Jancar-Webster 1993; Stewart 1992). Järgnevatel aastatel tekkis paljudes NSV Liidu piirkondades enamasti lokaalsetest teguritest tõukunud keskkonnaliikumisi, mis tõid tänavatele suurel hulgal protestijaid. Venemaa keskkonnakaitset uurinud Douglas Weiner (1999, 429) märgib, et perestroika-aegsel Venemaal tulid tänavatele tavalised inimesed peamiselt oma maiste murede pärast, nõudes elamisväärset keskkonda nii endale kui oma lastele. Ent keskkonnaprotestid kestsid vaid lühikest aega, tegid ruumi uutele ja sageli palju ulatuslikumatele protestiliikumistele, mille fookuses olid majanduslikud ja poliitilised nõudmised. Weineri (1999, 34) arvates võib keskkonnaliikumiste lühikest eluiga seletada asjaoluga, et tavaline vene inimene ei määratlenud ennast looduskaitse kaudu ning varem või hiljem oldi ikkagi lummatud Nõukogude tööstuse ja põllumajanduse arengust.

NSV Liidus toimunu valguses tuleks samalaadseid protsesse käsitleda ja hinnata ka Eestis. Looduskaitse seadusandliku ja korraldusliku külje poolest oli Eesti kahtlemata kommunistliku impeeriumi üheks edumeelsemaks piirkonnaks. Esimese liiduvabariigina kehtestati Eestis looduskaitse seadus (1957) ning siin moodustati 1971. aastal esimene rahvuspark NSV Liidus: Lahemaa (Pryde 1992, 11–12). Ühe 1980. aastate alguses Ungari ja NSV Liidu teadlaste koostöö raames Eestis läbi viidud keskkonnateadvuse uuringu järgi oli siinse elanikkonna teadlikkus keskkonnaprobleemidest kõrge, mis arvatavasti oli üheks teguriks, miks suurem osa uuringus osalenutest tundis Eesti keskkonna seisundi pärast muret (Lauristin, Timak ja Vihalemm 1985). Ent muretsemiseks oli kahtlemata ka väga kaalukaid põhjuseid. Näiteks 1980. aastate keskpaigas oli Eestis tööstuse ja transpordi poolt põhjustatud õhusaaste ühe elaniku kohta konkurentsilt suurim liiduvabariikide hulgas (Pryde 1992, 16). Kõige suuremat kahju põhjustasid keskkonnale põlevkivi ja fosforiidi kaevandamine, kuid ulatuslikud keskkonnasaastajad olid ka põllumajandus ning Nõukogude sõjavägi (Raudsepp, Heidmets ja Kruusvall 2009, 225). Elanikkonna keskkonnateadlikkuse kõrval oli keskkonnasaaste tõenäoliselt peamiseks teguriks, miks sai Eestis Gorbatšovi perestroika- ja glasnostipoliitika esimeseks lakmuspaberiks keskkond, millega enamasti ristusid küll veel ka

muinsuskaitse, miljööväärtuste kaitse, demograafia jt küsimused. Juba alates 1985. aastast hakkasid hoogu koguma debatid Tallinna Süda tänava hõlmikpuu ning Süda-Tatari tänava puitasumi säilimise üle (Magnus ja Sander 2019) ning 1986. aasta kevadest hakati avalikkuses sõna võtma fosforiidikaevanduste rajamisega kaasnevate ohtude teemal. Sellest kasvas 1987. aastal välja avalik protestiliikumine, mida tuntakse fosforiidisõja¹ (Lauristin 1988, 425) nime all, millele ma eelistan neutraalsemaid väljendeid „kampaania“ ja „võitlus“.

Käesolevas artiklis käsitlen vastuseise ja debatte fosforiidikaevanduste rajamise ümber 1970. aastate algusest kuni 1987. aasta avaliku protestiliikumiseni, otsides vastuseid järgmistele küsimustele:

- kuidas suhtuti fosforiidikaevanduste rajamisse enne avalikku protestiliikumist;
- millised eeldused ja põhjused viisid protestiliikumise tekkimiseni;
- kuidas kujunes ja arenes protestiliikumine;
- milline oli protestiliikumise olemus ja ulatus;
- millised olid protestijate peamised mured ja nõudmised;
- milline tähendus oli protestiliikumises keskkonnakaitselistel aspektidel.

Artikli seisukohast olulisematest käsitlustest nimetan enda uurimust Eesti elanike protestikirjadest (Liivik 2018) ning ajakirjanik Juhan Aare publitsistlikku käsitlust fosforiidisõjast (Aare 1999). Töö kirjutamisel olen kasutanud arvukalt Rahvusarhiivi dokumente ning Eesti Ajaloomuuseumis asuvat Juhan Aare fosforiidikaevanduste vastu suunatud protestikirjade kollektsiooni (vt lähemalt Liivik 2018).

Maardust Toolseni

Eesti fosforiiditööstus sai alguse 1920. aastate esimesel poolel, kui Jõelähtme kihelkonnas Ülgasel avati esimene allmaakaevandus. Hiljem viidi tootmine üle Maardusse, kus esimene kaevandus lasti käiku 1940. aastal, selle lähedusse kerkisid raskustuvabrik ja väetisetehas. Sõjajärgsetel aastatel hakkasid fosforiidi kaevandamise mahud kiiresti kasvama, mis oli üheks põhjuseks, miks otsustati allmaakaevandamiselt minna üle avakaevandamisele. Esimene karjäär avati Maardus 1954. aastal ning 1965. aastal otsustati allmaatööd üldse lõpetada (Reinsalu 2012, 9). Ehkki lahtisest karjäärist kaevandamine oli märksa odavam, kaasnes sellega keskkonnale tõsine kahju, mille „süüdlaseks“ oli fosforiidikihi peal olev graptoliitargilliit ehk diktüoneemakild. Viimane kaevati maa seest välja koos fosforiidimaagiga, kuid ei leidnud kasutust, vaid heideti puistangutesse, kus see kippus tuule käes kuumenema, põhjustades isesüttimist ja põlenguid, mille tagajärjel toimus õhu saastumine väävlühenditega ning pinnase- ja põhjavee reostumine raskemetallidega (Viiding ja Vingi-

1 Fosforiidisõja mõiste tuli käibeile juba 1988. aastal, kuid laiemalt hakati seda kasutama 1990. aastatel.

saar 1976, 15; Petersell 2009, 17; Reinsalu 2012, 9). Peale selle väitsid mõned Eesti teadlased, et toodangu suurenemisega kasvavat Maardus toorme kaod ning fosforiidist toodetud fosforiidijahu ei olevat põllumajanduse jaoks efektiivne (Viiding ja Vingisaar 1976, 15–16).

Eesti maapõue uuringute käigus avastati sõjajärgsetel aastakümnetel terve rida fosforiidimaardlaid, millest enamik paiknes Virumaal. Neist perspektiivikamaks loeti Toolse ja Rakvere maardlaid. Väiksema, Toolse fosforiidivarud ületasid Maardut üle kümne korra, aga Euroopa suurimaks loetava Rakvere varusid hinnati üle 250 korra suuremaks, ehkki kaevandamist kaaluti tollal vaid suurel maa-alal laiuva maardla idaosas Kabalas (Õiend 1983; Petersell 2009, 19).

Fosforiidivõitluse algus Eestis on seotud Toolse maardla kasutuselevõtmise plaanidega, mis ulatuvad 1970. aastate algusesse. Juhan Aare (1999, 6) sõnul sai sellest alguse fosforiidisõda, mis kestis tema väitel koguni 18 aastat, olles esimesel perioodil 1971.–1986. aastani „peamiselt kulissidetagune“, sest fosforiidilahinguid peeti sel ajal kinniste uste taga ametnike ja teadlaste kabinetites. Seevastu fosforiiditemaatika parimaid asjatundjaid keemik Mihkel Veiderma (2000, 626) on fosforiidivõitluses toonud välja kolm lainet: 1970. aastad, 1980. aastate esimene pool ning 1980. aastate teine pool. Veiderma loeb fosforiidivõitluse alguspunktiks 1972. aastat, kui NSV Liidu Riiklike Varude Komitee kinnitas Toolse maardla fosforiidi- ja lubjakivi-varud, mille järel võtsid Moskva ametkonnad maardla evitamisel suuna lahtise kaevanduse projekteerimisele. Üleliidulise tähtsusega ettevõtmistele tuli saada siiski ka liiduvabariigi kooskõlastus, mida oodati Eesti NSV valitsuselt 1974. aastal tehnilis-majanduslikele põhjendustele, mis pidi olema projekteerimise lähteülesandeks.

Tõenäoliselt eeldati Moskvast, et liiduvabariigi juhtkond annab kaevanduse rajamisele rohelist tuld, aga nii ei läinud. Veiderma väitel – mida kinnitavad samuti Eestis leiduvad arhiivimaterjalid – keeldus Eesti NSV Ministrite Nõukogu (edaspidi MN) Eesti NSV Teaduste Akadeemia (edaspidi TA) ekspertkomisjoni arvamusele toetudes lahtisele kaevandusele kooskõlastust andmast, soovitades alternatiivina töötada läbi allmaakaevanduse variandi ning uurida diktüoneemakilda kasutusvõimalusi, mis oli nagu Maarduski kavatsatud matta karjääri puistangutesse (Veiderma 2000, 626–627; Ettepanek 1974; Klauson 1974).

Tõrked Toolse maardla kasutuselevõtmisel tekitasid surve tõsta fosforiiditootmise mahtusid Maardus, sest NSV Liidus nähti ette mineraalväetiste kasutamise kasvu. Samal ajal survestati Moskva ametkondades Toolse kaevanduse planeerimist. Sellele osutas NSV Liidu MNi ja NLKP² Keskkomitee (edaspidi KK) 12. veebruari 1976 määrus, millega nähti ette laiendada fosforiidijahu tootmist Maardus ning alustada

---

2 Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei.

1979. aastal Toolse kaevanduse ehitamist (Veiderma 2000, 627). Tuleb tunnistada, et määruse Toolset puudutava osa elluviimine kõigest kolme aastaga oli ebarealistlik, sest puudus otsus sellegi kohta, kas projekteerida lahtine kaevandus või uurida võimalusi Eesti NSV ametkondade poolt eelistatud allmaakaevanduse rajamiseks, mis oleks aga läinud tunduvalt kallimaks.

Moskvas vastu võetud määrus ajendas Eesti teadlasi ja mitut ametkonda saatma murelikke pöördumisi Eesti NSV partei- ja valitsusjuhtidele, kes kirjutasid omakorda Moskvasse NSV Liidu valitsusasutustele, võttes kuulda kohalike ekspertide arvamust. Nende kirjade sõnum oli järgmine: keskkonnakaitselistel argumentidel ei tohi Toolsesse rajada avakaevandust ning maardla evitamine nõuab maavarade kompleksset kasutamist, iseäranis tuleb arvestada diktüoneemakilda ärakasutamist. Sellest ajast on säilinud EKP³ KK ning NSV Liidu ametkondade kirjavahetus, mis osutavad Eesti NSV ametkondade tehtud ettepanekutele eraldada kildast haruldasi metalle, sealhulgas uraani (vt Käbin 1976). Väärrib märkimist, et Sillamäel ja mujal NSV Liidu uurimisasutustes olid suure saladuskatte all toimunud Virumaa diktüoneemakilda uuringud juba mitukümmend aastat, kuid selle uurimistööga seotud olnud Ello Maremäe väitel oli uraani eraldamine diktüoneemakildast erakordselt suurtest pingutustest hoolimata osutunud ebaefektiivseks ja ebaökonomseks, mistõttu oli Sillamäel loobutud uraani tootmisest kohalikust kildast (Maremäe 2000, 508).

Kõige otsekohasema keskkonnakaitselise avalduse tegi Toolse teemal 1976. aastal Eesti NSV Geoloogia Valitsus (Kivit 1976). Eesti NSV parteijuhtidele tehtud pöördumises toonitati Toolse maardla maavarade kompleksse kasutamise vajadust, viidati diktüoneemakilda isesüttimisele, atmosfääri ja piirkonna jõgede saastumise ohule, Lahemaa rahvusparki lähedusele ning anti mõista, et piirkond ei kannata Toolse kaevanduse taolist saasteallikat välja, kuna Kunda tsemendivabrik on seal juba niigi tõsine keskkonda saastav objekt. Pöördumises konstateeriti, et juhul kui Toolse kaevanduses ei ole võimalik maavarasid kaevandada komplekselt, tuleb selle kasutuselevõtmine lükata tulevikku.

Seekord ei jäädud Eestis ootama, kuniks Moskvast saadetakse kooskõlastusringile järjekordne Toolse kaevanduse projekteerimise taotlus. TA Presiidiumi otsusega moodustati 25. mail 1976 fosforiidikomisjon eesotsas Mihkel Veidermaga, mille ülesandeks oli koostada fosforiidimaardla uurimis- ja katsetööde programm aastateks 1977–1980 (Veiderma 2000, 627). Programm hõlmas mitmeid uurimisvaldkondi, nagu maardla geoloogia, kaevandamine, fosforiidi rikastamine ja töötlemine, kaasmaavarade kasutamine ning kaevandamise mõju keskkonnale ja elukooslusele, aga ka kultuurimälestiste kaitse ning majanduslik efektiivsus. Fosforiidikomisjoni esime-

---

3 Eestimaa Kommunistlik Partei.

heks valitud Veiderma väitel oli üheks tähtsaimaks tööloiguks uurida mäetööde keskkonnamõju. Seda oli võimalik teha suures osas Maardu fosforiidikarjääris ning prognoosida selle põhjal geoloogiliste, geokeemiliste ja hüdroloogiliste nähtuste kulgu ja ohtlikkust Toolses.

Eesti teadlaste aktiveerumine seoses Toolse maardlaga võis vähemalt osaliselt olla põhjuseks ühele ajalooteaduses peaaegu täiesti tähelepanuta jäänud aktsioonile nimega „Eesti loodusteadlaste memorandum“, mis koostati 1977. aasta mais, adresseeriti „kolleegidele“ Soomes, Rootsis, Taanis ja Lääne-Saksamaal ning paluti avaldada nimetatud riikide mitmes vähem ja rohkem tuntud ajakirjandusväljaandes. Rahvusarhiivist võib leida selle inglise keeles koostatud dokumendi eestikeelse tõlke, mis pärineb Stockholmi Eesti Päevalehe toimetusest (Loodusteadlaste kiri 1977). Mitme lehekülje pikkuse anonüümkirja taga oli justkui 18 loodusteadlast Tallinnast ja Tartust järgmistest institutsioonidest: Eesti NSV Looduskaitse Selts, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinna Polütehniline Instituut ja Tartu Riiklik Ülikool. Juba taasiseseisvunud Eestis tunnistas kirja autorluse üles tehnikateadlane Jaak Pihlau. Igapäevast leiba teenis ta Tallinna Polütehnilise Instituudi küberneetika instituudis vanemteadurina, kuid tema varjatumaks pooleks, millest teadsid väga vähesed, oli põrandaalune tegevus, millesse ta panustas mitme läände toimetatud memorandumi ja apelli kaasautorina (vt Pihlau 2004; 2005).

Kahtlemata vääriks „Eesti loodusteadlaste memorandum“ hoopis põhjalikumat käsitlemist. Praegu peatun mõnel olulisemal aspektil. Esiteks olevat Pihlau koostanud kirja mõne kaaslasega erialaspetsialistide abi kasutamata. Teiseks tõuganud teda dissidentide tavalisest, valdavalt Eesti annekteerimist ning inimõigusi puudutavast temaatikast erinevat kirja koostama isiklikud motiivid. Ta oli pärit Kohtla-Järve ümbrusest ega saanud enda väitel jääda ükskõikseks, kuidas tema „noorusmaa oli muutunud ökoloogilise katastroofi epitsentriks“ (Pihlau 2005b, 94). Ta olevat olnud teadlik sellestki, et kui läänes olid looduskeskkonna saastamise küsimused teravalt päevakorda tõusnud, püüti NSV Liidus sellest vaikida. Kuivõrd hästi olid Pihlau ja tema kaaslased kursis keskkonnakaitsete murekohtadega, näitavad kirja kolm põhiteemat, milleks olid põlevkivi kaevandamine Virumaal, fosforiidikaevandamine Maardus ning Toolses. Kirjas toonitati, et nimel „Toolse“ on eestlaste hulgas „alarmeeriv ja sünge kõla“ (Loodusteadlaste kiri 1977, 3). Kirjas refereeriti ja tsiteeriti erialaseid publikatsioone ja toonitati venelastest tööjõu sissetoomist seoses kaevanduse rajamisega, mis oli kindlasti üheks suurimaks murekohaks, aga avalikult seda välja öelda ei saanud.

„Eesti loodusteadlaste memorandum“ avaldati enamikus eesti pagulaste ajalehtedes, mitmes muukeelses väljaandes ning seda kommenteeriti hiljem Välis-Eesti publikatsioonides (vt Pihlau 2005b, 96). Mul ei teada, kas memorandumi tegelikke autoreid

püüti välja selgitada, nagu seegi, kas pöördumine jõudis välismaa raadiojaamade kaudu kodueestlaste kõrvu. Suure tõenäosusega märgati seda aga julgeolekuorganites, kus saadi ilmselt aru, et tegemist ei olnud teadlaste pöördumisega. Eesti teadlased võisid olla küll võrdlemisi üksmeelselt kaevanduste vastu, aga oma vastuseisu ei näidatud avalikult välja, rääkimata protestikirjade saatmisest välismaale, mis oleks tähendanud ilma pikema jututa töölt vallandamist ning teadlaskarjääri lõppu.

Juba samal, 1977. aastal jõuti Toolse kaevanduse planeerimisega ummikseisu. Mihkel Veiderma (2000, 628) väitel püüti Maardu karjääre külastama viidud kõrgeid Moskva ametnikke veenda karjääriviisilise kaevandamise keskkonnaohtlikkuses, millega saavutati vaid nii palju, et Toolse kaevanduse projekteerimise ülesanne kinnitati kahes variandis: lahtine kaevandamine ja maa-alune kaevandamine. Kuna kahe variandiga jätkamine ei olnud mõistlik, taheti ikkagi suruda läbi lahtise kaevandamise variant, millega ei nõustunud endiselt Eesti teadlased. Nende arvamusele toetudes kinnitas Eesti NSV MN 1977. aasta lõpus veelkord asjaosalistele Moskva ametkondadele, et nõustutakse vaid maa-aluse kaevandamisega, mille järel oletati Eestis, et sellel korral Toolse kaevanduse planeerimine lõpuks peatataksegi (Klauson 1977; Veiderma 2000, 629).

Toolsest Kabalani

Eestis olevad arhiivimaterjalid näitavad, et pärast Eesti NSV MNi järjekordset keeldumist kooskõlastada maapealset kaevandust püüdsid Moskva ametkonnad jätta muljet, et nüüd võetaksegi suund maa-aluse kaevanduse planeerimisele. Sellele pakkus kindlust ka asjaolu, et endiselt oli lahendamata diktüoneemakilda ärakasutamine. Ent tegelikult huvitas Moskva ametkondi keskkonnariskidest enam siiski rahaline kokkuhoid. Nimelt oli lahtine kaevandamine maa-alusest palju kordi odavam ning tehnoloogiliselt vähem nõudlik, sest Toolses asuvad fosforiidivarud maapinnale üsna lähedal. Paradoksaalsel kombel sai aga rahast, või täpsemalt öeldes selle puudumisest põhjus, miks kogu fosforiidiprojekt lõpuks ikkagi peatati. Nii Toolse kaevanduse, aga eriti 1980. aastatel üles kerkinud Lääne-Kabala allmaakaevanduse maksimum käis pankrotistuvale Nõukogude majandusele lihtsalt üle jõu (Reinsalu 2012, 10). Geoloog Valter Peterselli väitel ei olnud fosforiidiprojekti eest vastutanud NSV Liidu väetisetööstuse ministeeriumil 1970. aastatel enam vahendeid isegi olemasolevate kaevanduste korrastamiseks ja laiendamiseks, rääkimata siis katsekaevanduse või koguni uue rajamiseks tundmatutes tingimustes, nagu seda olid Toolse või Kabala (Petersell 2009, 19). Viimase puhul on Petersell viidanud, et NSV Liidu väetisetööstuse ministeeriumi ja teadusasutuste juhtivad töötajad pidid jagama katteta lubadusi, nagu antaks Rakvere maardla mõne aasta pärast eksploatatsiooni, sest tõtt rääkides oleks uuringuteks eraldatud rahasumma jäänud tunduvalt väiksemaks.

Ilma igasuguse kahtluseta oli 1972. aastal avastatud Rakvere maardla nõukoguliku ekstensiivse plaanimajanduse tingimustes Toolsest palju ahvatlevam. Nimelt on Rakvere maardla fosforiidivarud võrreldes Toolsega üüratud, fosforiidikiht keskmiselt paksem ja maagi fosforiidisisaldus (P_2O_5) kohati suurem kui üheski teises Eesti maardlas. Olgugi et fosforiit asub sügaval maa all (50–100 meetrit), puudub seal diktüoneemakilt, millele Toolses kuidagi lahendust leida ei osatud (Petersell 2009, 19).

Võrreldes Toolse fosforiidikaevanduse planeerimisega leiab Eesti arhiividest dokumente Rakvere kohta hoopis vähem. Võib-olla tasub põhjust otsida salastamises, sest Kabalasse kavandatud kaevanduse kohta imbus informatsiooni välja märksa vähem kui Toolse kohta. Fosforiidikaevanduste avalike debattide käivitumise ajal 1987. aasta märtsis kinnitas ka Rakvere rajooni ajalehe Punane Täht toimetaja, et „suurt osa teavet fosforiidi kohta on pikki aastaid peetud konfidentsiaalseks, saateks sõnad: see on teile teadmiseks, mitte avaldamiseks“ (Penar 1987).

Mihkel Veiderma on paigutanud fosforiidivõitluse teise laine puhkemise 1981. aasta algusse, kui ühel Moskvas NSV Liidu geoloogia ministriumis Eesti esindajate osavõtuta toimunud koosolekul olla tehtud ettepanek Rakvere maardla evitamiseks allmaakaevandamise teel. Selle teatavakssaamise järel olevat Eestis korraldatud terve rida nõupidamisi ning TA fosforiidiprogrammi otsustati täiendada allmaakaevandamise alaste uuringutega, kusjuures uuringute programmis arvestati asjaoluga, et maardla paikneb ökoloogiliselt eriti tundlikus piirkonnas (Veiderma 2000, 629).

Nagu sellest kõigest veel vähe oleks, kerkis uuesti üles Toolse kaevanduse projekteerimine. Eestis saadi sellest teada 1982. aasta alguses, kui Moskva valitsusasutused esitasid NSV Liidu MNile ettepaneku lahtiseks kaevandamiseks Toolses, jättes sellest Eesti NSV esindajaid järjekordselt teavitamata. Eesti NSV juhtkond tuli tõenäoliselt omal initsiatiivil välja samade vastuargumentidega, mis olid kõlanud Toolse kohta juba eelmisel kümnendil (Vaino ja Klauson 1982). Nähtavasti seda arvesse ei võetud, sest Veiderma (2000, 629) andmetel kooskõlastas NSV Liidu Plaanikomitee nii Toolse kui ka Rakvere maardla esimese etapi evitamise Eesti NSV MNI ettepanekut üldse küsimata.

Survet Virumaa fosforiidimaardlate kasutuselevõtmiseks võis tugevdada samuti 1981. aasta sügisel tutvustatud ning 1982. aastal käivitatud toitlustusprogramm, mille eesmärgiks oli tuua NSV Liit välja tõsisest toiduainete kriisist, millisel eesmärgil tuli tõsta ei tea juba mitmendat korda mineraalväetiste toodangut (vt Doronin ja Bellinger 2005, 324). Toitlustusprogrammist ajendatuna kirjutas 1982. aastal looduskaitsehuvilisele auditooriumile Rakvere fosforiidimaardlast, selle uurimisest ja kasutuselevõtmise perspektiividest Mihkel Veiderma (1982, 576–580). Ajakirjanik Juhan Aare (1999, 45–46) heitis Veidermale hiljem ette, et too kutsunud oma artiklis Rakvere maardlat kasutusele võtma, mis on ilmne liialdus. Tõsi on vaid see, et fosforiidipro-

rammi juht ei välistanud, et kunagi võidakse Rakvere maardla kasutusele võtta, selgitades, et selle evitamine on komplitseeritud nii geoloogilise ehituse, sotsiaalmajanduslike tingimuste kui ka ökoloogiliste iseärasuste tõttu, mistõttu saab olema suureks väljakutseks, kuidas viia kaevandamise kahjulik sotsiaalmajanduslik ning keskkonnamõju miinimumini (Veiderma 1982, 578).

Veiderma jt teadlaste vähene optimism, kui mitte öelda skeptiline hoiak fosforiiditootmise suhtes Virumaal võis olla üheks põhjuseks, miks jahenesid 1980. aastate alguses Eesti NSV juhtkonna ja teadlaste suhted. Veiderma väitel liiduvabariigi juhtkond enam teadlaste arvamust küsida ei tahtnud, mistõttu tuli teadusasutuste juhtidel ise peale käia. Üheks tagasihoidlikuks saavutuseks oli see, et neil lubati kitsamale ringile tutvustada fosforiidimaardlate evitamise probleeme ja uurimistööde tulemusi. Märksa olulisem oli siiski oma sõnumi kuuldavakstegemine Moskva ametmeestele. Veiderma on meenutanud NSV Liidu mineraalväetiste tööstuse ministri ja tema kaaskonna saabumist Tallinnasse 1982. aasta kevadel, mille eesmärgiks olla olnud ministeeriumi seisukohtade läbisurumine, kuid selle asemel kirjutati alla protokoll, millega peatati järjekordselt (kuigi Moskva poolt vastumeelselt) Toole kaevanduse projekteerimine, Rakvere maardla probleeme lubati aga veel põhjalikult uurida (Veiderma 2000, 630).

Kuna mul ei ole kasutada fosforiidiprojekti eest vastutanud NSV Liidu ametkondade arhiiviallikaid, ei ole võimalik hinnata, milline oli NLKP KKst ja NSV Liidu valitsusest lähtunud surve NSV Liidu mineraalväetiste ministeeriumile ja muudele valitsusasutustele kaevanduste rajamiseks Virumaal, ent kui tegemist oleks olnud n-ö kõrgeima prioriteediga, oleks Eestisse ministri asemel saadetud mõni NSV Liidu täitev- või koguni keskkomitee sekretär, ning küllap oleks Eesti NSV juhtkond kutsutud välja ka mõne NLKP KK sekretäri jutule. Kahtlen, et midagi säärast juhtus, sest avaliku protestiliikumise ajaks oleks see kindlasti välja tulnud.

Eelnevaga ei taha ma öelda, et 1980. aastatel oleks olnud võimalik ette näha, et fosforiidikaevanduste projekt ei realiseeru. Pealegi oli tollastes oludes käimalükatud ettevõtmisi keeruline peatada või nende läbikukkumist tunnistada; lihtsam oli venitada, lasta asjadel kulgeda omasoodu, ehkki sellega võis kaasneda ettearvamatuid pöördeid.

Üheks selliseks juhtumiks võib pidada NLKP KK ja NSVL MNi määrust 11. septembrist 1985, mis nägi ette Kabala piirkonnas asuva Rakvere kaevanduse ehitamise alustamist 1989. aastal ning selle projekteerimise alustamist enne maardla varude kinnitamist, mis eiras kehtivat korda. Tollal Eesti NSV MNi esimeheks olnud Bruno Saul (2006, 199) on oma mälestustes seostanud määruse vastuvõtmist Mihkel Veiderma juhtimisel

Eesti NSV TAS välja töötatud „ENSV teaduslik-tehnilise progressi programmiga aastaks 2005“, mis võetud tema väitel aluseks plaanikomitee plaanide koostamisel.

Mihkel Veiderma ei ole pidanud vajalikuks Sauli etteheiteid kommenteerida. Selle asemel on ta teinud kriitilisi märkusi geoloogiliste uuringute kohta. Tema andmetel eraldati 1984. aastal Rakvere maardlast geoloogilisteks uuringuteks Lääne-Kabala fosforiidiväli ning uurimistöde mõjutamiseks ja kiirendamiseks olevat Geoloogia Valitsus viidud Eesti NSV alluvusest üleliidulisse (vrd Veiderma 2000, 630; 2009, 201). Lühikese aja jooksul puuriti Kabala alal sadu puurauke, mis põhjustasid häireid kohalikus veevarustuses ja kutsusid esile elanikkonna rahulolematuse, millest sai tänu 1987. aastal alanud kaevanduste-vastastele protestidele teada laiem avalikkus. Veiderma juhitud fosforiidimaardlate ratsionaalse kasutamise nõukogu aga heitis hiljem Geoloogia Valitsusele ette, et Rakvere maardla ökoloogilisteks, hüdrooloogilisteks ja majanduslikeks uuringuteks ei kaasatud kohalikke teadusasutusi ning et maardla uuringute seis mitte üksnes ei võimaldanud kaevandust projekteerida, vaid koguni maardla varude kinnitamine olnud võimatu (Programm 1987).

1986. aastast 1987. aastasse

Värskest fosforiidikaevanduste vastasele võitlusele tagasi vaadates kirjutas Marju Lauristin (1988, 425), et fosforiidiohu täit ulatust tunnetas kitsam asjatundjate ring alles 1987. aasta algul. Nende hulgas nimetas ta „ärksamata osa“ eesti intelligent-sist ja Virumaa elanikest, sh ennast, selgitades, et tema teadmised ja kõhklused fosforiidiküsimusest pärinesid 25. mail 1986 Eesti Radio eetris kõlanud saatest „Mikrofoorum“, aga ohutunnet süvendanud Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse üleskutse 28. novembrist 1986. Lauristini nimetatud raadiosaate lindistus ei ole säilinud. Raadiolehelt saab 25. mai saate kohta lugeda, et teemaks oli keskkond ja inimene, kuid fosforiiditeemat, mis saates tõstatati, raadiolehelt ei afšeeritud (Raadioleht 1986). Lauristini osundatud üleskutse oli tegelikult üks Kirjanike Liidu aastakoosolekul kõlanud sõnavõttudest, millest tehti kokkuvõtte tollal üsna arvuka lugejaskonnaga kultuurilehes Sirp ja Vasar ning hiljem ajakirjas Looming, mida peeti siis üheks vabameelsemaks ajakirjaks Vikerkaare kõrval (Jõgi 1986; Looming 1987). Nendes kirjutistes refereeriti teiste hulgas mäeinseneri haridusega kirjanikku Arvo Valtonit, kes pühen-das oma sõnavõtu Kirde-Eesti keskkonnaprobleemidele. Valton väitis, et Rakvere ümbrusse Kabalasse ja Toolsesse kavandatavad fosforiidikaevandused on samamoodi keskkonda mürgitavad nagu Maardu. Võib arvata, et kirjanikuna oli tal teatavaid eeliseid oma sõnumi väljaütlemisel teadlaste, ajakirjanike või muude ametite esindajate ees, sest NSV Liidu kirjanikele oli Mihhail Gorbatšovi algatatud perestroika ja glasnosti protsessis pandud erilised ootused. Gorbatšov rõhutas üleliidulise kirjanike kongressi eel 1986. aasta juunis kirjanikega kohtumisel glasnosti teemat kirjan-

duses. Silmas peeti eelkõige keskkonda, sest äsja oli toimunud kogu maailma vapustanud katastroof Tšernobõli tuumaelektrijaamas, mille järel hakati avalikustama varem rääkimata keskkonnaprobleeme. Keskkonna nimel asusid võitlusse mitu tuntud vene kirjanikku eesotsas Valentin Rasputiniga, kes võttis südameasjaks Baikali järve kaitsmise (Gorbatšov 1995, 320–321). Venemaal toimuv avaldas mõju liiduvabariikidele, kus hakati üksteise järel tirima avalikkuse ette keskkonnaenaenulikke projekte ning võitlema keskkonda reostavate ettevõtmiste vastu.

Rahvamasside keskkonnakaitselise aktivismi tärkamisel oli tähtis roll täita ajakirjandusel. Eestis oli juba varasematel aastatel ilmunud Eesti Looduses, Horisondis jt ajakirjades teadlastelt fosforiiditeemalisi kirjatöid. Ent nende väljaannete lugejaskond ei olnud ilmselt kuigi suur, sest Marju Lauristini eestvõttel 1987. aasta märtsis läbiviidud küsitlusest selgus, et olulisimaks infoallikaks fosforiidiküsimuses oli hoopiski televisioon (Lauristin 1988, 429). Televisioonile võis tollal ajalehtede ja raadio ees anda suure edumaa ilmselt komeedina taevasse tõusnud saatesari „Panda“, ehkki näiteks raadioeetris tegi fosforiiditeemal teavitus- ja selgitustööd tuntud ajakirjanik Ott Kool.

Loodus- ja keskkonnakaitseteemaline saatesari „Panda“ sündis tänu keskkonnaprobleemide teadvustamisele Moskvas ja muudes Venemaa piirkondades, millele viitab televisioonilehes saatesarja tutvustav tekst:

Veel üsna lähedases minevikus võis meie ajakirjandusest leida kirjutisi, milles kirjeldati grandioosseid looduse ümberkujundamise projekte [Siberi] jõgede suunamisest uutesse süngidesse jms. Ent viimaste aastakümnete kogemused on näidanud, et looduse, meie elukeskkonna muutmisel tuleb olla äärmiselt ettevaatlik. Lühinägelikkus ja asjatundmatus võivad viia isegi katastroofiliste tagajärgedeni. (Televisioon 1986)

Niisiis oli saatesari „Panda“ kantud glasnosti vaimust, aga alguskuudel käidi selles loodushoiu ja keskkonnaprobleemidega veel ettevaatlikult ümber, mis oli iseloomulik kogu Eesti ajakirjandusele.

See-eest oli tardumusest virgumas lõunanaabri Läti ajakirjandus. Näiteks ilmus 1986. aasta oktoobris kultuurilehes Literatūra un Māksla kriitiline kirjatöö Daugavpilsis hüdroelektrijaama kavandamise teemal, milles arvustati seda plaani ökoloogilisest ja keskkonnakaitselisest aspektist. Kirjutise ilmumise järel algas hüdroelektrijaama ehitamise vastu protestikirjade saatmine ajakirjandusele ning teadus- ja ametiasutustele (Muižnieks 1987, 66). Lätis toimuv ei põhjustanud siiski ahelreaktsiooni Eestis. Nõustuda võib Rein Taagepera, kes leiab, et Daugavpilsis hüdroelektrijaama ja Kirde-Eesti fosforiidikaevanduste vastased protestid tekkisid 1987. aastal küll sarnastes tingimustes, kuid teineteisest lahus, sest Nõukogude liiduvabariigid olid üksteisest võrdlemisi isoleeritud (Taagepera 1993, 124).

Ent juba 1987. aasta alguses toimus järjestikku mitu sündmust, millega tõmmati alalhoidlik liiduvabariigi juhtkond ja kohalik ajakirjandus glasnosti-poliitika keerisesse. Esiteks kuulutas Gorbatšov NLKP KK jaanuaripleenumil välja „demokratiseerimise“, kutsus veebruaris ühel kohtumisel ajakirjandusjuhtidega meediat üles osalema ühiskonna ümberkujundamisel, nõudes, et ei oleks „unustatud nimesid“ ega „valgeid laike“. 19.–21. veebruarini 1987 tegi ta esimese NSV Liidu liidrina ametliku visiidi Eestisse. Eesti NSV Kirjanike Liidu esimees Vladimir Beekman kutsuti peasekretäriга kohtumisele, mis pidi muidugi näitama, et ka siinsed kirjanikud panustavad perestroikasse ja glasnosti. Beekman oli kahtlemata avara silmaringi ja ühiskondliku närviga kirjanik ja kirjandusjuht, kes oli 1979. aastal, ajendatuna teadlaste võitlusest Toolse fosforiidikaevanduse vastu kirjutanud hoiatusromaani „Eesli aasta“. Nüüd otsustas ta talle võimaldatud lühisõnavõtus puudutada sama teematikat Rakvere näitel, aga Gorbatšov ei tarvitsenud probleemi tõsidusest aru saada, sest kirjandusjuht väljendas ennast äärmiselt ettevaatlikult (vt Aare 1999, 94–95; Liivik 2018, 129–130).

Ehkki juba veebruari alguses võis täheldada meedia mõningast aktiviseerumist seoses fosforiidiküsimusega, hakkas avalikkuse vastuseis fosforiidikaevanduste rajamise suhtes arenema alles pärast Gorbatšovi visiiti. Saatesarjas „Panda“ käsitleti fosforiiditeemat esimest korda 11. veebruaril 1987. Studiosse kutsutud eksperdid rääkisid suurema osa eetriaajast fosforiidide tekkimisest jms, kuid ökoloogilisi probleeme, mis oleks ilmselt televaatajatele rohkem huvi pakkunud, jõuti puudutada vähe. Edasisi sündmusi silmas pidades oli tähendusrikas, et saatejuht Juhan Aare kutsus vaatajaid Eesti Televisioonile kirjutama: avaldama arvamust keskkonnaprobleemide, sh fosforiidiküsimuses. Saabunud kirju hakati televisiooneetris valikuliselt ette lugema ning Juhan Aare tsiteeris neid Noorte Hääles ilmunud kirjatöodes (vrd Aare 1999, 80–85, 97–107; Liivik 2018, 130).

Otsustava impulsi protestidele fosforiidikaevanduste vastu andis 25. veebruari „Panda“ saade, kus tuli eetrisse Juhan Aare intervjuu NSV Liidu Mäekeemiatoorme Koondise juhi Juri Jampoliga. Selles glasnosti vaimus läbi viidud intervjuust sai laiem avalikkus esimest korda kuulda vene ametniku suu läbi nii Moskva kavatsusest seoses fosforiidiprojektiga kui ka asjade seisust, mida liiduvabariigi juhid ei teadnud või ei rääkinud. Televisioonivaatajad kuulsid, et Kirde-Eestisse planeeritakse kahte fosforiidikaevandust (Toolse ja Kabala), kuigi oli arvatud, et Toolse kaevanduse planeerimisest oli suurte keskkonnariskide tõttu loobutud. Õli valasid tulle Jampoli lühikesed ja asjalikud selgitused projekteerimise seisu, kaevanduste ehitamise graafiku, tööjõuvajaduse jm osas. Televisiooni saabuma hakanud kirjade põhjal võib järeldada, et keskkonnoahtudest enam äratas vaatajates huvi – aga samuti jahmatas – Jampoli välja pakutud tööjõuvajadus, mis ületas 10 000 inimese piiri. Eestikeelsele telepubli-

kule assotsieerus see sisserändega Venemaalt, mida tajuti niigi talumatuna (Aare 1999, 82–85; Liivik 2018, 131).

Protestikirjad fosforiidikaevanduste vastu

NSV Liidus oli levinud kirjade saatmine asutustele ja ajakirjandusele, mille hulgas moodustasid arvestatava osa kodanike kaebekirjad. Tihti kaevati kohalike võimuorganite peale, nuriseti näiteks toiduainete nappuse, kehvade elamistingimuste või heakorra üle. Valdavalt keskenduti mõnele kindlale bürokraatlikule probleemile, ent hoiduti kaebustest, mida võinuks tõlgendada nõukogude-vaenulikuna. „Fosforiidikirjad“ oli teatavaid sarnasusi „nõukogulike kaebekirjadega“. Nendeski kirjutati juba eksisteerivatest ökoloogilistest probleemidest, mida võidi kogeda isiklikult, s.t mis olid põhjustanud kirjutajale ebameeldivusi ja kannatusi, kuid mis ei tarvitsenud kas üldse või otseselt puudutada Virumaale planeeritavaid kaevandusi. Fosforiidikirjade fenomen seisnes hoopis muus: nad olid otsekui Gorbatšovi glasnosti-poliitika esimesteks õiteks ning avalik fosforiidikaevanduste vastane kampaania oli esimeseks tõsiseks ja tõeliseks rahvaalgatuseks Nõukogude Eestis.

Fosforiidikirjade kui nähtuse uurimine on komplitseeritud, sest neid koguti ja süstematiseeriti asutustes erinevalt, mistõttu võib nende leidmine olla üsna vaevaline. Näiteks partei- ja täitevvoimuorganites võisid need sattuda muude pöördumiste ja kaebekirjade sekka, kuna kirju saadeti massiliselt; selle poolest ei erinenud ka ajakirjandus.⁴ Mis puutub Eestisse, siis ma ei usu, et ajalehtedele, raadiotele või televisioonile saadetud kirjad oleksid alles, kuid fosforiidikirjad moodustavad siin erandi. Nimelt on tänu Juhan Aarele säilinud praegu Eesti Ajaloomuuseumis hoitavad ligi 300 pöördumist peamiselt 1987. aasta veebruarist, märtsist ja aprillist saatesarjale „Panda“, mille saatejuhiks ta oli, ning liiduvabariigi tähtsuselt teisele päevalehele Noorte Hää, kuhu ta tegi kaastööd (vt lähemalt Liivik 2018, 133–138).

Fosforiidikirju saadeti samuti Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile (edaspidi ÜNP), MNile, EKP KKle ja muudele asutustele, keda seostati kuidagi fosforiiditeemaga. Kirju hakkas saabuma alates 1987. aasta märtsist, vaid mõni üksik sellest varem. Suurem osa neist kirjadest on kollektiivsed pöördumised ja paljudel juhtudel võib nende koostamist seostada teadusasutustes, loomingulistes liitudes ning ettevõtete töökollektiivides peetud keskkonna- ja fosforiiditeemaliste koosolekutega, millel võeti vastu pöördumised, otsused ja resolutsioonid, mis saadeti kaaskirjaga või vormistati protestikirjaks. Seevastu Juhan Aare kirjakogus on ülekaalus üksikisikute (samuti perekondade) kirjad.

---

⁴ Näiteks on teada, et 1977. aastal saabus ainuüksi NLKP KKsse üle 650 000 kirja ning NSV Liidu tähtsuselt teine päevaleht Izvestija registreeris samal aastal 520 000 saabunud kirja.

Fosforiidikirjade statistikat olen leidnud MN Asjadevalitsuse ja ÜNP materjali-dest. Asjadevalitsuses registreeriti 1987. aasta 23. veebruarist 9. novembrini 35 pöördumist, millest 13 saadeti MNile ÜNP kaudu. Pöördumiste taga olevat olnud 3664 inimest. See suhteliselt suur number on seletatav asjaoluga, et enamik kirju olid kollektiivsed, kuhu kirjutasid alla sajad inimesed (Ministrite Nõukogu 1987, 1). ÜNP statistika hõlmab 30. märtsist 26. augustini 1987 saadetud kirju. Selle aja jooksul laekus pöördumisi 35 ehk sama palju kui Asjadevalitsusele, aga protestikirjadele allkirja andnud oli 2036 (Ülemnõukogu Presiidium 1987). Kahe asutuse statistikat ei saa summeerida, sest kirjade ja allkirjutanute kattuvus on märkimisväärne, kuna üldjuhul saadeti protestikirju mitmele adressaadile. Sel põhjusel ei ole võimalik fosforiidikaevanduste vastase protestiliikumise ulatust mõõta näiteks protestikirjadele allkirjutanute või kirjade hulga alusel, ehkki on tõenäoline, et protestikirjade kaudu võis oma vastuseisu kaevandustele väljendada siiski mõni tuhat inimest (Liivik 2018, 136–137). Kuid ilmne liialdus on, et telesaatele „Panda“, Juhan Aarele ja teistele massiteabevahenditele oleks saadetud tuhandeid kirju, nagu on Eesti ajalookirjanduses väidetud (Laar, Ott ja Endre 2000, 153). Näib, et on tahetud üle trumbata lätlasi, sest Lätis olevat Daugavpilsis hüdroelektrijaama ehitamise vastu 1986. aasta oktoobri keskpaigast novembri lõpuni saabunud kultuurilehe Literatūra un Māksla toimetusele, Läti NSV TALE ja muudele institutsioonidele ligikaudu 700 kirja umbes 30 000 allkirjaga (Muižnieks 1987, 66). Tuleb aga rõhutada, et nende andmete korrektsust ei ole võimalik kontrollida, ja küllap oli Lätiski kollektiivseid kirju, mis saadeti mitmele adressaadile.

Eestis saatsid fosforiidikirju kõige arvukamalt tallinlased. Umbes kolmandik kirju saabus Virumaalt või piirkonnaga suvekodu, lapsepõlve või muul viisil seotud inimestelt. Kirjadekampaania alguses oli peaaegu iga teine kirjutaja Rakvere rajooni elanik, aga küllatki palju saabus kirju ka põlevkivirajoonist Kohtla-Järvelt, kus keskkonkatakastroofi laadse olukorraga juba silmitsi seisti. Keskmiselt enam kirjutati veel Tartust ning Tartu ja Viljandi rajoonist. Muude Eesti piirkondadega võrreldes saadeti vähem kirju Lääne-Eestist, mida võib seletada asjaoluga, et planeeritavate kaevanduste piirkonnast jäadi kaugele (Liivik 2018, 133–138). Üsna paljudel juhtudel on teada kirjutajate taust. Protestikirju saatnud üksikisikute seas oli n-ö tavaliste inimeste kõrval küllatki palju haritlasi, sh looduskaitse ja mäendusega seotud erialaspetsialiste, aga ka üliõpilasi ning kooliõpilasi, kes tegid seda ilmselt vanemate ja õpetajate initsiatiivil. Kollektiivseid kirju saabus ettevõtetest, ametiasutustest, ülikoolidest, õpetajatelt, õpilastelt, aga ka erialaseltsidelt ning mõne piirkonna elanikelt (nt Kilingi-Nõmmelt). Ühes 1987. aasta märtsi keskel eetris olnud „Panda“ saates teatas saatejuht Juhan Aare uhkusega:

Oleme saanud kirju paljudest Eestimaa piirkondadest, meile kirjutavad noored ja vanad, põllumehed, töölised, insenerid, õpetajad, meie vabariigi projekteerimisinstituutide töötajad, algklasside õpilased ja tudengid, pensionärid, metsavahid, kunstnikud, koduperenaised ja paljud teised. (Panda 1987)

See näib olevat representatiivne läbilõige ühiskonnast, aga ühe klausliga: eesti-keelsest, sest fosforiidikirjade ühiseks jooneks oli, et neid koostati eesti keeles ja eestlaste poolt, ehkki võib oletada, et kollektiivsetele kirjadele võisid anda allkirja ka mõned muukeelsed Eesti elanikud.

Kirjades käsitletud teemadest on tähtsaim keskkond, mis esines neist suuremas osas ning millega põhjendati ka kaevanduste rajamise vastu olemist. Siiski mitte kõik kirjutajad ei väljendanud põhimõttelist vastuseisu fosforiidikaevandmisele, vaid selle asemel rõhutasid edasiste uuringute vajadust, keskkonnakahjude vähendamist jms. Ühtegi kaevanduste rajamist toetavat pöördumist fosforiidikirjade hulgas teadaolevalt ei leidu.

Keskkonnaga seonduvalt nimetati Eesti eri piirkondadest pärit kirjutajate poolt lokaalseid murekohti, nagu merevee, jõgede-järvede, kaevude, aga samuti õhu saastumine. Sageli kordus sõna *kõrb*, aga üsna paljud kirjutasiid Rakvere maardla kohal asuva Pandivere kõrgustiku veerežiimist. Keskkonnaprobleemide kõrval puudutati ajakirjandusele saadetud kirjades mitmesuguseid sotsiaalseid probleeme, nagu kuritegevus ja migratsioon, aga ka eesti keele ning rahvuse säilimist. Seetõttu on protestikirjad kahtlemata ka rahvusliku meelsuse väljendajaks. Ent üllatavalt paljudes ajakirjandusele ning ametiasutustele saadetud kirjades mainiti referendumit, mida võis ärgitada Juhan Aare, kes viitas ühes „Panda“ saates vajadusele korraldada fosforiidikaevanduse küsimuses rahvaküsitlus (vt lähemalt Liivik 2018, 133–149).

Fosforiidiprotestide jõudmine tänavale

Fosforiidikaevanduste vastase kampaania edenedes kasvasid rahva ootused ja usaldus ajakirjanduse vastu, kust sai üha enam ammutada adekvaatset informatsiooni toimuva kohta. Võib isegi öelda, et lühikese aja jooksul kirjutati ja räägiti fosforiidi teemal rohkem kui eelneva paarikümne aasta jooksul kokku. Sõna anti fosforiidiprojekti vastastele, kuid sõna pidid võtma needki teadlased ja ametnikud, kes oma uurimistöo või ametikoha tõttu seda kritiseerida ei saanud, mistõttu oli nende maine avalikkuse silmis halb. Liiduvabariigi juhtkond ei sekkunud esialgu aruteludesse, aga ei teinud ka takistusi fosforiiditeema avalikustamisel ja selle kajastamisel. Ilmselt hämmastas paljusid, et Eesti Televisiooni eetris olnud intervjuus Juri Jampoliga väljaõeldut ei tõtatud kinnitama ega ka ümber lükkama. Jäi mulje, et Eesti NSV juhtkond on kas vastu rahva taatele või ei suuda Moskva plaanide elluviimist takistada (Liivik 2018, 132). Alles märtsi lõpus tehti abitu katse protestiliikumist ohjeldada. Esiteks otsustas

Eesti NSV MN, et fosforiiti ei tohi hakata enne kaevandama, kui on kindlaks tehtud selle võimalikud negatiivsed tagajärjed, ning teiseks peeti ekspertide osavõtul valitsuse pressikonverents, kus MNi esimees Bruno Saul nimetas Juri Jampoli väljauitlemisi fosforiidikaevanduste kohta ekslikuks, eitas fosforiidikaevanduste projekteerimist ning väitis, et kaevandused ei vaja nii palju töajõudu, kui oli nimetanud Jampol, ning et vajaminevad inimesed leitakse Eestist. Ühtlasi kasutati pressikonverentsi käre-meelsete oponentide, nagu ajakirjanik Juhan Aare ründamiseks, keda süüdistati kaevanduste kohta desinformatsiooni ja hirmu levitamises (Aare 1999, 86–92; Laar, Ott ja Endre 2000, 154).

Pressikonverents ei toonud liiduvabariigi juhtkonnale loodetud edu, vaid otse vastupidi. Lisaks tuli välja, et üritus anti televisiooneetrisse poolikult – võimuesindajaid näidati soodsas, aga vastaseid negatiivses valguses (Aare 1999, 86–92). See-eest olid kasvanud ootused edumeelsema ajakirjanduse ja ajakirjanike suhtes. Mõned päevad enne pressikonverentsi toimumist saatis keegi tallinlane Vahter Juhan Aarele kirja palvega ajalehes Noorte Hääl kutsuda inimesi meelevaldusele, lubades omalt poolt: „Küll me võtame lipud ja loosungid selga, teatage ainult millal ja kuhu koguneda“ (Vahter 1987).

Ajakirjanikuna ei saanud Juhan Aare muidugi inimesi tänavale meelt avaldama kutsuda, aga ei tema ega ka keegi teine ei üritanud protestijaid mingilgi viisil konsolideerida ega pakkunud välja kaevanduste-vastasele liikumisele organisatsioonilise kuju andmist. Rahulolematuid ei püütud koondada olemasolevatessegi organisatsioonidesse, millena võinuks kõne alla tulla Eesti Looduskaitse Selts, millest perestroika ajastu opositsiooniliikumist ei kujunenudki.

Kõigest hoolimata protestimeeleolud ühiskonnas 1987. aasta kevadel süvenesid, haarates üha enam kaasa noori. Fosforiidivõitluse epitsenter liikus 1987. aasta aprillis Tartusse. Tuleb kohe lisada, et Tartuski väljendati kaevanduste-vastasust üksnes legaalselt korraldatud üritustel ja rahumeelselt. Need toimusid võimude silme all, ehkki kindlasti mitte heakskiidul, kusjuures võimude reaktsioon oli nii mõnegi arvasavalduse suhtes negatiivne ja hukkamõistev. Tartu protestide jõulisema keskkonna- ja looduskaitse avalduse tegi Tartu ülikooli botaanika ja ökoloogia kateedri juhataja Hans Trass 20. aprillil 1987 „fosforiidikoosolekul“ Eesti Põllumajanduse Akadeemias, millest tehti kokkuvõtte mõned päevad hiljem kohalikus ajalehes Edasi. Trass selgitas, et Rakvere kaevanduse rajamisega Kabalas kaasneksid hüdrooloogilised muutused (põhjavee taseme langus), mis puudutaks suurt osa Põhja- ja Kirde-Eestit, põhjustades nii rabade kuivamise kui ka metsade ja taimeliikide kadumise ning maastike vaesumise (Laar, Ott ja Endre 2000, 158–159).

Tartu protestide avaürituseks aga oli 3. aprillil 1987 Tartu ülikooli aulas toimunud ajaloo osakonna ja õigusteaduskonna ühine komsomolikoosolek, mis on saanud tun-

tuks „aulakoosolekuna“. Koosolekul valitsesid rahvuslikud meeleolud, mida sütitas tudengitesse kirjanike liidu esindajana üles astunud Hando Runnel, kes kõneles isamaalisusest, nimetas fosforiidivajadust koloniaalmajanduslikuks mõtteviisiks, kutsus üles korraldama referendumit ning teatas, et umbusaldab valitsusjuht Bruno Sauli ja kutsuks kogu valitsuse tagasi. Koosolekul võeti vastu otsus, mis läkitati Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu Keskkomiteele edasisaatmiseks. Tudengite ettepanekud olid järgmised: viia läbi kompleksed teadusuuringud, kaasaates selleks ülikooli õppejõudude ja üliõpilasi; uurimistulemuste avalikustamine; mitte esitada uurimistulemuste positiivse vastuseta Kabala maardla varusid kinnitamiseks; lõpetada fosforiidi raiskamine; tagada Läänemere biosfääri kaitse (Tannberg 2007). Koosolekule kogunenud andsid märku, et protestivad edasi, leppides kokku, et 1. mai paraadile minnakse fosforiidivastaste loosungitega. Tudengite initsiatiiv ei olnud sugugi tervitav, aga et ajad olid muutunud, siis otseselt takistama üliõpilasi ei hakatud, kuigi organisaatoreid olevat keelitatud fosforiidiloosungitest loobuma (Laar, Ott ja Endre 2000, 160). Tollane Tartu ülikooli tudeng Mart Soidro on meenutanud, et loosungitele pidid andma heakskiidu nii õppejõud kui ka ülikooli parteirakused ning peaaegu iga loosungi teksti üle käis kauplemine, et kas see sobib mairongkäiku või mitte (Soidro 1989, 63–64). Loomulikult ei saanud selliseid sõnumeid nagu „Virumaa fosforiit – üheksa korda mõõda“ või „Fosforiidist saia ei saa“ pidada vähimalgi määral võimuvastaseks, aga sellegipoolest üliõpilaste loosungeid mairongkäigu teleülekanandes ei näidatud ning vaikisid ka raadio ja ajalehed, kuid rongkäiku jälginud rahvahulk tervitanud tudengeid aplausiga (Liivik 2007).

Fosforiidivastased loosungid ilmestasiid 1. mai paraadi Tallinnaski ja samamoodi võinuks see olla ka Rakveres, kuid tollal Rakvere EPT remonditöökoja juhatajana tegutsenud Jaan Rootsile väitel toodi maidemonstratsioon tavapärasest kaks tundi varasemaks, et Tartus ja Tallinnas marssinud üliõpilased ei jõuaks Rakveresse. Sellest hoolimata tulnud Rakveres fosforiidikaevandamise vastaste loosungitega marsisima umbes 10 noorukit. Loosungite hulgast meeldinud Jaan Rootsile kõige rohkem „Üheksa korda mõõda, üks kord jäta kaevandamata“, mille all olevat ta rongkäigus osalenud. Tema väitel olevat fosforiidivastaste loosungitega rongkäigus osalenud kooliõpilasi ähvardatud koolist väljaviskamisega (Roots 2007).

Fosforiidivastaste protestide kulminatsiooniks oli tudengite meeleavaldus Tartu levimuusikapäevadel 16. mail 1987, kuhu sajad tudengid ilmusid kollastes fosforiidisärkides tekstiga „Fosforiit? Täna, ei!“. „Rahukontserdi“ nimeline üritus toimus Raekoja platsil, millel esitati Alo Mattiiseni fosforiidiprotostide toetuseks kirjutatud legendaarseks saanud rahvuspatriootlikku ühislaulu „Ei ole üksi ükski maa“. Väidetavalt olla võimuesindajad soovitanud laulu mitte esitada, kuid muusikud ähvardanud muidu

kontserdi ära jätta. Meeleavalduse lõpuks riputati Tartu Raekojale fosforiidivastane loosung, mis koristati sealt aga väga kiiresti ära (Laar, Ott ja Endre 2000, 161–163).

Peale seda sündmust fosforiidikaevanduste vastased demonstratsioonid lakkasid ning protestiliikumise hoog hakkas vaibuma. Siiski jätkusid debatid ajakirjanduses ning ametiasutustele kirjutati jätkuvalt protestikirju. Tartu sündmuste mõjul hakkasid nüüd protestiliikumist ohjeldama Eesti NSV võimud. Peeti terve rida partei- ja komsomolikoosolekuid, võeti vastu otsuseid, kus protesteerivaid tudengeid süüdistati nõukogudevastastes hoiakutes; määrati parteilisi karistusi, kuid tõsisemaid repressioone ei järgnenud. Pole sugugi välistatud, et peljati keskkonnaprotestide ülekasvamist sanktsioneerimata meeleavaldusteks, mida toimus samal kevadel nii mõnelgi pool NSV Liidus (Beissinger 2002, 59).

Samal ajal võttis Eesti NSV juhtkond kursi ebapopulaarse fosforiidiprojekti peatamisele. Edusammudest teavitati nüüd meelsasti avalikkust, kuid suve jooksul kogeti mõningaid tagasilöökegi, mis vaikiti maha. Nii mõneski käsitluses väidetakse, et fosforiidikaevanduste projekteerimise peatamine nõudis Eesti NSV juhtidelt pealehakkamist ja söakust (Aare 1999, 234–249; Laar, Ott ja Endre 2000, 164–167; Graf 2008, 214, 229), kuid Bruno Saul (2006, 199), kes pidi valitsusjuhina olema ometi toimuvaga hästi kursis, arvab teisiti. Tema väitel jooksis fosforiidiprojekt liiva juba 1980. aastate keskepaigaks, kuid selleks, et küsimus lõplikult päevakorrast maha võtta, oli vaja vastavad määrused Tallinnas ja Moskvas lihtsalt tühistada. Mati Grafi väitel soostus NLKP KK Poliitbüroo Eesti fosforiidikaevandamist puudutava 1985. aasta NLKP KK ja NSV Liidu MNi määruse äramuutmisega 1987. aasta sügisel, mis võimaldas õigusaktid muuta ära ka Eestis (Graf 2008, 229). Formaalselt pandi fosforiidiprojektile punkt 14. novembril 1987, kui võeti vastu NSV Liidu MNi määrus fosforiidikaevanduste projekteerimise peatamisest Eestis (Ministrite Nõukogu määrus 1987), mida kommenteeriti mõni päev hiljem glasnosti ajastule kohaselt Eesti NSV MNi pressikonverentsil (Aare 1999, 249–252). Ometi jäi fosforiiditeema ühiskondlikule radarile ka pärast 1987. aastat (näiteks 1988. aastal toimus Roheliste rattaretk „Kuidas elad, Virumaa“) ega ole õigupoolest kadunud sealt praeguseni.

Kokkuvõtteks

Fosforiidivõitlus algas seoses Virumaa fosforiidimaardlate kasutuselevõtu plaanidega 1970. aastate alguses, millesse olid Gorbatšovi perestroika- ja glasnosti-politika käivitumiseni haaratud suuremalt jaolt vaid teadlased ning ametnikkond, sest fosforiidikaevanduste temaatika oli vähemal või rohkemal määral salastatud. Fosforiididebattide algusajaks oli Maardus toimuv juba tõestanud, et fosforiidi kaevandamine võib olla keskkonnaaenulik, maapõueressursse raiskav ning sellest toodetav mineraalväetis põllumajandusele ebaefektiivne või täiesti kasutu. Eesti ühiskonna

teadlikkus fosforiidi kaevandamisega kaasnevatest ohtudest oli kõrge ning vaatamata kaevanduste rajamise plaanide salastatusel jõudis informatsiooni nende planeerimise kohta siiski ka avalikkuseni. Need asjaolud andsid impulsi avaliku vastuseisu tekkimiseks ebapopulaarsetele fosforiidikaevandustele pärast Moskva plaanide ilmsikstulekut 1987. aasta talvel, millest kasvas välja esimene suurem protestiliikumine Eesti lähiajaloos. Kaevanduste rajamise vastasust demonstreeris 1987. aastal mitu tuhat eestlast, kes kirjutasi alla protestikirjadele, osalesid fosforiiditeemalistel koosolekutel või avaldasid oma meelsust 1. mai rongkäigus või muudel üritustel, ent passiivselt elas sellele kaasa ilmselt enamik eestlastest. Paljuski võib nõustuda Maaris Raudsepa, Mati Heidmetsa ja Jüri Kruusvalliga (2009, 225), kelle hinnangul oli fosforiidikaevandamise vastane liikumine keskkonnaorientatsiooniga, bürokraatia ja totalitarismi vastane ning nõudis demokraatiat ja rahvuslikku taassündi. Nõnda põimusid fosforiidivõitluses keskkonnaprobleemid rahvuslikega. Keskkonnareostuse ja puhta joogivee kõrval väljendati muret migratsiooni, aga ka eesti keele säilimise pärast, paljud nõudsid, et Eesti maa, sh maavarade kasutamise üle otsustaks eesti rahvas, kutsudes üles referendumit korraldamisele ja varjamata põlglikku suhtumist liiduvabariigi juhtkonna suhtes, keda nähti Moskva huvide, mitte Eesti rahva esindajatena. Ajalookirjutuses ja ilmselt ka eestlaste ajalooteadvuses on 1987. aastal lühikest aega kestnud fosforiidikampaania kinnistunud ikkagi esimese rahvusliku protestiaktisioonina, nagu ka arusaamine, et kaevanduste planeerimine peatati protestiaktisioonide ja avaliku arvamuse survele. Tegelikult ei jõutud fosforiidikaevanduste planeerimisel kaugemale uuringutest ja projekteerimisest, mis jäid samuti pooleli. See ega ei vähenda sugugi fosforiidikampaania kaalu suurima keskkonnakaitselise protestiliikumisena Nõukogude Eesti perioodil, mille tulemusel lõpetati Virumaale fosforiidikaevanduste planeerimine, ning mis küllap aitas kaasa sellelegi, et Maardus lõpetati fosforiidikaevandamine juba 1991. aastal.

Allikad

Aare, Juhan. 1999. *Fosforiidisõda 1971–1989*. Tallinn: Kirilille Kirjastus.

Beissinger, Mark R. 2002. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613593>.

Coumel, Laurent. 2013. „A Failed Environmental Turn? Khrushchev’s Thaw and Nature Protection in Soviet Russia.” – *The Soviet and Post Soviet Review* 2 (40): 167–189. <https://doi.org/10.1163/18763324-04002002>.

DeBardeleben, Joan. 1985. *The Environment and Marxism-Leninism: The Soviet and East German Experience*. Boulder (Colorado) ja London: Westview Press.

Doronin, Nikolai M. ja Edward G. Bellinger. 2005. *Climate Dependence and Food Problems in Russia, 1900–1990: The interaction of Climate and Agricultural Policy and Their Effect on Food*

Problems. Budapest ja New York: Central European University Press.
<https://doi.org/10.1515/9786155053689>.

Ettepanek. 1974. „Eesti NSV Teaduste Akadeemia ekspertkomisjoni ettepanek mineraalsete ressursside kasutamisest Toolese leiukohast, 4.04.1974.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERA.5275.9.351, l 13–28.

Goldman, Marshall I. 1992. „Environmentalism and Nationalism: An Unlikely Twist in an Unlikely direction.“ – *The Soviet Environment: Problems, Policies and Politics*, toimetanud John Massey Stewart, 1–10. New York: Cambridge University Press.

Gorbatšov, Mihail. 1995. *Zhizn' i reformy*: [v dvuh knigah]. Kniga 1. Moskva: Novosti. = Горбачев, Михаил. 1995. *Жизнь и реформы*: [в двух книгах]. Книга 1. Москва: Новости.

Graf, Mati. 2008. *Kalevipoja kojutulek. 1978. aasta poliitilisest pööripäevast 1988. aasta Suveräänsusdeklaratsioonini*. Tallinn: Argo.

Jancar-Webster, Barbara, toim. 1993. *Environmental Action in Eastern Europe: Responses to Crisis*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe.

Jõgi, Mall. 1986. „Sellest, mis täidab meie meeli ja mõtteid.“ – *Sirp ja Vasar*, 5. detsember.

Kivit, Aleksander. 1976. „Eesti NSV Ministrite Nõukogu Geoloogia Valitsuse juhataja A. Kivit EKP KK sekretärile K. Vainole, 28.06.1976.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERAF1.302.431, l 27–29.

Klauson, Valter. 1974. „Eesti NSV MN esimees V. Klauson NSV Liidu keemiatööstuse ministri Kostandovile, 22.07.1974.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERA.5275.9.351, l 29–32.

———. 1977. „Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees V. Klauson NSVL Plaanikomiteele, Ehituskomiteele, Keemiatööstuse Ministeeriumile ja Ehitusministeeriumile, 12.12.1977.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERA-R-1.26.417, l 66–68.

Käbin, Johannes. 1976. „EKK KK I sekretär J. Käbin NLKP KK-le Eesti NSV Toolese fosforiidimaardla komplekssest evitamisest, 9.03.1976.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERAF1.302.431, l 16–18.

Laar, Mart, Urmas Ott ja Sirje Endre. 2000. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn: SE&JS.

Lauristin, Marju. 1988. „Fosforiidisünderoom ja avalikkuse areng.“ – *Eesti Loodus* 7: 424–430; 8: 494–498.

Lauristin, Marju, Renita Timak ja Peeter Vihalemm. 1985. „Keskonnateadvus – arusaamad ja hinnangud.“ – *Eesti Loodus* 6: 374–382.

Liivik, Olev. 2007. „Fosforiidisõja helendavad juured.“ – *KesKus* 5: 21–23.

———. 2018. „Glasnost Policy Reaching Estonia: Fear and Hope in the Protest Letters of Estonian Residents during the Campaign against the Phosphorite Mines in 1987.“ – *The Baltic States and the End of the Cold War*, toimetanud Kaarel Piirimäe ja Olaf Mertelsmann, 123–151. Berlin: Peter Lang Verlag.

Loodusteadlaste kiri. 1977. „Kodu-Eesti loodusteadlaste kiri põlevkivi ja fosforiidi kaevandamise ning selle perspektiivide kohta, mai 1977.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERA.4932.1.41.

Looming. 1987. „Kirjanike Liidu aastakoosolek 28. novembril.“ 1: 136–138.

Magnus, Riin ja Heldur Sander. 2019. „Urban Trees as Social Triggers: The Case of the Ginkgo Biloba Specimen in Tallinn, Estonia.“ – *Sign Systems Studies* 47 (1/2): 234–256.
<https://doi.org/10.12697/SSS.2019.47.1-2.09>

Maremäe, Ello. 2000. „Sillamäe uraanitehaste asutamine ja töö aastatel 1946–1952 (1973). Eesti diküoneemakilda kasutamine.“ – *Akadeemia* 12 (3): 476–512.

Mihaylov, Nikolay L. ja Douglas D. Perkins. 2015. „Local Environmental Grassroots Activism: Contributions from Environmental Psychology, Sociology and Politics.“ – *Behavioral Sciences* 5 (1): 121–153. <https://doi.org/10.3390/bs5010121>.

Ministrite Nõukogu. 1987. „Kirjavahetus asutuste ja kodanikega Rakvere rajooni rajatava fosforiidimaardla küsimustes.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.R-1.25.13.

Ministrite Nõukogu määrus. 1987. „NSV Liidu Eesti fosforiidikaevanduste ehitamise ettevalmistamise peatamisest, 14.11.1987.“ Rahvusarhiiv. RA, ERAF.1.41.14, l 112, 113.

Muižnieks, Nils R. 1987. „The Daugavpils Hydro Station and “Glasnost” in Latvia.“ – *Journal of Baltic Studies* 1 (18): 63–70. <https://doi.org/10.1080/01629778600000291>.

Panda. 1987. „Saatesarja Panda skript, 11.03.1987.“ Eesti Ajaloomuuseum, Juhan Aare kollektsioon, korrastamata.

Penar, Jüri. 1987. „Kas meie arvamuste tünnilaud jääb lühemaks?“ – *Punane Lipp*, 12. märts.

Petersell, Valter. 2009. „Valvur ja valvatav ehk diktüoneemakilt ja fosforiit.“ – *Keskonnatehnika* 3: 16–19.

Pihlau, Jaak. 2004. „Eesti demokraatlik pörandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985. I–III.“ – *Tuna* 2: 70–79; 3: 88–98; 4: 87–94.

———. 2005. „Eesti demokraatlik pörandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985. IV–V.“ – *Tuna* 1: 101–106; 2: 92–98.

Programm. 1987. „Vabariikliku teaduslik-tehnilise kompleksprogrammi „ENSV fosforiidimaardlate ratsionaalse kasutamise“ nõukogu otsus, 12.03.1987.“ Rahvusarhiiv. RA, ERAF.1.41.14, l 2, 3.

Pryde, Philip R. 1992. „The Environmental Basis for Ethnic Unrest in the Baltic Republics.“ – *The Soviet Environment: Problems, Policies and Politics*, toimetanud John Massey Stewart, 11–23. New York: Cambridge University Press.

Raadioleht. 1986. „Mikrofoorum: keskkond ja inimene.“ 12. mai 1986.

Raudsepp, Maaris, Mati Heidmets ja Jüri Kruusvall. 2009. „Environmental Justice and Sustainability in Post-Soviet Estonia.“ – *Environmental Justice and Sustainability in the Former Soviet Union*, toimetanud Julian Agyeman ja Jelena Ogneva-Himmelberger, 215–236. London: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262012669.003.0010>.

Reinsalu, Enno. 2012. „Fosforiit kui Eesti loodusvara.“ – *Eesti Loodus* 3: 8–12.

Rootes, Christopher, toim. 2003. *Environmental Protest in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199252068.001.0001>.

Roots, Jaan. 2007. „Jaan Rootsi mälestused fosforiidisõjast.“ Käsikiri autori valduses.

Saul, Bruno. 2006. *Meie aeg*. Tallinn: Maalehe Raamat.

Soidro, Mart. 1989. „Fosforiidikevadest ülikoolis. Kaks aastat hiljem.“ – *Vikerkaar* 4 (7): 59–65.

Stewart, John Massey, toim. 1992. *The Soviet Environment: Problems, Policies and Politics*. New York: Cambridge University Press.

Taagepera, Rein. 1993. *Estonia: Return to Independence*. Boulder (San Francisco) ja Oxford: Westview Press.

Tannberg, Tõnu. 2007. „20 aastat ülikooli aulakoosolekust ja fosforiidikampaania algusest.“ – *Tuna* 2: 102–105.

Televiisioon. 1986. [Saatesarja „Panda“ tutvustus.] 42: 7.

Vahter, I. 1987. „I. Vahter Juhan Aarele, 25.03.1987.“ Eesti Ajaloomuuseum, Juhan Aare kollektsioon, korrastamata.

Vaino, Karl ja Klauson, Valter. 1982. „EKP KK sekretär K. Vaino ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees V. Klauson NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjale L. Kostandovile, 25.01.1982.“ Rahvusarhiiv. RA, ERAF.1.302.355, l 1, 2.

Veiderma, Mihkel. 1982. „Rakvere fosforiit.“ – *Eesti Loodus* 9: 576–580.

———. 2000. „Fosforiidiuurimine Eestis – Kas pidu või ohust ajendatud tegevus?“ – *Akadeemia* 12 (3): 626–633.

———. 2009. *Tagasivaade eluteele*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Weiner, Douglas R. 1999. *A Little Corner of Freedom: Russian Nature Protection from Stalin to Gorbachëv*. Berkeley: University of California Press.

Viiding, H[erbert] ja P[eeter] Vingisaar. 1976. „Mineraalvarude kasutamise ja maapõue kaitse probleemidest Eestis.“ – *Eesti NSV maapõue kaitsest*, toimetanud H. Viiding, 9–15. Tallinn: Valgus.

Õiend. 1983. „Õiend Rakvere fosforiidibasseini arengust, 4.04.1983.“ Rahvusarhiiv. RA, ERAF.1.34.148.

Ülemnõukogu Presiidium. 1987. „Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumisse saadetud kirjade loetelu fosforiidi tootmise küsimuses Eesti NSV-s, dateerimata.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.R-3.10.286, l. 1–3.

Olev Liivik – PhD, Tartu Ülikooli arhiivinduse kaasprofessor ja Eesti Mälu Instituudi vanemteadur. Uurimissuunad: Eesti 20. sajandi poliitiline ja sotsiaaljalugu.
E-post: olev.liivik[at]ut.ee

From Opposition to Protests: Fighting against Phosphorite Mining in Estonia in the 1970s and 1980s

Olev Liivik

Keywords: Phosphorite War, environmental protection, phosphorite, Virumaa, environmentalist movement

This article examines the planning of the phosphorite mines in Virumaa and the opposition to them from the beginning of the 1970s until the second part of the 1980s when the phosphorite project terminated. In Estonia, phosphorite mining began in the interwar period in Maardu, near Tallinn. After the Second World War, the production volumes started to grow and the underground mining was replaced with opencast mining, which was considered to be more innovative. Opencast mining was supposed to bring along lower production expenses, coupled with higher output and productivity. However, it soon became apparent that opencast mining is both environmentally harmful and wasteful in terms of resource consumption.

Around the same time, the geological surveys conducted in northern Estonia resulted in the discovery of promising new phosphorite deposits in Virumaa, firstly in Toolse and later in Rakvere. While the phosphorite reserves in Toolse are around ten times bigger than those in Maardu, the deposits of Rakvere are considered to be the largest in Europe. When the Soviet Union's command economy demanded an increase in the volume of manufactured phosphorous fertilisers, the pressure to develop the phosphorite deposits in Virumaa began in the 1970s and gradually strengthened in the coming years.

In 1972, the commercial reserves in the Toolse phosphorite deposit were confirmed, and preparations to establish an opencast mine in Toolse were made. As the phosphorite project was Union-wide, the Estonian authorities and scientists had little say in the planning process. Yet, relying on the opinion expressed by the Academy of Sciences of the Estonian Soviet Socialist Republic (ESSR), the ESSR leadership did not give its consent to an opencast mine. The main argument concerned the environmental danger of burying the dictyonema shale which lies on top of the phosphorite layer. The Estonian scientists demanded a more comprehensive use of the non-phosphorite resources contained within the deposit if the mining project were to go ahead. This trial of strength for the Estonians would last the whole decade: institutions in Moscow responsible for the phosphorite project tried several times to implement the opencast mine for Toolse, but each time the authorities in Estonia rejected it.

At the beginning of the 1980s, the Rakvere deposit was also adopted into Moscow's agenda. Though it was considerably larger, and thus more attractive than the Toolse deposit, the Toolse deposit was not abandoned either. The first underground mining stage was to be implemented in Kabala located to the east of Rakvere. Though the phosphorite project had never been openly discussed in previous years, it became even more secretive in the early 1980s. Even the ESSR leadership, not to mention the Estonian scientists, did not know precisely how the phosphorite project, which was still under the tight control of the authorities in Moscow, was running. Nevertheless, snippets of informa-

tion about the phosphorite mining leaked to the public, and it was believed that the environmental costs in Kabala would be higher than anywhere else in Estonia.

In any case, the phosphorite project came under renewed scrutiny a few years later due to Mikhail Gorbachev's policies of perestroika and glasnost. The heightened awareness of the environmental risks of phosphorite mining among Estonians translated to the most significant protest action ever to occur in Soviet Estonia. One major impetus for the protest campaign against phosphorite mining came in the form of an interview with a senior Moscow ministerial official in February 1987, which aired on Estonian television. For the first time, the wider public learned of Moscow's true intentions with regards to the phosphorite project, as well as its current state. In the following months, hundreds of protest letters and public addresses were sent to the media and state institutions. The protest movement, which was both environmental and nationalist in character, remained, however, a small-scale campaign that lasted for a relatively short time. The campaign reached its peak by May in Tartu, where student demonstrations took place. However, by the summer of 1987, the protest campaign had started to die out. In autumn 1987, the planning of phosphorite mines was terminated without having ever reached further than the initial stages of investigation and design engineering.

Olev Liivik – PhD, Associate Professor of Archival Studies, University of Tartu, and Senior Researcher, Estonian Institute of Historical Memory. Research interests: political and social history of Estonia in 20th century.

E-mail: olev.liivik[at]ut.ee

Sõjakas kaitse – konfliktid loodus- ja kultuuripärandi hoiu kujundamisel

Tõnno Jonuks, Lona Päll, Atko Remmel, Ulla Kadakas

Teesid: Artiklis uurime Eesti looduse ja kultuuri kaitsel tekkinud teravaid vastasseise, mida osalejad on mõnikord nimetanud sõdadeks. Näitejuhtumid ulatuvad pühapaikade kaitselt metsa ja linnalooduse kaitseni. Vaatleme artiklis, kuidas vastasseisud on arenenud, milliseid argumente kasutatakse ning millised konfliktid osapooled neis eristuvad. Meie eesmärk ei ole otsida konfliktidele lahendusi või neid ennetada – selle asemel soovime mõista, miks mõnikord muutub looduse ja kultuuri kaitse sõjakat retoorikat kasutavaks konfliktiks.

Võtmesõnad: konflikt, looduslikud pühapaigad, metsasõda, keskkonnakommunikatsioon, konfliktoloogia

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22112>

Eesti ajaloos on olnud mitmeid konflikte, mille keskmes on mõni loodus- või kultuuriobjekt. Teravaid vastasseise leiab juba sajandite tagant – konfliktse kaitse vanim teadaolev näide on pastor Gutsloffi kirjeldus, kuidas talupojad üle kogu Lõuna-Eesti 1640. aastatel protesteerisid Võhandu jõe ehitatava vesiveski vastu (Gutsloff 1648). 21. sajandi loodus- või kultuuriobjektide kaitset (edaspidi LKK) toetavad protestid on meie jaoks mõistagi aktuaalsemad, saanud elavat vastukaja ning neid on käsitatud paljudes uurimustes (vt nt Brüggemann ja Kasekamp 2008; Annist 2020). Viimase mõnekümne aasta konfliktidel on mitmeid ajastule omaseid tunnuseid, kus põimuvad ühtaegu rahvuslikud, majanduslikud, keskkonnakaitselised ja võimuküsimused ning mõnevõrra üllatavalt on neis esindatud ka spirituaalne aspekt. Lisaks sellele iseloomustab nii globaalset keskkonnadiskursust kui ka Eesti viimase aja LKK konflikte meediastumine ehk konfliktide kujunemist, kajastamist ja haldamist suunab meedia loogika (vt Hutchins ja Lester 2015). Näiteks mõjutab keskkonnateemade nähtavust ühiskonnas nende uudisväärtus, uudistsükli loogika või kajastuse afektiivsus jne (Cox ja Pezullo 2017, 115–127). Avalikud diskussioonid leiavad aset hübriidses keskkonnas, sh põimunult nii traditsioonilises uudismedias kui ka sotsiaalmedias (Krotz ja Hepp 2013) ning protestiliikumisi iseloomustab lisaks õigussüsteemi ja

---

Artikli kirjutamist on toetanud ETAGi grant „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“ (PRG908); Baltikumi ja Ida-Euroopa Uuringute Fondi grant „The Relocation of Transcendence: The Sacred of the Seculars around the Baltic Sea“; Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145) ja Tartu Ülikooli ASTRA projekt PER ASPERA; samuti EMP finantsmehhanismi Balti teaduskoostöö programm EMP340 „Kaasavad paigad ja teekonnad: jagatud lood ja tähendusloome“ ning riikliku programmi „Eesti keel ja kultuur digiajastul“ projekt EKKD72 „Tekstiained kasutusvõimalused digihumanitaaria juhtumiuuringutes Eesti ajalehekollektsioonide (1850–2020) näitel“.

ametlike meetmete kasutusele suurem (sotsiaal)meedia kompetents (Cox ja Pezullo 2017, 251–269). Keskkonna ja kultuuripärandi teemad saavad avalikus ruumis sageli nähtavaks just konfliktide kaudu – kui keskkonda või pärandit tajutakse ohustatuna, muutub see diskussioonides oluliseks ja seda tunnetatakse teravamalt identiteedi osana (Hafstein 2012, 500–501). Konfliktikeskne kajastus tähendab aga, et kompleksed keskkonna ja pärandi teemad on kajastatud sündmuspõhiselt, lühiajaliselt ja fragmenteeritult (Hansen 2019, 87–88).

21. sajandi LKK konfliktidega seotud märksõnad on lisaks meediakajastuse olulisele rollile ka kaasamine ja ennetamine. Kui osapooled oskavad potentsiaalset vastasseisu ette näha ja tahavad teha koostööd kõigile sobiva (kompromiss)lahenduse leidmiseks, siis sellist olukorda on tavaliselt nähtud parima viisina asju korraldada. Võimaliku konfliktiennetusena ongi kaasamine ja mitmesuguste (sh sotsiaalsete) mõjude analüüs saanud arendus- ja haldusprotsesside loomulikuks osaks (vt Clarke ja Peterson 2015, 91–103; Daniels ja Gregg 2001). Näiteks on Eestis Riigimetsa Majandamise Keskus (RMK) juurutanud kohalike elanike kaasamist uute raiete kavandamisel (vt lähemalt Kuusik 2021) ning Muinsuskaitseamet loonud looduslike pühapaikade eksperdinõukogu, kaasates teadlaste kõrval Maavalla Koja esindajaid. Mõlemal juhul on eesmärk eelnevate arutelude abil eri arvamusi tekitavate tegevuste osas jõuda konsensusele või vähemalt kompromissile, mis paljudel puhkudel ka õnnestub. Paraku tekivad konfliktid neist ennetusmeetmeist hoolimata, mis sunnib küsima, kas me saame ikka konfliktide tekkepõhjustest ja mehhanismidest aru. Ja ehk ei peakski alati konflikte kartma ja vältima, vaid nägema nende konstruktiivset potentsiaali keskkonnakommunikatsioonis (vt nt Low 2008) või käsitlema neid ennustamatuse ja loovuse allikatena kultuuris laiemalt (nt Lotman 2009, 123–132)?

Artiklis vaatame mitmeid näiteid viimastest kümnenditest, kus LKK on arenenud meedias rohkelt kajastatud vastasseisudeks, toome välja nii laiapindsemad ühiskondlikud konfliktid (nn metsasõjad ja hiitesõjad) kui ka kõnekad üksikjuhtumid (Haabersti remmelga juhtum ja Treimani-Metsapoolse kogukonnametsa kaitsmine). Analüüsime, kuidas konfliktid on kujundanud ja struktureerinud viimase paarikümne aasta Eesti loodus- ja kultuuripärandi kaitse diskursust. Artiklis me ei otsi lahendusi, kuidas konflikte vältida või hallata – selle asemel püüame neid analüüsida ja vaadata, mis on konfliktide „taga“: kes nendest osa võtavad, mismoodi oma seisukohti argumenteeritakse ja milline on ühiskonna eri rühmade mentaliteet, mis üldse viib LKK konfliktideni. Püüame artiklis käsitleda LKK konflikte senisest mitmekülgsemalt, s.t kui tähenduslikke ja potentsiaalselt konstruktiivseid olukordi, kus on võimalik esile tuua ja uurida eri narratiive ja toimetehhanisme.

Raamistame ülevaate keskkonnakommunikatsiooni uuringute teooriaga, mida toetame viidetega konfliktoloogiale. Näitejuhtumite spetsiifikast tulenevalt kaasame

ka mõned kultuuripärandit ja pühapaiku puudutavad uurimused. Keskkonnakommunikatsiooni uuringute meetodid annavad võimaluse analüüsida konflikte pragmaatilisest aspektist ehk vaadelda konkreetseid avalikke diskussioone ja representatsioone ning suunata neid konstruktiivsemaks. Teisest küljest võimaldavad need läheneda keskkonnakommunikatsioonile konstitutiivselt ehk mõtestada laiemalt keskkonnaprobleemide- ja konfliktide tekkimise põhjusi (Cox ja Pezullo 2017, 34). Keskkonnakommunikatsiooni uuringud pakuvad raamistust mõlema, nii looduskaitsete kui ka kultuuripärandi konfliktide uurimiseks. Artiklis käsitleme konflikte hübriidsetena: vastuolud puudutavad ökoloogilist reaalsust, ent keskenduvad sageli kultuurilistele tõlgendustele ja praktikatele (vt nt Douglas, Verissimo 2013; Päll 2021b). Siinsesse artiklisse valitud näitejuhtumeid on meedias laialdaselt kajastatud ja neid võib seetõttu vaadata kui mudelkonflikte. Uuringus käsitleme konflikte ümbritsevad avalikke diskussioone, lisaks toetub artikkel autorite poolt tehtud välitöödele (nt Treimani-Metsapoolet juhtum) ja kvantitatiivsele meediaanalüüsile (nt Haabersti remmelga ja metsasõdade puhul).

Elise Boulding (1962, 7) on oma klassikalises definitsioonis mõistnud konflikti kui tajutavat sobimatust või osapoolte arusaama, et neil on vastandlikud vaated või võistlevad soovid. Võistlusliku olemuse tõttu on konfliktid keerulised suhtlusolukorrad, kus põimuvad paljude osapoolte huvid ja taotlused. Sellises situatsioonis on suhtlus intensiivne, osapoolte seisukohti väljendatakse reljeefselt ja otsekoheselt, ühtlasi avaldub nende mõtteviis, maailmapilt ja mentaliteet. Konflikte, kus osapooled (siinses artiklis kokkuleppeliselt kaitsjad ja arendajad)¹ mõtlevad läbi ja sõnastavad oma tegevuse eesmärged selgemalt ning seeläbi jõuavad sisuliste probleemide lahendamiseni, saab pidada konstruktiivseteks (Lehtsaar 2015, 33). Probleemsed on hoopis võitluskesksed konfliktid, kus „ei võidelda mitte ainult oma asja eest, vaid ka teisele äratagemise nimel“ (16). Kuna konflikti tüüp ilmneb alles vastasseisu käigus ja võib, olenedes osapoolte käitumisest, aja jooksul muutuda, on konfliktid oma olemuselt unikaalsed, mis teeb alati toimivate lahenduste väljatöötamise keeruliseks.

LKK konfliktide lähiajaloo

Eesti lähiajalugu tunneb mitut looduskaitsest muredest lähtunud, paljusid inimesi ühendanud ja kõrghetkedel rohkearvulist liikumist, mida osalejad ise on nimetanud ka „sõdadeks“. 1960.–1970. aastatel, mil Nõukogude Liidu keskvõim eral-

---

1 Arendajatena käsitleme siinses artiklis neid isikuid või organisatsioone, kes planeerivad või viivad läbi tegevusi – raiuvad metsi, rajavad hooneid, karjääre vmt – paikades, mis on mõne teise inimese või grupi jaoks ökoloogiliselt või kultuuriliselt väärtuslikud. Kaitsjate all aga peame silmas nii üksikisikuid, kogukondi kui ka organisatsioone, kes aktiveeruvad arendajate plaanide või tegevuste tulemusel, vastustavad arendustöid ning taotlevad olemasoleva olukorra säilitamist ning sisulisemat kaasamist otsustusprotsessidesse.

das ebaproportsionaalselt suuri summasid maaparanduse teostamiseks, peeti maha soode sõda – ajakirja Eesti Loodus veergudel seisid teadlased ja looduskaitse korraldajad vastu soode kuivendamisele ning avaldasid sellega ametkondadele tuntavat survet (Kukk 2010). Kõige tuntum LKK konflikt on kahtlemata 1987. aastal alguse saanud fosforiidisõda NSV Liidu keskvõimu plaani vastu avada ulatuslikud fosforiidikaevandused Virumaal (vt Liivik 2022). Selles kombineerusid nii keskkonnakaitselised, rahvuslikud kui ka kultuurilised küsimused, mis tõi kaasa keskkonnakaitsjate, intelligentsi ja üliõpilaste laiapõhjalise vastutegevuse. Tulemuseks oli kaevandusplaanide külmutamine, kuid lisaks sellele oli ühiskondlik aktiviseerumine fosforiidisõjas abiks 1991. aastal Eesti riigi taasiseseisvumisele (Dawson 2000). Sõja kujundit on kasutatud korduvalt ja nii on Eestis toimunud „kullisõda“ ja „lendoravasõda“; käesoleva artikli kirjutamise ajal 2022. aasta suvel toimuvat arutelu Nõukogude võimu püstitatud ausammaste mahavõtmise ümber on juba hakatud nimetama monumendisõjaks.

Seoses 1990. aastatel väliturismile suunatud Eesti kui roheline Eedeni motiivi väljakujunemisega ning puutumata looduse muutumisega rahvusliku identiteedi oluliseks nurgakiviks on Eesti näiline „roheline“ pidevate konfliktide ja debattide keskmes (Jonuks ja Remmel 2020; Annus 2022). Kuigi esineb debatte ka põlevkivikaevandamise ja tuulegeneraatorite, jõgedel olevate paisutuste likvideerimise ja kultuuriväärtuslike rajatiste (veskid, hüdroelektrijaamad) säilitamise üle ning taustal podiseb Balti riike Euroopaga ühendava raudtee temaatika ja selle mõju kohalikule looduskeskkonnale, on konfliktide keskmes enim puud ja metsad. Viimaseid võibki pidada Eesti looduse koondsümboliks. Hiljuti on samalaadseesse ikoonilisse staatusesse tõusnud sood, mis samuti tähistavad puhast ja puutumatut, suurema inimõjuta Eesti looduskeskkonda, olles samas külastaja jaoks esteetilised ja nauditavad (nt Pungas jt 2015). Rahvuslik lähenemine ongi Eesti LKK näidetes olnud valitsev. Vaatamata sellele, et viimase aastakümne jooksul on lisandunud retoorikasse ja argumentidesse üleilmset mõõdet, on konfliktide keskmeks rõhutatult Eesti loodus ja looduskultuur ning selle kaudu Eesti rahvuse kaitsmine (Kaljundi 2019). Seetõttu on ka globaalsete organisatsioonide ja liikumiste mõju Eestis väike. Näiteks mujal tuhandeid inimesi mobiliseerinud ja agressiivset retoorikat kasutavad kliimaaktivistide liikumised nagu Fridays for Future või Extinction Rebellion on Eestis piirdunud kõige enam mõnesaja aktiivse osalejaga (vt Rennit 2022) ja ei ole Eesti avalikus ruumis kuigi nähtavad.

Hiiesõjad

21. sajandi alguse esimene suurem LKK konflikt oli seotud religiooniga ning sellele viitavaid argumente on ka kõikides järgnevatel näidetes. Konflikti vedajaks oli Maavalla Koda, 1980. aastate lõpul laiema avalikkuse ette ilmunud Eesti nüüdisaegse paganluse peamine organisatsioon (Västrik 2015). 2001. aastal sai teatavaks, et Maa-

valla Koja jaoks olulisima, Samma Tammealuse hiie maa Lääne-Virumaal tagastatakse õigusjärgsele pärijale. Ehkki uuel omanikul ei olnud esialgu maaga mingeid plaane (Eesti Päevaleht 2001), esitas Maavalla Koda taotluse hiie maa munitsipaliseerimiseks, rõhutades, et tegemist on sakraalse maaga, mis pärimuse järgi kuuluvat ühisomandisse (Virumaa Teataja 2001a). Viru-Nigula vallavalitsusele saadeti arvukaid märgukirju, muuhulgas ka siseministeeriumi usuasjade talitusest, korraldati allkirjade kogumine jne. Hoolimata maavanema vastuseisust otsustas Viru-Nigula vald maa 2001. aasta novembris munitsipaliseerida, sest ei tahtud näida „kultuurivaenulik“ (Virumaa Teataja 2001b). Maavalla Koja poolt „Tammealuse sõjaks“ ristitud aktsioon (Maavalla Koda 2002) toimus suhteliselt väikeses mastaabis ega kerkinud üleriigilises meedias tugevalt esile, aga on oluline järgneva mõistmiseks – just siin testiti esimest korda pühapaikade kaitsmise taktikaid, mida kasutati järgneva tosinkonna aasta jooksul. Samma juhtum näitas, millist tähelepanu on võimalik saavutada konfliktiolukorra oskusliku haldamisega, aga ka seda, kuidas avalik tähelepanu aitab saavutada usuühenduse eesmäärke.

Juba Tammealuse sõja ajal kerkis esile „Paluküla sõda“ Raplamaal. Aastakümneid mitmesugusteks sporditegevuseks kasutatud hiiemäel ja selle ümbruses alustas Kehtna vallavalitsus 2004. aastal vahetult peale detailplaneeringu kehtestamist arendustöid suusakeskuse rajamiseks. Hiiekaitsjad korraldasid protestiaktsiooni ja takistasid suusalifti süvendit rajama tulnud buldooseri tööd. Järgnevalt organiseeriti Paluküla hiiemäe kaitseks ja suusakeskuse ärahoidmiseks pöördumisi, avalikke esinemisi, toetuskontserte jne (Päll 2021b). Selle tulemusel kujundati avalikkuses kuvand hiiemäest kui maausulistele olulisest puutumatu pühapaigast. Kohalikul tasandil tekkis aga kaks vastandlikku kogukonda, kes suhtusid teineteise seisukohtadesse äärmiselt kriitiliselt (samas). Paluküla suusakeskusest on saanud külmutatud arendusprojekt, sest kõikide aastate jooksul pole kavandatud realiseerima hakatud. Iga uus aktiivsem samm põrkub taas hiiekaitsjate vastuseisule, kuid igapäevaste spordiradade hoolduses on jõutud mitmete kaasamiskoosolekute abil kokkuleppele.

Juba 2005. aastal lahvatas järgmine konflikt, kui avalikustati plaan rajada Kunda hiiemäele kaks tuulegeneraatorit. Nüüdki avaldati arvukalt artikleid kohalikus ja üleriigilikus meedias hiie kui esivanemate püha paiga kaitseks. Kunda hiiemäe tuulegeneraatorite projekt läbis kõik kolm kohtuastet ning 2007. aastal peatas Riigikohus projekti lõplikult. Peatamise põhiline argument oli usuvabadus – hiiemäele püstitatud tuulegeneraatorite ja nende ümber oleva teenindusala tõttu ei oleks maausulistel enam usurituulide läbiviimine võimalik.

Hiiekaitsmise üksikjuhtumitest tingituna korraldas Maavalla Koda rea laiemale publikule mõeldud üritusi, et tõmmata inimeste tähelepanu looduslike pühapaikade kaitsele. Koguti allkirju (Maavalla Koda 2014), kohalikes ja üleriigiliku levikuga ajaleh-

Joonis 1. Kaader videost „Koduhiite kaitse!“ (Metsatõll 2020). Militaarse ja agressiivse sümbolikeelega video on haruldane nii keskkonna kui ka kultuurivaldkonna kaitstes, mis traditsiooniliselt on rõhunud just „pehmetele“ väärtustele. Selline sümbolism rõhutab hiiesõdade erakordsust Eesti kultuuriruumis ning osutab võimalikele agressiivsematele hoiakutele oma väärtuste ja maailmavaate kaitseks.

tedes avaldati arvukalt populaarses vormis ja lihtsustatud sõnumiga lugusid. Alates 2009. aastast on mitmel pool Eestis eksponeeritud rändnäitust looduslikest pühapaikadest (Maavalla Koda 2009), on toimunud mitu kontserdisarja, kus pühapaikade kaitseks esinesid tuntud muusikud ja ansamblid (Metsatõll, Kukerpillid, Johansonid, Tõnis Mägi jt). Sellise laiaulatusliku avaliku kampaania tulemusel jäid teised samaaegsed potentsiaalsed konfliktijuhtumid, näiteks Purtse hiimäele planeeritud hoonestus 2006. aastal, lühikeseks, sest arendajad loobusid projektist kiiresti. Vaid Saaremaal Panga pangal ehitas omanik 2007. aastal parkla nii kiiresti ja jõuliselt valmis, et sealse hiie kaitseks ei jõutud mobiliseeruda.

Viimane avalik hiiesõdade lahing peeti 2011.–2012. aastal Maardu hiimetsa ümber, ehkki siin sõja-retoorikat ei kasutatud. Maareformi käigus riigilt maa ostnud metsandusfirma raius maha osa metsast, mis oleks pidanud olema osa kaitsealusest ohvrihiiest, kuid ei olnud kitsenduste kaardile sellisena märgitud. Maavalla Koda taotles raie peatamist, raieluba vaidlustati ning tühistati, edasisi raieid ei ole toimunud. Selles juhtumis mängis olulist rolli kohalik kogukond ja Maavalla Koda tegutses pigem oskusliku taustajõuna, kes valdas konflikti haldamist ja oskas nõustada.

Kõikides eelnevalt kirjeldatud konfliktides on jälgitav ühesugune argumentatsioon – kaitsete, s.t Maavalla Koda ning osa kohalike kogukondade liikmete või muul viisil end seotuna tundvate inimeste jaoks on vaidlusalused kohad pühad iseenesest, s.t

pühadus tuleneb loodusest, mitte ei ole inimeste kultuurilise tegevusega paigale omistatud. Seetõttu ei ole looduskeskkonda mõjutav inimtegevus pühapaigas ka lubatav. Selline positsioon ei ole avatud kompromisside otsimisele ja viib suletud, vastanduva ja võitlusliku kommunikatsioonini. Avalikkusele eksponeeriti konflikti osapooltena omakasu silmas pidavaid emotsioonituid rahaahneid ärimehi ja kohalikke põliseid kogukondi, keda toetas Maavalla Koda, pakkudes muuhulgas juriidilist nõu. Vastasseisud seoti ka rahvusliku identiteedi diskursusega: pühaduse kõrval oli Maavalla Koja narratiivis alati esiplaanil ka rahvuslus – maausku propageeriti kui eestlaste põlist ja ainsat omausku. Selline rekonstruktivistlik paradigma ja autentsuse konstrueerimine on iseloomulik teistelegi tänapäeva paganlikele liikumistele, ennekõike Ida-Euroopas (vt Peers 2015; Szilágyi 2015). Nii sai pühapaikade kaitsest ühtaegu rahvuse ja rahvuskultuuri kaitse, kuna pühapaikades „on peidus meie rahva elujõu allikad“ (Maavalla Koda 2001). Sõltuvalt situatsioonist võidi pühapaikade kaitsega liita muidki sobivaid fenomene, näiteks riigikaitset, ehkki enamik argumentidest puudutas pigem loodust, kultuuri ja rahvusidentiteeti. Vastaspoolel, arendajate hulgas aga sellist ühtset narratiivi ei tekkinud ning esitatud vastuargumendid olid üksnes kontekstipõhised.

Häälekas tegevus mõjutas avalikkust, isiklike suhete ja lobitööga suunati ka Riigikogu. 2004. aastal tehti ettepanek hiite riikliku programmi käivitamiseks. Vaid neli aastat hiljem leiti sellele rahastus ja algas kava järgi üle-eestiline looduslike pühapaikade inventuur. Riikliku programmi raames toimus see 2008–2012 ja 2015–2020, edaspidi Muinsuskaitseameti ja Keskkonnainvesteeringute Keskuse projektide abil. Muinsuskaitseameti juurde asutati 2010. aastal nõuandva rolliga looduslike pühapaikade eksperdinõukogu, mis koondas nii eri valdkondade teadlasi ja ametnikke kui ka Maavalla Koja esindajaid. 2011. aastal loodud riigikogu pühapaikade toetusrühma tegevuse tulemusel lisandus 2019. aastal Muinsuskaitseeadusesse uus mälestise liik – ajalooline looduslik pühapaik, mis eristas need muistised ülejäänud arheoloogiapärandist. Sellega on pühapaikade kaitse temaatika justkui normaliseeritud ning potentsiaalsed konfliktid omanike, arendajate ja kaitsjate vahel püütakse lahendada ametlike haldustoimingutega. Tegelikult lõppesid hiiesõjad Eestis juba pärast Maardu hiiemetsa juhtumit ja mitmed hilisemad arendustööd pühapaikades (vt Kaasik 2018) ei käivitanud enam sõjakat meediakajastust. Osalt oli see ilmselt seotud senise aktiivse, konfliktihaldamises kogenud ja karismaatilise liidri Ahto Kaasiku taandumisega Maavalla Kojast 2014. aastal. Teisalt mängis oma osa kindlasti ka see, et hiiesõjad olid selleks ajaks juba enam kui kümme aastat kestnud ning sellest teemast oli avalikus ruumis tekkinud mõningane väsimus. Seda illustreerib kujukalt pöördumine looduslike pühapaikade kaitseks, millele kogutud 6131 toetusallkirjast vaid kuus on lisandunud pärast 2014. aastat (Maavalla Koda 2014). Ent kümne aastaga oli loodusli-

Joonis 2. Üle 4500 osalejaga demonstratsioon tselluloositehase vastu Tartus 2018. aastal (Kangur 2018). Rahvusliku sümbolika kasutamine keskkonnaga seonduval protestil viitab konflikti mõtestamisele rahvuslikus raamistuses. Foto: Aili Vahtra (ERR).

kest pühapaikadest saanud avalikkuse jaoks piisavalt kinnistunud kontseptsioon ning vahend mitmesuguste arenduste peatamiseks.

Metsasõda

1999. aastal avaldas harrastusornitoloog Aarne Ots lugejakirja, kus ta tõdeb, et tagastatud või erastatud maal hävitatakse vanu metsi lausa nädalatega, mistõttu kaovad lindude elupaigad, ning kutsus üles alustama metsasõda (Ots 1999). Nullindatel saatis kohati vägagi terav metsadebatt ja -poleemika nii metsaseaduse muutmise kui ka metsanduse arengukava (2011–2020) koostamist. Muuhulgas esitas Riigikontroll mitu mureliku sisuga auditit RMK metsanduspoliitika suhtes (nt Mattson 2010), mis pälvisid avalikkuse tähelepanu.

Tõeline metsasõda algas aga 2016. aasta lõpul seoses metsaseaduse muudatusega kuusikute raievanuse langetamiseks. Sellel „sõjal“ on olnud passiivsemaid ja ägedamaid perioode, üldisemaid ja lokaalsemaid konflikte ning esile on kerkinud aktiivseid looduskaitseorganisatsioone, kelle hulgast on kõige enam tuntud Eesti Metsa Abiks (EMA) ja Päästame Eesti Metsad (PEM). Üks metsasõja kõige silmatorkavam ja edukam juhtum oli kahtlemata protest planeeritava tselluloositehase eriplaneeringu vastu 2018. aastal (vt Annast jt 2022a). Selle taga olid kodanikuaktivistidest moodustunud Tartu apell (mis lõpetas oma tegevuse pärast kavandatud eriplaneeringu lõpetamist) ja EMA. Vastumeelsust planeeritud tehasele väljendasid mitmed

teadlased, kultuuritegelased ja kohalikud poliitikud eesotsas Tartu linnapea Urmas Klaasiga. Et nii metsasõjast kui ka tselluloositehase vastuseisust on juba põhjalik ülevaade antud (Lõhmus 2017; 2018; 2019; 2020; 2021; Kõiv 2020), siis pöörame siinkohal tähelepanu hoopis selle sõja käigus esile kerkinud EMale, mis pärast hiiesõdade lõppu on võtnud üle looduskaitseliste konfliktide haldaja rolli.

EMA loeb oma alguseks 2016. aastal toimunud metsaseaduse muudatuste vastast piketti Keskkonnaministeeriumi ees. Kui mitte päris algusest saadik, siis vähemalt 2017. aasta lõpust tegi EMA juhtrühm koostööd hiiesõja veteranidega. Looduslike pühapaikadega seotud konfliktid ongi mõjutanud Eesti keskkonnadiskursuse retoorikat ja keskkonnateemade raamistamist avalikus ruumis. Idee looduslike kohtade pühadusest ja rahvuslikust olulisusest kantakse sageli üle ka teistele loodusobjektidele ja paikadele; samuti käivituvad mõnikord varasemad pühapaikade konfliktid uutes vastasseisudes (vt nt Päll 2021b, 205). EMA retoorikasse ilmus üsna kohe metsa ökoloogilise tähtsuse rõhutamise kõrvale looduslike pühapaikadega, vähem muude pärandkultuuri objektidega seonduv kultuuriline ja spirituaalne komponent (EMA 2018). Samuti on metsade rahvuskultuuriline olulisus esil EMaga seotud Metsalaulupidudel, mille spirituaalne pool on jällegi tugevalt mõjutatud maasu traditsioonidest ja ideestikust.

EMA kuvand on mitmetahuline ning eristub selgelt traditsioonilistest looduskaitseorganisatsioonidest – tegemist on nüüdisaegseid vahendeid (professionaalselt korraldatud kampaaniad, hästi kujundatud infomaterjalid, lai palett kaasatud eksperte, kultuuritegelasi, arvamusiidreid) oskuslikult käsitseva kogukonnaga. Riiklike organisatsioonidega koostöö tegemise asemel keskenduti selgelt avaliku arvamuse suunamisele. EMA on osanud oma sõnumeid hästi sobitada afektiivse ja sündmusekeskse meediakajastuse konteksti, olles reaktsiooniline, kasutades emotsionaalseid argumente ning kaasates kiiresti inimesi sündmuste vahetu kajastusega sotsiaalmeedias (vrd ka Papacharissi 2015; Papacharissi ja de Fatima Oliveira 2012). Reaktsiooniline ja konfliktikeskne kommunikatsioon keskendubki vastandlikele hoiakutele ja sümbolitele, mis keskkonnaga seostuvad, ent jätab vähe ruumi kompromisside otsinguks. EMA emotsionaalsed sõnumid on kõnetanud ka gruppe ja inimesi, kes on ametlikus loodus- ja kultuuripärandi kaitse praktikas pettunud. See hoiak on aga viimastel aastatel muutunud ning EMA on hakanud üha enam kujunema oskusteabekeskuseks, mis valdab LKK konfliktide haldamist ning juriidikat, mille juures tehakse koostööd juba 2007. aastal asutatud SA Keskkonnaõiguse Keskusega (Vaarmari jt 2011; Larin 2018). EMAst on välja kasvanud ühendusi, mis järgivad pigem radikaalset joont (näiteks PEM), ehkki EMA kuvand on niivõrd tugev, et ka kõiki uusi looduskaitse liikumisi peetakse EMAs.

EMA on kaasatud metsanduse arengukava 2030 koostamisse ning teeb koostööd ülemaailmse säästva metsanduse standardi FSC sertifikaati andva organisatsiooniga. Aktiivse tegutsemise, strateegilise meediatöö ja kaasamise tulemusena on keskkonnateemadest huvitatud ning puudutatud inimeste ja organisatsioonide hulk oluliselt kasvanud. Metsanduse arengukava arutelud, RMK tegevus majandusmetsades ja kevadise raierahu diskussioon on kokku andmas metsakäsitlusele uut dimensiooni – näiteks on ilmunud mitmeid mõtteavaldusi, et mets on subjekt ning väärib analoogselt loomadega juriidilist staatust ja õigusi (Tiido 2021; Ratassepp 2021). EMA aktiivsus ja oskus kehtestada avalikus debatis teatud raamistusi (vt Scheufele ja Tewksbury 2007) ning tuues esile rahvuslikud ja spirituaalsed tähendused, on loonud olukorra, kus kõige väiksema lokaalse iseloomuga LKK pälvis kiiresti üle-eestilist tähelepanu ning käivitub emotsionaalne, intensiivne, vastanduv ja avalikus ruumis peetav diskussioon.

Metsandusdiskussiooni teine pool – arendajad ja erametsaomanikud – on emotsionaalsema aruteluruumi omaks võtnud. Ilmekaks näiteks on 2019. aastal Eesti Metsaseltsi korraldatud metsanduse visioonikonverentsil kõlanud erametsaliidu esindaja Ants Eriku ettekanne looduskaitsest ja majandusest. Ettekandja nimetas riiklikku looduskaitset totalitaarse ühiskonnakorralduse jäänukiks ning ühtlasi süüdistas looduskaitseaktiviste Eesti riikluse alustalade õõnestamises ja riigireetmises, sest metsamajandamise ja -tööstuse piiramine on kasulik ainult Eesti idanaabrile ja selle ekspansiivsetele nõudmistele (Erik 2019; Kartau 2020). Seejärel on mitmel korral kasutatud sellist, osa argumente üle võimendades ja teisi eirates loodud konstruktsiooni, kus looduskaitse taga otsitakse Venemaa Gazpromi rahastust, et demonstrearida looduskaitse kahjulikkust Eesti riigi ja rahva tuleviku jaoks (nt Nigul 2020). Säärased kunstlikud seosed ja ründav retoorika on konflikti eskaleerinud ja toonud kaasa ka vastaspoolelt sama emotsionaalseid väljaütlemisi, näiteks: „Eesti Metsa- ja Puidutööstuse Liit on valinud enda juhiks valetava ja laimava tööli nimega Jaak Nigul“ (Laane 2020). Selle tulemusel on üks osa metsakaitse ja metsamajanduse diskussioonist sumbunud ebaproduktiivsesse vastandumisse, kus „ärapanevast“ sildistamisest on mõlemal osapoolel raske välja astuda.

Lokaalsed (linna)looduse kaitsmise juhtumid

Ilmselt tänu looduskaitse ja kliimadebati üha suurenevale aktuaalsusele on viimastel aastatel esile kerkinud lokaalsed (linna)looduse kaitses juhtumid, nt 2017. aastal Haabersti hõberemmelga langetamise ümber toimunud konflikt (Annist 2020) või 2021. aastal Haapsalus ja Viljandis toimunud protestid alleede maharaiumise vastu. Need assotsieeruvad tihedasti metsandusdebatiga, mis muidu jääb linnaelanikele kaugeks, kuid sarnase probleemi tulekul linna või kohaliku eluruumi tekib isiklik ja

teravam seos. Kõigi nende näidete puhul on reaktsioonina mõne ametkonna, asutuse või arendaja tegevusele aktiveerunud rohujuuretasandi kogukonnaliikumine. Erinevalt hiiesõdadest on nende aktsioonide ühine tunnus pigem kaitsjate allajäämine kui edu saavutamine. Kohaliku tasandi konfliktidesse kanaliseeritakse sageli üldisemate või ajaliselt varasemate vastasseisudega seotud hirmud ja pettumused (Douglas ja Verissimo 2013). Näiteks järgnes Haabersti hõberemmelga vastuolu just sumbunud Rail Balticu protestidele.

Lokaalsetest juhtumitest üks eristuvamaid on hiljutine Treimani-Metsapoolle rannamännikute kaitsmise juhtum Pärnumaal, eelkõige organiseerituse ja ettevõtmise tulemuslikkuse tõttu. 2020. aasta augustis ilmusid Treimani ja Metsapoolle külade piirkonda RMK teavitused peatselt algavate raiete kohta. Kohalikud jäid esialgu passiivseks, ent mobiliseerusid, kui sai selgeks planeeritud tööde ulatus. Korraldati mitmeid koosolekuid, kus olid esindatud nii RMK kui ka Häädemeeste vallavanem, kes aga toetas RMK tegevust. Selle tagajärjel toimus polariseerumine, kus ühelt poolt väljendati emotsionaalses vormis muret kohaliku elukeskkonna pärast, teiselt poolt aga ignoreeriti seda täielikult.

30. novembril 2020 registreeriti MTÜ Rannamänniku kaitseks, et püüda plaanitud raiet peatada kohtu kaudu. Loodud MTÜ eesmärk oli esindada kohalikke inimesi kohtumenetluses ning toimida kogukonna rahade koondajana eelseisva kohtulahingu tarbeks. Peagi loodi sündmuste arengust infot andev veebileht (www.rannamannikud.ee) ning algas juhtumi aktiivne kajastamine nii kohalikus kui ka riiklikus meedias (nt „Aktuaalses kaameras“). Abi ja nõu saamiseks pöörduti mitmete organisatsioonide ja inimeste poole eri tasanditel, kaasa arvatud EMA ja PEM. Pärast kohtule kaebuse esitamist rakendus esmane õiguskaitse ja raie peatati. Kui keskkonnainspektiooni hinnangul oli raie metsamajandamise eeskirjadega kooskõlas (Mutso 2020), siis kohtumenetlus tuvastas, et keskkonnaameti väljastatud raieload olid vastuolus valla üldplaneeringuga, mistõttu RMK tegevus oli ebaseaduslik. Samuti tuvastas EMA analüüs RMK Treimani-Metsapoolle küla ümbruse ja Ikla–Oandu matkaraja metsamajandamiskavas „ridamisi puudujääke FSC reeglite täitmisel“ (Rallmann 2020). Juhtumi finaalina tunnistas 15. jaanuaril 2021 Keskkonnaamet kehtetuks kõik 28 teatist, mis puudutasid Häädemeeste ja Ikla vahele jäävat metsa (Mutso 2021). Sellele järgnenud kohtumisel lepidi RMK ettepanekul kokku, et „RMK ei teosta järgmise viie aasta jooksul viidatud alal omal initsiatiivil ühtegi raiet“ (RMK 2021).

Metsapoolle näitest hoopis erinev oli Haabersti hõberemmelga juhtum 2017. aastal. Tallinna linna jaoks olulise liikluskoridori, Paldiski maantee rekonstrueerimise käigus tuli projekti järgi maha võtta ligi 800 puud, millest ühe silmapaistvama kaitseks korraldasid aktivistid suurema aktsiooni (Annist 2020; Päll 2021a). Puu raiumise vastu kogunes protestima väga erineva taustaga inimesi spontaansetest kaitsjatest

poliitikuteni, protsessi sekkusid mitmed institutsioonid, muuhulgas ka EMA, mis kut- sus inimesi puu kaitsele. Nädalaid kestnud vastasseis tipnes viimaks politsei sekku- misega, kes protestijad minema toimetas, misjärel puu 27. juunil 2017 langetati. Hõbe- remmelga konflikt on tänapäeva Eesti keskkonnadiskursuses märgiline, sest kohalik ja marginaalne vastuolu pälvis plahvatusliku meediakajastuse (Annast jt 2022a). Puu mahavõtmise kajastus oli näiteks Postimehes 2017. aasta loetumate artiklite edeta- belis 13. kohal (Postimees 2017). Hõberemmelga konfliktil on kõik uudisväärtuse tun- nused: side päevasündmustega ja/või tuntud isikutega, värskus ja dramaatilisus (vt Cox ja Pezullo 2017, 120), samuti on tegemist ajaliselt ja ruumiliselt väga konkreetse vastuoluga, tõenäoliselt seetõttu oli seda ka suhteliselt lihtne ja atraktiivne kajas- tada (vt rohkem Annast jt 2022a).

Meedias „remmelgakaitseteks“ nimetatud protestijad kasutasid väga erineva sisuga sõnumeid, põimides teaduslikud argumendid (näiteks kõrghaljastuse olulisus müratõkkena) spirituaalsete ja emotsionaalsete sõnumitega (näiteks remmelga 300-aastane vanus või see, et puu on omandanud loodusliku pühapaiga tunnused). Väited pälvisid üksjagu kriitikat erialastelt autoriteetidelt ja näiteks Eesti Dendroloo- gia Selts pigem soovitas puu raiumist (Jaakson ja Kaasik 2019). Sõnumite vastuolulis- us ja mitmekesisus tulenes sellest, et „remmelgakaitsetajad“ ei moodustanud ühtset organisatsiooni, neil ei olnud varasemat meediasuhtluse pädevust, läbimõeldud strateegiat ega seda toetavat narratiivi. Lisaks remmelgakaitsetajatele said meedias sõna dendroloogid ja munitsipaalametnikud, mistõttu oli käibel korraka suur hulk vastandlikku informatsiooni.

Kui võrrelda Treimani-Metsapöle rannamännikute ja Haabersti remmelga konf- likti, torkab silma peamiselt erinevus protestide organiseerituses ja koordineeritu- ses, mis omakorda mõjutas argumentatsiooni koherentsust ja meediakajastust. Metsapöle juhtumi puhul toimus konflikti lahendamine mõlema osapöle spetsia- listide tasandil – RMKd esindasid eri tasandi metsaülemad kuni RMK direktorini välja, kohalikke aga kogukonnas respektieritud spetsialistid, kellel oli: a) teave õiguslike protsesside toimimisest tänu enda ja toetavate organisatsioonide ekspertiisile; b) lobitöö oskus ja kompetents meediaga suhtlemiseks; c) valmidus harida ennast ja teisi; d) piisav organiseerimisvõime MTÜ loomiseks ja kogukonna kaasamiseks. Olu- list rolli RMK valmiduses kokkuleppeid sõlmida mängis konflikti kajastamine meedias ning kohalike valmidus ajakirjandusega suhelda ja televisioonis esineda. Seevastu remmelga ümber protestijad ei moodustanud kesksel ja juhtivat jõudu. Kohalikud Haabersti elanikud ei toetanud protestijaid, vaid pigem soovisid protestide lõpeta- mist. Diskussiooni sekkusid aga pidevalt uued isikud ja organisatsioonid, kes üritasid konfliktikommunikatsioonis pildile pääseda ja oma sõnumeid edastada.

Remmelga ja Treimani-Metsapoolle konflikt võimaldab näha organiseerumise rolli konflikti haldamisel ja lahendamisel. MTÜ tegeleb pärast lokaalse probleemi (ajutist) külmutamist teemaga edasi. Sisuliselt on see juhtum andnud tõuke hulgale inimestele tegeleda keskkonnateemadega laiemalt ning on teatud määral toiminud kogukonda ühendavana, mida näitlikustab ka 2020. aasta augustis MTÜ korraldatud kahepäevane festival Metsapoolel. Seoses KOV valimistega 2021. aasta oktoobris korraldas MTÜ kohalike kandidaatidele seas arutelu looduskaitsega seonduvatest küsimustest. Lisaks on MTÜ eesmärk seadusandjate mõjutamine teadlaste ja ametkondade kokkuviimise kaudu. Näiteks toimus Kablis 2021. aasta veebruaris seminar, kus kohtusid teadlased, riigikogu keskkonnakomisjon, keskkonnaminister ja RMK esindajad.

Arutelu

Looduse või kultuuriobjektide kaitsmise aktsioone on viimase paarikümne aasta jooksul toimunud tegelikult märksa rohkem kui siinkirjeldatud konfliktid. Enamik neist ei jõua avalikku meediasse ning peetakse kaitsjate-arendajate vahel (nt Koppelmaa 2020). Siinse artikli näited tõusevad esile oma avalikkuse ja terava konfliktisuse tõttu, mis ühtlasi võimaldavad paremini jälgida osapoolte positsioone ja kasutatavaid argumente. Analüüsis joonistusid kesksena välja kaks omavahel tihedalt põimunud teemat – konfliktide osapooled ja konfliktis kasutatav retoorika, mis omakorda juhivad konfliktikommunikatsiooni – kuidas vastuolusid lahendatakse. Viimase paarikümne aasta konfliktid näitavad, et viisid, kuidas konflikti osapooled oma sõnumeid kehtestavad ja edastavad, on oluliselt muutunud. Konfliktid on andnud nendeks muutusteks peamise tõuke, suunates osapooli otsima sobivamaid ja efektiivsemaid kommunikatsioonikanaleid, katsetama mitmesuguseid protestimise ja kaasamise vorme, jne. Siinkohal saab eeskätt välja tuua kaks olulist muutust: muutunud protestikultuur ja (sotsiaal)meedia pädevuse arendamine. Emotsionaalsem, vastandumisele keskendunud ja samas julgelt sotsiaalmeediat kasutatav aktivism jõudis Eesti looduskaitse EMA loomisega, aga on nüüdseks muutunud tavapärasemaks. Kui 2000. aastate hiiesõdade ajal oli peamiseks avalikkuse mobiliseerimise vahendiks kohalik või riiklik meedia ja huvigruppide omavaheline suhtlus põhines e-kirjadel ja telefonil, siis viimaste aastate konfliktide puhul on sotsiaalmeedia roll isegi suurem kui traditsioonilisel meedial, järgides rahvusvahelisi trende (vt nt Lester ja Hutchins, 2012, 848). Avalik sfäär ise, milles konfliktid aset leiavad, on muutunud hübriidseks, killustatuks ja dünaamiliseks, võimaldades ühtlasi ka suuremat kaasatust (Bruns 2018, 309–317).

Konfliktide osapooled

Kui hiiesõdade ajal olid kaitsjad veel valdavalt üksikisikud, kelle selja taga seisis Maavalla Koda, siis hilisemate metsasõdade ajal on loodud mitmeid uusi organisat-

sioone. Lisaks Maavalla Kojaga seotud Hiite Majale on tekkinud laiemad nõuandvad organisatsioonid Keskkonnaõiguse Keskus, EMA, PEM ning mõne konfliktse kaasuse puhul on loodud eraldi ühendusi. Nagu Metsapöole näide demonstreeris, annab MTÜ (või muu organisatsiooni vorm) kaitsjatele tõsiseltvõetavust ja võimaldab olla konkreetsem dialoogipartner vastaspoolele. Nagu arendajate hulgas, on ka kaitsjate seas eri taustaga osapooli ja huvisid – kaitsjad võivad olla nii kohaliku kogukonna liikmed, aga ka inimesed, kes on diskussiooniga kaudsemalt seotud, näiteks maailmavaate kaudu (Cox ja Pezzullo 2017, 224–225). Treimani-Metsapöole diskussiooni ajal loodud MTÜ Rannamänniku kaitseks ning Haabersti remmelga all protestijad esindavad siinkohal kahte põhimõtteliselt erinevat organiseerumise viisi. MTÜ Rannamänniku kaitseks oli sisemiselt tugev ja koherentne. Remmelga juhtumi puhul vormus protestijate grupp juhuslikel alustel, enamasti (sotsiaal)meediasuhtluse kaudu ning oli heterogeenne. Ka kohalik kogukond ei liitunud „remmelgakaitsetega“. Esimesel juhul oli koondumise alus kogukondlikkus (*collectivity*), teisel juhul võrgustikupõhisus (*connectivity*) (vt Bennett ja Segerberg 2013). Ent huvigruppidega võivad ühineda ka ideoloogid – ennekõike suure sotsiaalse kapitaliga loovisikud, kes kujundavad loodus- ja rahvuskaitsest õhkkonda, kuigi ei võta otseselt või prominentselt vahetult kaitsmisest osa.

Kõik siinkäsitletud konfliktid on eskaleeritud kaitsjate poolt. See on tingitud sellest, et nemad on sunnitud planeeritud muutustele reageerima ja arvestatava partneri positsiooni saavutamiseks end jõuliselt kuuldavaks tegema. Üks põhjusi, mis soodustab konfliktide teket, on kogukondade või kaitsjate tunne, et protsess ei vasta nende tegelikele ootustele ja nende nõudmistega ei arvestata. Arendajad samal ajal kõnelevad seaduse positsioonilt, mistõttu nende argumendid mõjuvad tugevamalt (Kuusik 2020, 60). See tekitab soodsa pinnase kaitsjate suhtumisele, et „meid ei kuulata ja meiega ei arvestata“. Konflikti eskaleerimine intensiivse kampaania abil on kõige kiirem ja efektiivsem viis saavutada positsioon kaasatavana, sest praktika on näidanud, et kohe alguses konstruktiivsete kompromisslahenduste pakkumine jääb enamasti otsustaja tähelepanuta – nende taga ei nähta või ei usuta olevat laiemat kogukonda. Ka Susanna Kuusik (2020, 20) toob välja, et huvirühmade esindajad tunnevad, et neil on „väga palju kaalul ja väga vähe kaotada, mistõttu ollakse valmis jõudma kokkuleppele läbi konflikti“. See aga tähendab, et hoolimata kaitsjate justkui nõrgemast positsioonist on konflikti haldamine läbi emotsionaalse meediakajastuse enamasti olnud nende käes. Sellise kajastuse olulisteks tunnusteks on ühelt poolt aktiivne ja avalik teavitustegevus, kasutades nii traditsioonilist ajakirjandust kui ka sotsiaalmeediat, teisalt aga tuginemine emotsionaalsetele ja spirituaalsetele argumentidele, mida põimitakse teaduslike argumentidega. Retoorikas on tihti läbivateks märksõnadeks pühadus, rahvuslus, mets, ajalugu ja põlisus. Arendajad on sellisesse situatsiooni sattudes olnud sunnitud omakorda reageerima, teadmata täpselt, kui-

das. Vastusena kaitsjate survele on organisatsioonid, näiteks RMK, kohandanud oma strateegiaid, loodud on kaasamise spetsialistide ametikohad, mis tegelevadki spetsiaalselt konfliktide ennetamise ja lahenduste pakkumisega (Kuusik 2020).

Konflikti haldamisel ja juhtimisel on oluline roll inimestel, kes on konflikti kaasanud, eriti karismaatilistel, energilistel ja pühendunud liidritel. Ametkondi või ettevõteteid esindavatel osapooltel karismaatiline liider üldjuhul puudub, sest nende autoriteetsuse aluseks on juba institutsioon ise. Seetõttu on nad pigem püüdnud ehitada oma legitiimsuse õiguslike ja teaduslike diskursuste kasutamise kaudu. Kaitsjate poolel on karismaatilise liidri roll ja vajadus selle järele seevastu suurem, sest liidri abil luuakse autoriteet ja legitiimsus. Hiiesõdades oli eestkõnelejaks toonane Maavalla Koja juht Ahto Kaasik, metsakaitse aktsioonides on kõneisikuteks olnud Linda-Mari Väli ja Indrek Vainu EMAs. Karismaatiliste liidrite taandumise järel (Ahto Kaasik taandus 2014, Indrek Vainu 2020) on ka konfliktid teisenenud, tuues ühtlasi kaasa ühenduste vähenenud nähtavuse. See ei tähenda, et organisatsioonid ei tegutseks – vastupidi, pärast konfliktifaasi läbimist on nii Maavalla Koja tegevus Muinsuskaitseameti pühapaikade nõukogus kui ka EMA tegevus koostöös RMKga olnud konfliktide ennetusel ja situatsioonide lahendusel varasemast efektiivsemgi, kuid avalikuse ette jõuavad need tegevused märgatavalt vähem.

Konflikti arenemise käigus toimub enamasti polariseerumine, mille tulemusena sünnivad vastaspoole kohta loodud lihtsustatud, kuid efektsed stereotüübid. Ehkki iga konflikt on erinev, osutavad nii siin artiklis valitud näited kui ka keskkonnakommunikatsiooni uurijate analüüsid, et nii konflikti osapooled ise kui ka ajakirjandus kasutavad üsna fikseeritud ja üldlevinud raame konfliktides osalejate kirjeldamiseks, mis mõjutab otseselt osapoolte legitiimsust ja nähtavust diskussioonides (nt Cox ja Pezullo 2017, 128–129; Hansen 2019, 38–46). Nii portreeritakse arendajaid tihti ahnete ja emotsioonitute ärimeestena, rahahaidena, keda huvitab vaid kasumi teenimine. Ja tõepoolest, arendajate huvi ongi oma projektide kasumlik elluviimine ning eriti hiiesõdade käigus oli näha, et konflikti sattumine oli arendajate jaoks ootamatu, nad ei olnud seda ette näinud ja ei osanud sellega tegeleda. Ka linnalooduse kaitsel on enamasti jälgitav, kuidas arendajad, näiteks linnavalitsus, ei ole arvestanud eri tähenduste ja funktsioonidega, mida inimesed on linnaloodusele omistanud. Kaitsjaid omakorda kujutatakse stereotüüpsete ullikeste, naivistlike puukallistajate, lapsikute uuspaganate ja linnavurledest loodusearmastajatena, kes ei tea, „kuidas asjad päriselt käivad“, kuni süüdistusteni idanaabri viiendaks kolonniks olemises. Näiteks on meediaanalüüsist selgunud, kuidas Haabersti remmelga juhtumile viidatakse Eesti avalikus ruumis tänini sageli kui naiivse, mõttetu protesti analoogile (Annast jt 2022a).

Retoorika ja argumendid

Osapooltest olulisemadki on retoorika ja argumendid, mida konfliktis kasutatakse. Kui kommunikatsioonihäired kõrvale jätta, siis vähemalt retoorikas on mõlema osapoolde eesmärk justkui sama – mõlemad soovivad konflikti vältida, soovivad säilitada loodust ja kultuuripärandit, ühtlasi tagada, et elu Eestis säiliks ja edeneks. Selle saavutamise meetodid on aga kardinaalselt erinevad. Nii RMK esindajad kui ka metsakaitsjad on nõus väitega, et kõik soovivad Eesti metsadele tagada paremat tulevikku ja säilitada kaunis looduskeskkond, kuid arvamused lähevad diametraalselt lahku selles, mida parem tulevik tähendab ning kuidas seda saavutada (vt ka Kuusik 2020, 8). Siinsete näidete puhul torkab selgelt silma esmalt konfliktile, isegi vägivaldale viitav keelekasutus – eeskätt kaitsjate poolt, kes tajuvad arendusi ohuna oma identiteedile. Ka LKK konfliktide nimetamine sõdadeks viitab algusest peale vastasseisule ja see annab tooni ka kogu järgnevas diskussioonis. See mõistagi ei tähenda, justkui oleks vaid kaitsjate pool vastutav konfliktide tekkimise eest – konfliktialdlist käitumist ja polariseerivat retoorikat esineb mõlemal poolel.

Analüüsid kasutatud retoorikat, on konflikte jagatud mitmeti. Näiteks Robin Pinkley (1990) on eristanud konflikti dimensioonid: inimsuhted vs. ametiülesanded; intellektuaalne vs. emotsionaalne argumentatsioon; võidule vs. kompromissile orienteeritud lahendused. Hiiesõjad said laheneda juba probleemipüstituse tõttu – pühadus on loodusest antud ja inimene ei tohi seda häirida – justkui vaid ühe poole võiduga ja kompromissideks kohta ei olnud. Metsa- ja hiiesõdades pörkusid teaduslikud, empiirilistele faktidele ja ratsionaalsele arutelule suunatud argumendid emotsionaalsete, spirituaalsete ja isegi esoteerikasse kalduvate argumentidega; nende kahe taustalt ei puudunud ka rahvuslike ja riiklike huvide rõhutamine. See muidugi ei tähenda, et esindatud oleks alati vaid üks polariseeritud teema (Jehn 2014, 15) või diskursus. Näiteks metsasõdades, kus nii kaitsjad kui ka arendajad toetuvad oma argumentatsioonis peamiselt loodusteaduslikele andmetele, kaitstakse samade argumentidega hoopis vastandlike seisukohti, põimides neisse emotsionaalseid ja spirituaalseid aspekte.

LKK konflikte ja nende spetsiifikat arvestades näivad kõige selgema vastandpaari moodustavat majanduslikud vs. looduskaitse/rahvuslikud (LKR) argumendid. Selline vastandus tuleb eesmärkidest, millega pooled konflikti sisenevad, ja kirjeldab, mida nad saavutada tahavad. Ühtlasi tähistab selline vastandpaar ka kõige selgemalt erisuguseid maailmavaateid, mis osutab, miks osapooled oma argumentatsioonis tihti üksteisest mööda räägivad või ei suuda vastaspoole argumente vastu või tõsiselt võtta. LKR argumendid on mõistetavalt levinud kaitsjate poolt. Lisaks looduskaitse/ökoloogia ja muinsuskaitse diskursustele on selles retoorikas tihti olulisteks emotsionaalsed ja spirituaalsed aspektid – pühadus, mee-

lerahu, kogukonnatunne, põlisuse rõhutamine ja esivanemate tarkus, mis toetab säästlikku ja loodust hoidvat eluviisi. Neid, tihti arhiivimaterjalidele või suulisele pärimusele viitavaid argumente esitatakse kui traditsioonist või pärimusest tulenevat tõde. Täiendatuna sugulusrahvaste ja Ameerika indiaanlaste pärimusega on kujundatud kooslus, kuhu põimitakse kokku akadeemiline haridus ja teadmised ning spirituaalsed diskursused (vt nt Kangur jt 2020). Nii luuakse sümbioos minevikust, olevikust ja tulevikust ning näidatakse oma argumente autoriteetsetena.

Üheks keerulisemaks küsimuseks konfliktides on spirituaalsusega seotud argumendid. Selle näiteks on Maavalla Koja propageeritav seisukoht, et paiga pühadus tuleb loodusest, see ei ole inimeste antud kultuuriline pühadus ning nii ei ole ka inimesel õigus pühapaigas midagi muuta või teha. Ainsad lubatud tegevused tulenevad pärimusest – hiies on lubatud käia ja olla või seal ohverdada; keelatud on igasugune paiga muutmine, millegi kaasavõtmine jne (vt nt Kütt 2007). Hiiesõdades jäi vastaspoole sõnum varju – majanduslikust maailmavaatest lähtudes ongi pühaduse ja spirituaalsusega keeruline arvestada, eriti kui see toob kaasa tegevuspiiranguid. Pealegi oli rahvuslikele tunnetele ja kultuuripärandi kaitsmisele rõhudes pühapaiga kaitsjate sõnum alati tugevam – konflikti haldamise mõttes isegi proaktiivne, esitatud oskuslikult, rõhudes emotsionaalsetele, spirituaalsetele ja rahvuslikele argumentidele, millega on keeruline, kui mitte võimatu vaielda. Pärast hiiesõdade lõppu võeti pühadusele viitavad argumendid kohati kasutusele ka EMA poolt, mida soodustas selleks ajaks juba kujunenud ja laialt aktsepteeritav arusaam maausust kui eestlastele oma- ja põlisest maailmavaatest, mille järgi kogu loodus on hingestatud ja osa paiku on eriliselt pühad. Looduse pühadust kui olulist ideed Eesti keskkonnadiskursuses näitlikustas ka Haabersti remmelga juhtum, ehkki siin spirituaalsed argumendid ei töötanud. Kuigi puu ei olnud pärandobjekt, proovisid protestijad seda pühadusega seostada, nimetasid remmelgat Emapuuks ning kasutasid oma tegevuses nii rahvuslikku kui ka spirituaalset sümboolikat ja sõnavara (vt Annast jt 2022b). Argumendid puu pühaduse ja traditsioonilisuse kohta olid küll remmelga meediakajastuses selgelt esil (samas), ent said palju kriitilist vastukaja. Ka Metsapoole konflikt algas emotsionaalsete argumentidega, ent kohe pärast organiseerumist valis MTÜ teadlikult vaoshoitud argumentatsiooni tee, distantseerides end emotsionaalsetest diskursusest ning selle rõhutamiseks pöördus teadlaskonna poole, et need aitaksid sõnumeid kirjutada ning esitada. See avas tee kokkulepeteks RMKga – rõhuasetus intellektuaalsetele argumentidele aitas saavutada kompromisslahenduse, kuna mõlemad pooled rääkisid lõpuks „ühes keeles“.

Kaitsjate pühadusega seotud argumentidele vastukaaluks on arendajate poolt tuginenud majanduslikele argumentidele. Nende, enamasti arvuliselt mõõdetavate, lihtsate ja selgetena esitatud argumentide põhjendus on justkui kõigile mõistetav –

majandus on ühiskonna toimimise alus, kui sellel ei lubata tegutseda ja teenida kasumit, jäävad inimesed tööta, langeb ühiskonna jõukus ning lõpuks jäävad finantseerimata ka kaitsjad ise, kes tihtipeale saavadki palka riigieelarvelistest vahenditest. Lisaks rõhutab arendajate pool makromajanduslikke argumente – metsamajandus on Eestis oluline majandusharu ja iseseisva riigisüsteemi üks alustala. Kuna neid esitatakse emotsionaalsete argumentide vastu, siis tajutakse neid tihtipeale aga ametnike või ärimeeste ülbusena. Kindlasti on ülbe ja ülemäära enesekindel suhtlemine paljudel kordadel päriselt probleem, eriti kui emotsionaalsed argumentid on juba jõuliselt välja toodud ja nende abil on kaitsjad ennast nähtavaks muutnud ja vastaspoolt diskussioonile sundinud. Susanna Kuusik (2020, 27) on kirjeldanud „ülbe“ suhtumise tagamaid metsanduses – metsaekspertid on hästi kursis oma valdkonnas, kasutavad erialast terminoloogiat, neil on omavahel väljakujunenud hierarhia ja autoriteedid, samuti arvestatakse aja jooksul kujunenud traditsioonidega. Vastaspool kasutab aga termineid ebatäpselt või hoopis valesti, neil pole vajaminevat kompetentsi jne, mistõttu nad tajuvadki teist poolt enda üle domineerivana.

Oma positsioonide tugevdamiseks ja argumentide tõsiseltvõetavuseks on nii kaitsjad kui ka arendajad kasutanud autoriteete väljastpoolt, ennekõike akadeemilisest teadusest. Otsestest osapooltest sõltumatule autoriteedile tuginemine on levinud võte, mille abil tõde konstrueerida (vt ka Oring 2008). Keskkonnaalastes diskussioonides on peamiseks autoriteediks olnud teadusandmed ja alles hiljuti on keskkonnakommunikatsioonis hakatud kõnelema kohaliku teadmise või erilaadiliste kogemuste arvessevõtmisest (Nisbet ja Scheufele 2009), millest Eestis on kõige iseloomulikum arhiveeritud folkloori kasutamine (vt lähemalt Päll 2021b). Juba alates esimesest hiiesõjast Samma Tammealusel püüti pühapaikade kaitseks kaasa tõmmata mitmeid autoriteete – poliitikuid, eri huvirühmade eestkõnelejaid, aga ka teadlasi. Rahvuslikkuse ja kultuuripärandiga argumenteerimine tõi hiiesõjale kaasa suure toetuse ennekõike Isamaa kui toonase kõige rahvuslikuma erakonna poolt. Pärimuslike pühapaikade kaitseks on olnud tegev palju poliitikuid ja kohalikke otsustajaid, kelle motiivid liikumisega ühinemisel on aga väga erinevad. Akadeemiliste teadlaste toetus oleks andnud enam kaalu pühapaikade kaitseks kasutatud väidetele, paraku teadlaste poolelt oodatud ühtsust ei tekkinud. Kompromissiks võib pidada asjaolu, et nüüdseks on looduslike pühapaiku tunnustatud ka juriidiliselt nii ainelise kui ka vaimse kultuuripärandi elementidena. Riigikogu otsusega on kinnitatud, et looduses on kohti, mida on ajalooliselt pühaks peetud ning nende säilimiseks tuleb leida kompromiss omanike õiguste ja tegevustega, ent hoides inimõhu neis paigus minimaalsena.

Autoriteete väljastpoolt on kasutanud ka arendajate pool, ehkki taas tehes selge valiku sellistele valdkondadele või teadlastele, mis/kes toetavad nende seisukohti. Nii valitakse autoriteete pigem majanduse või tehnoloogiaga seotud valdkondadest.

Mõlema poole autoriteetide kasutamisel võib näha, et autoriteetidelt küsitakse konkreetseid teadmisi või fakte, „suure narratiivi“ panevad aga kokku ja esitavad ikkagi konflikti eestvedajad. Sel moel võivad autoriteetidid sattuda konfliktis ühe või teise osapoole hulka nende enda tahtest sõltumata. Hea näide selle kohta on eri arusaamad, kuidas mõista metsa ja kuidas arvutada metsa kogust Eestis, millised on metsa langetamise mõjud süsinikuringele või mida võib pühapaigas teha ja mida mitte.

Kokkuvõtteks

Demokraatlikus ühiskonnas on normaalne jõuda enamuse toetatud otsuseni vaidluste ja arutelude kaudu, seetõttu on lõplike otsuste kujunemistee tihti peale aeganõudev. Paljude vaidluste käivitamine toimub konfliktisel toonil ja vastuoluliste sõnumitega, millest aja jooksul konfliktiga tegelemise käigus kasvavad välja konstruktiivsed lahendused. Konfliktiolukordi võib vaadata indikaatoritena, mis toovad esile vastuolud, küsimused ja teemad, mida on tarvis arutada, ümber mõtestada või taas defineerida. Seetõttu on oluline mõista LKK konfliktide põhjuseid ning näha kasutatavate argumentide ja retoorika taga konflikte käivitavaid mehhanisme ja tekkepõhjuseid. Alles siis on võimalik konfliktiga tegeleda nii, et seda on võimalik päriselt lahendada. Siinkirjeldatud ja suuresti maailmavaatelist erimeelsustega arendajate–kaitsjate konfliktide lahendamine on mõistagi keeruline ja eeldab pikki ja laiapõhjalisi arutelusid ning konstruktiivsetele lahendustele orienteeritud osavõtjaid. Maailmavaatelist erimeelsused näivad olevat enamiku nüüdisaegsete LKK konfliktide peapõhjus, kuid motiivid, mis ajendavad osapooli konfliktidesse sisenema, võivad olla väga erinevad. Lisaks konfliktide haldajatele ja neile, kes kaitsevad oma isiklike veendumusi ja maailmavaadet, on kindlasti ka neid, kes püüavad saavutada suuremat sotsiaalset kapitali, vältida muutusi vahetus elukeskkonnas (nn NIMBY- ehk „mitte minu tagahoovis“-efekt); samuti võib selle taga olla majandusliku kasu saamine või näiteks RMK puhul asutuse põhikirjast tulenev majandustegevus.

Viimase aja LKK näidete puhul on kahtlemata märgilised hiiesõjad – nende käigus kujunes välja konfliktilahenduse mudel, mida sealtpeale on nii Maavalla Koda kui ka teised kaitsjad rakendanud nii pühapaikade kui ka loodusobjektide kaitsel. Mudeli üks tunnuseid on selle kompromissitus – kaitsjad lähtuvad isiklikest, emotsionaalsetest või spirituaalsetest argumentidest, millega vastaspool vaielda ei saa, tuleb nõustuda või vastanduda. Ka EMA kampaaniad alustasid emotsionaalsete maasu retoorikaga segatud argumentidega, kuid praeguseks on sellest arenenud oskusteabe keskus, mis on loonud toimiva koostöövõrgustiku teiste liikumiste ja ühingu- tega ning kus osatakse konflikte juhtida. Küll aga ei tohiks neid vastasseise vaadata üksnes negatiivsete situatsioonidena. Tänu Maavalla Koja suunatud hiiesõdadele ja nendega kaasnenud valmisolekule loodi hiite riiklik programm ning 2019. aastaks

jõudis muinsuskaitseeseadusesse uue mälestiseliigina „ajalooline looduslik püha-
paik“. Niisamuti on metsakaitseorganisatsioonidel olnud tugev mõju sellele, kui olu-
lisel kohal on tavainimese jaoks looduse kaitse, mille all enamasti peetakse silmas
metsa. Siinjuures ei ole muidugi tegemist mingi suvalise, vaid spetsiifiliselt Eesti
metsaga ning tänu neile konfliktidele ja nendega kaasnevale retoorikale, kuid ka
kohalike ideoloogide, kirjanike, loovisikute ja maausu esindajate panusele on Eestis
nüüdseks välja kujunenud teatud normatiivne hoiak loodusesse (Remmel ja Jonuks,
ilmumas), mis ajaloolisest ja laiemast perspektiivist on mõjutatud romantismist
(Thurfjell 2020), tänapäevasest ja kohalikumast aspektist aga peamiselt rahvustun-
netusest (Jonuks ja Remmel 2020; Kaljundi 2019). Sellise hoiaku puudumist tajutakse
negatiivsena – sisuliselt on tekkinud sotsiaalne surve armastada loodust kindlal vii-
sil, mis lähtub eelkõige loodusest distantseerunud linnainimese romantiseeritud ja
põgusast looduskogemusest.

Ehkki ametkondlikul tasandil on LKK konfliktide ennetamiseks ja haldamiseks loo-
dud mitmesuguseid mehhanisme, näiteks nagu kaasamisprotseduurid ja planeeringute
avalikustamine, puhkevad need ikkagi. Ilmselt ei olegi võimalik konflikte täielikult
ennetada ning see ei peaks olema ka eesmärk. Eriarvamusi ja -meelsust on nähtud
keskkonnakommunikatsiooni olulise alusena (Low 2008; Päll 2021b) – nende kaudu
ilmnevad maailmaga suhestumise viisid ning nende lubamine ja teadvustamine kom-
munikatsioonis võimaldab vältida sumbunud ja hermeetilist diskussiooni.

Konfliktidel on oluline roll kultuuris uute tähenduste ja mehhanismide esiletoo-
miseks ja katsetamiseks. Parafraaseerides Juri Lotmani, ei tee dialoogi viljakaks või
edasiviivaks ühisosa, mida vestluspartnerid jagavad, vaid see, kus nad on eri meelt
(vt Lotman 1990, 143). Konflikte on võimalik võrrelda ka kultuurilise plahvatuse hetke-
dega, mil on kõige suurem potentsiaal uute tähenduste ja tõlgenduste tekkeks ja mis
on seega kultuuri püsimiseks samavõrd vajalikud kui järjekindlad, säilitavad protses-
sid (vt Lotman 2009, 10). Eelkirjeldatud LKK konfliktid pakkusid mitmeid selliseid näi-
teid: unustatud pärimuse taastõlgendamine hiiesõdades, kohalooma (*place-making*)
kohaliku tasandi konfliktides või uute kaasamisvõimaluste juurutamine metsakonf-
likti tulemusena. Seega on LKK konfliktide mõistmine esmaseks eelduseks, et neid
nügida konstruktiivsema ja sisulisema dialoogi poole.

Allikad

Annist, Aet. 2020. „Introduction: Performance, Power, Exclusion, and Expansion in Anthropological
Accounts of Protests.“ – *Conflict and Society* 6 (1): 183–200.
<https://doi.org/10.3167/arcs.2020.060111>.

Annast, Laura, Lona Päll ja Anne-Liis Rämson. 2022a. „Keskkonnakonflikti elueast meedias:
Haabersti remmelga ja tselluloositehase konfliktide ajajoonte kaardistamine.“ – *Eesti*

Rahvusraamatukogu digilabori juhtumiuuringud. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/6NFZ5>. Ilmumas.

———. 2022b. „Millest kõneldakse Haabersti remmelga ja tselluloositehase vastasseisudes: meediakajastuse teemade kaardistamine.“ – *Eesti Rahvusraamatukogu digilabori juhtumiuuringud*. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/6DR9F>. Ilmumas.

Annus, Epp. 2022. „A Post-Soviet Eco-Digital Nation? Metonymic Processes of Nation-Building and Estonia's High-Tech Dreams in the 2010s.“ – *East European Politics and Societies and Cultures* 36 (2): 399–422. <https://doi.org/10.1177/0888325420958138>.

Bennett, Lance W. ja Alexandra Segerberg. 2013. *The Logic of Connective Action. Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198752>.

Bruns, Axel. 2018. *Gatewatching and News Curation: Journalism, Social Media, and the Public Sphere*. Peter Lang Publishing.

Boulding, Kenneth E. 1962. *Conflict and Defense*. New York: Harper & Row.

Brüggemann, Karsten ja Andres Kasekamp. 2008. „Ajaloopoliitika ja „monumentide sõda“ Eestis.“ – *Monumentaalne konflikt. Mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis*, koostanud Pille Petersoo ja Marek Tamm, 70–91. Tallinn, Varrak.

Clarke, Tracy Lee ja Tarla Rai Peterson. 2015. *Environmental Conflict Management*. SAGE Publications.

Cox, Robert ja Phaedra C. Pezzullo. 2017. *Environmental Communication and the Public Sphere*. Sage Publications Inc.

Daniels, E. Steven ja B. Gregg Walker. 2001. *Working Through Environmental Conflict: the Collaborative Learning Approach*. Praeger Paperback.

Dawson, Jane I. 2000. „The Two Faces of Environmental Justice: Lessons from the Eco-nationalist Phenomenon.“ – *Environmental Politics* 9 (2): 22–60. <https://doi.org/10.1080/09644010008414523>.

Douglas, Leo R. ja Diogo Verissimo. 2013. „Flagships or Battleships: Deconstructing the Relationship between Social Conflict and Conservation Flagships Species.“ – *Environment and Society: Advances in Research* 4: 98–116.

Eesti Päevaleht. 2001. „Vald plaanib püha hiie tagastamist pärijale.“ – *Eesti Päevaleht*, 12. oktoober 2001. <https://epl.delfi.ee/artikkel/50898253/vald-plaanib-puha-hiie-tagastamist-parijale>.

EMA. 2018. „Eesti Metsa Abiks: kust me tuleme ja kuhu läheme.“ Esitlus 18. detsembril 2018 Riigikogus. Vaadatud: 3. aprill 2022. https://www.eestimetsaabiks.ee/wp-content/uploads/2018/12/EMA_presentatsioon2016-1018.pdf.

Erik, Ants. 2019. „Killustunud looduskaitse õõnestab riigi alustalasid.“ – *Põllumajandus.ee*. Vaadatud: 3. aprill 2022. <https://www.pollumajandus.ee/uudised/2019/05/30/ants-erik-killustunud-looduskaitse-oonestab-riigi-alustalasid>.

Gutslaff, Johannes. 1648. *Kurtzer Bericht und Vnterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhand*. Dorpat: H. Ohm.

Hafstein, Valdimar. 2012. „Cultural Heritage.“ – *A Companion to Folklore*, toimetanud Regina F. Bendix ja Hasan-Rokem Galit, 500–519. Oxford: Wiley Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118379936.ch26>.

Hansen, Anders. 2019. *Environment, Media and Communication*. Routledge.

Hutchins, Brett ja Libby Lester 2015. „Theorizing the enactment of mediatized environmental conflict.“ – *International Communication Gazette* 77 (4): 337–358.
<https://doi.org/10.1177/1748048514568765>.

Jaakson, Tiina ja Marju Kaasik. 2019. „Dendroloogia selts: hõberemmelgat ei peaks säilitama.“ – *ERR.ee*, 25. juuni.
<https://www.err.ee/604045/dendroloogia-selts-hoberemmelgat-ei-peak-sailitama>.

Jehn, Karen A. 2014. „Types of Conflict: the History And Futuure of Conflict Definotns and Typologies.“ – *Handbook of Conflict Managment Research*, toimetanud O. B. Ayoko, N. M. Ashkanasy ja K. A. Jehn, 3–18. Cheltenham ja Northampton: Edward Elgar.

Jonuks, Tõnno ja Atko Rimmel. 2020. „Metsarahva kujunemine – Retrospektiivne vaade müüdi loomele.“ – *Keel ja Kirjandus* 63 (6): 459–482. <https://doi.org/10.54013/kk751a1>.

Kaasik, Ahto. 2018. *Rüüstatud pühapaigad*. Hiite Maja SA.
https://hiis.ee/files/ryustatud_pyhapaigad_2018.pdf.

Kaljundi, Linda. 2019. „Eestlus – loodusrahvamüüt keskkonnakriisi ajastul.“ – *Vikerkaar* 34 (9), 114–117.

Kangur, Mihkel. 2018. „Teadlane teab: mitte-minu-tagahoovis-suhtumise taga on reaalsed mured.“ – *ERR.ee*, 11. juuni. <https://novaator.err.ee/838038/teadlane-teab-mitte-minu-tagahoovis-suhtumise-taga-on-reaaalsed-mured>.

Kangur, Mihkel, Toomas Trapido, Ahto Kaasik, Ave Tuisk, Paavo Eensalu, Riinu Lepa, Liina Järviste, Liisa Puusepp ja Piret Räni. 2020. *Tervikliku eluviisi alused. Gaia hariduse käsiraamat*. Tartu.

Kartau, Mari. 2020. „Metsakaitsjate tagant paistavad Gazpromi huvid ja raha.“ – *Maaleht*, 8. oktoober. <https://maaleht.delfi.ee/artikkel/91264533/metsakaitsjate-tagant-paistavad-gazpromi-huvid-ja-raha>.

Koppelmaa, Külli. 2020. „Vallavalitsus ja RMK ei leidnud Aruküla männiku osas kompromissi.“ – *Sõnumitooja*, 4. märts. <https://sonumitooja.ee/vallavalitsus-ja-rmk-ei-leidnud-arukula-manniku-osas-kompromissi/>.

Krotz, Friedrich ja Andreas Hepp. 2011. „A Concretization of Mediatization: How ‘Mediatization Works’ and Why Mediatized Worlds are a Helpful Concept for Empirical Mediatization Research.“ – *Empedocles: European Journal for the Philosophy of Communication* 3 (2): 137–152.
https://doi.org/10.1386/ejpc.3.2.137_1.

Kukk, Toomas. 2010. „Soodesõda ei lõpe kunagi.“ – *Eesti Loodus* 61 (9): 34–39.

Kuusik, Susanna. 2021. „Kogukondade kaasamine metsanduslike otsuste tegemisel.“ Magistritöö. Juhendanud Esta Kaal. Tallinna Ülikool, Balti filmi, meedia ja kunstide instituut.

Kõiv, Henri. 2020. *Tehas, mis lõhestas ühiskonna*. Vaadatud: 5. jaanuaril 2022.
<https://tehas.vikerkaar.ee/>.

Kütt, Auli. 2007. „Maarahva pühade puude ja puistutega seotud käitumishormid.“ – *Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36, toimetanud Heiki Valk, 185–212. Tartu.

Laane, Aleksander. 2020. „Eesti Metsa- ja Puidutööstuse Liit on valinud.“ – *Facebook*. Vaadatud: 18. oktoober 2022. <https://www.facebook.com/aleksander.laane/posts/pfbid037bA7YzHbA7PXsGvrfom3itxm53CCCEA9TdANYfnq9kLQV9ieMBUSfsH4ZtJu8MyKL>.

Larin, Lea. 2018. „Eesti Metsa Abiks.“ – *Sirp. Eesti Kultuurileht*, 27. juuli.
<https://sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/eesti-metsa-abiks/>.

Lehtsaar, Tõnu. 2015. *Suhtlemiskonflikti psühholoogia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lester, Libby ja Brett Hutchins. 2012. „The Power of The Unseen: Environmental Conflict, the Media and Invisibility.“ – *Media, Culture and Society* 34 (7): 847–863.

Liivik, Olev. 2022. „Vastuseisust protestideni: võitlus fosforiidikaevanduste vastu 1970. ja 1980. aastate Eestis.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 132–155. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22110>.

Lotman, Yuri 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. New York: I. B. Tauris.

———. 2009. *Culture and Explosion*. Berlin ja New York: Walter de Gruyter GmbH & Co.

Low, David. 2008. „Dissent and Environmental Communication: A Semiotic Approach.“ – *Semiotica*, 172 (1/4): 47–64.

Lõhmus, Asko. 2017. „Mida on näidanud aasta metsapoleemikat.“ – *Sirp. Eesti Kultuurileht*, 1. september. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/mida-on-naidanud-aasta-metsapoleemikat/>.

———. 2018. „Metsapoleemika teine aasta: rägastiku võim.“ – *Sirp. Eesti Kultuurileht*, 14. september. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/metsapoleemika-teine-aasta-ragastiku-voim/>.

———. 2019. „Metsapoleemika kolmandal aastal ronisid kollid kapist välja.“ – *Sirp. Eesti Kultuurileht*, 30. august. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/metsapoleemika-kolmandal-aastal-ronisid-kollid-kapist-valja/>.

———. 2020. „Metsapoleemika neljas aasta: aeg rääkida riigist.“ – *Sirp. Eesti Kultuurileht*, 4. september. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/metsapoleemika-neljas-aasta-aeg-raakida-riigist/>.

———. 2021. „Metsapoleemika viiendal aastal tehtu mets puust ja punaseks.“ – *Sirp. Eesti Kultuurileht*, 22. oktoober. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/metsapoleemika-viendal-aastal-tehti-mets-puust-ja-punaseks/>.

Maavalla Koda. 2001. „Hiitest.“ – *Maavalla Koda* (veebileht). Vaadatud: 3. aprill 2022. <https://www.maavald.ee/hiis/yld/hiitest/9-hiitest>.

———. 2002. „Tammealuse hiis.“ – *Maavalla Koda* (veebileht). Vaadatud: 10. august 2022 <https://www.maavald.ee/hiis/hiied/mahu-kihelkond/20-tammealuse-hiis>.

———. 2009. „Rändnäitus tutvustab looduslikke pühapaiku.“ – *Maavalla Koda* (veebileht). Vaadatud: 3. aprill 2022. <https://www.maavald.ee/hiis/yld/hiitest/2867-randnaitus-tutvustab-looduslikke-pyhapaiku>,

———. 2014. „Pöördumine looduslike pühapaikade kaitseks.“ – *Maavalla Koda* (veebileht). Vaadatud: 3. aprill 2022. <https://www.maavald.ee/hiis/yld/poordumine-looduslike-puhapaikade-kaitseks>.

Mattson, Toomas. 2010. „RMK raiub riigimetsi tuleviku arvelt.“ – *Riigikontroll* (veebileht). Vaadatud 17.10.2022. <https://www.riigikontroll.ee/Suhtedavalikkusega/Pressiteated/tabid/168/ItemId/567/amid/557/language/et-EE/Default.aspx>.

Metsatööl. 2020. „Koduhiite kaitse.“ – *YouTube*. Vaadatud 15. oktoobril 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=Q2XBpREQow>.

MTÜ Rannamänniku kaitseks. 2021. „MTÜ Rannamänniku kaitseks organiseeritud koosoleku protokoll Kabli Seltsimajas teemal „Mida teha kogukonna metsade ehk nn KAH-aladega?““ Vaadatud: 2. detsember 2021. <https://media.voog.com/0000/0047/7518/files/12.02.2021%20Kabli%20Seltsimajas%20toimunud%20KAH-alade%20koosoleku%20protokoll.pdf>.

Mutso, Lauri. 2020. „Kohus peatas kogukonna vastuseisu tõttu rannikumetsa raie.“ – *Pärnu Postimees*, 3. detsember, <https://parnu.postimees.ee/7124536/kohus-peatas-kogukonna-vastuseisu-tottu-rannikumetsa-raie>.

Nigul, Jaak. 2020. „Miks Gazprom Eesti metsi kaitsta tahab?“ – *Eesti Ekspress*, 18. juuni. <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/90186769/miks-gazprom-eesti-metsi-kaitsta-tahab>.

Niinemets, Ülo. 2020. „Talupojatarkuse jälgedel II.“ – *Sirp. Eesti Kultuurileht*, 6. november. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/talupojatarkuse-jalgedel-ii/>.

Nisbet, Matthew C. ja Dietram A. Scheufele. 2009. „What’s Next for Science Communication? Promising Directions and Lingering Distractions.“ – *American Journal of Botany*, 96 (10): 1767–1769.

Oring, Elliott. 2008. „Legendary and the Rhetoric Truth.“ – *Journal of American Folklore* 121 (480), 127–166.

Ots, Aarne. 1999. „Metsasõda?“ – *Eesti Loodus* 5: 191.

Papacharissi, Zizi ja Maria de Fatima Oliveira. 2012. „Affective News and Networked Publics: The Rhythms of News Storytelling on #Egypt.“ – *Journal of Communication* 62 (2), 266–282. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2012.01630.x>

Papacharissi, Zizi. 2015. *Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics*. New York: Oxford University Press.

Peers, Eleanor. 2015. „Soviet-Era Discourse and Siberian Shamanic Revivalism: How Area Spirits Speak through Academia.“ – *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe: Colonialist and Nationalist Impulses*. EASA Series 26, toimetanud Kathryn Rountree, 110–129. Oxford: Berghahn.

Pinkley, Robin L. 1990. „Dimensions of the Conflict Frame: Disputant Interpretations Of Conflict.“ – *Journal of Applied Psychology* 75, 117–128.

Pungas-Kohv, Piret, Riste Keskaik, Marko Kohv, Kalevi Kull, Tõnu Oja ja Hannes Palang. 2015. „Interpreting Estonian Mires: Common Perceptions and Changing Practices.“ – *Fennia* 193 (2): 242–259. <https://doi.org/10.11143/48089>.

Päll, Lona. 2021a. „Euroahistamine, metsasõda ja remmelgas.“ – *Sirp. Eesti Kultuurileht*, 9. aprill, <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/euroahistamine-metsasoda-ja-remmelgas/>

———. 2021b. „The Role of Place-lore in Environmental Conflict Discourse: The Case of Paluküla Sacred Hill in Estonia.“ – *Journal of Ethnology and Folkloristics* 15 (2): 198–220. <https://doi.org/10.2478/jef-2021-0024>.

Postimees. 2017. „Postimehe loetumad lood aastal 2017.“ – *Postimees*, 30. detsember 2017. <https://www.postimees.ee/4351103/postimehe-loetumad-lood-aastal-2017>.

Rallmann, Merle. 2020. „Eesti Metsa Abiks pöördus luitemetsa raie pärast rahvusvahelise järelevalvaja poole.“ – *Pärnu Postimees*, 5. detsember. <https://parnu.postimees.ee/7125981/eesti-metsa-abiks-poordus-luitemetsa-raie-parast-rahvusvahelise-jarelevalvaja-poole>.

Ratassepp, Priit. 2021. „Meie metsad tuleb vabastada turumajandusest.“ – *Postimees*, 5. mai. <https://arvamus.postimees.ee/7240280/priit-ratassepp-meie-metsad-tuleb-vabastada-turumajandusest>.

Remmel, Atko ja Tõnno Jonuks. 2021. „From Nature Romanticism to Eco-Nationalism: The Development of the Concept of Estonians as a Forest Nation.“ – *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, nr 81, 33–62. https://doi.org/10.7592/FEJF2021.81.remmel_jonuks.

———. Illumas. „On Norms in Human-Nature Relationships.“ – *Journal of Religion, Nature and Culture*.

- Rennit, Mirjam. 2022. „Tõlkides kliimamuutusi: kliimaliikumised ja aktivistid Eestis.“ Magistritöö. Juhendanud Aet Annist. Tartu Ülikool, Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Kultuuriteaduste instituut, Etnoloogia osakond.
- Ringvee, Ringo. 2017. „Survival Strategies of New Religions in a Secular Consumer Society: A Case Study from Estonia.“ – *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions* 20 (3): 57–73. <https://doi.org/10.1525/nr.2017.20.3.57>.
- RMK. 2021. „Häädemeeste-Ikla maantee äärsete riigimetsade majandamisest. Koosoleku protokoll.“ Vaadatud: 7. oktoober 2021. <https://media.voog.com/0000/0047/7518/files/Koosoleku%20protokoll%20Kabli%20seltsimaja.pdf>.
- Scheufele, Dietram A. ja David Tewksbury. 2007. „Framing, Agenda Setting, and Priming: The Evolution of Three Media Effects Models.“ – *Journal of Communication* 57 (1): 9–20. <https://doi.org/10.1111/j.0021-9916.2007.00326.x>
- Sepp, Andres. 2021. „Andres Sepp: lageraiemajandus või püsimetsandus?“ – *Postimees*, 7. detsember. <https://arvamus.postimees.ee/7402421/andres-sepp-lageraiemajandus-voi-pusimetsandus>.
- Szilágyi, Tamás. 2015. „Emerging Identity Markets of Contemporary Pagan Ideologies in Hungary.“ – *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe: Colonialist and Nationalist Impulses*. EASA Series 26, toimetanud Kathryn Rountree, 154–174. Oxford: Berghahn.
- Thurfjell, David. 2020. *Granskogsfolk: Hur naturen blev svenskarnas religion*. Stockholm: Norstedts.
- Tiido, Harri. 2021. „Kas puudel on õigus kohtusse pöörduda?“ – *ERR.ee*, 27. mai. <https://www.err.ee/1608226690/harri-tiido-kas-puudel-on-oigus-kohtusse-poorduda>.
- Vaarmari, Kärt, Elina Saunanen ja Siim Vahtrus. 2011. *Ajaloolised looduslikud pühapaigad. Õiguslik kaitstus ja selle edasised võimalused*. Keskkonnaõiguse keskus. Vaadatud: 3. aprill 2022. http://www.k6k.ee/files/Pyhapaigad_Oigusanalyyis.pdf.
- Virumaa Teataja*. 2001a. „Tammealuse hiie toetuseks kogutakse allkirju.“ 18. oktoober 2001. <https://virumaateataja.postimees.ee/2405505/tammealuse-hiie-toetuseks-kogutakse-allkirju>.
- . 2001b. „Samma hiis jääb ühismaaks.“ 16. november 2001. <https://virumaateataja.postimees.ee/2406447/samma-hiis-jaab-uhismaaks>.
- Västrik, Ergo-Hart. 2015. „In Search of Genuine Religion. The Contemporary Estonian Maausulised Movement and Nationalist Discourse.“ – *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe: Colonialist and Nationalist Impulses*, toimetanud Kathryn Rountree, 130–153. Oxford: Berghahn. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qctm0.11>.

Tõnno Jonuks – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadur ja Tallinna ülikooli teadur. Tema peamised uurimisteemad on olnud (esi)ajalooline religioon ning pühapaikade uuringud. Jonuks on algatanud rahvusvahelise konverentsisarja Läänemere-ruumi pühapaikade teemal, koostanud eksperthinnanguid pühapaikade kohta ning avaldanud mitmeid teemakohaseid artikleid.
E-post: tonno.jonuks[at]folklore.ee

Lona Päll – MA, Eesti Kirjandusmuuseumi ja Tartu ülikooli semiootika osakonna nooremteadur. Tema uurimistöö keskendub rahvapäraste narratiivide kasutamisele keskkonnakonfliktides. Lisaks teadustegevusele on ta osalenud mitmetes rakenduslikes keskkonnahariduse, looduskaitse või muinsuskaitsega seotud projektides.
E-post: lona.pall[at]ut.ee

Atko Remmel – PhD, Tartu Ülikooli usuteaduskonna religiooniuuringute kaasprofessor ja Tallinna ülikooli teadur. Tema peamised uurimisteemad on mittereligioosus, Nõukogude perioodi religioonipoliitika, ilmalikustumine ja religiooni muutumine ning religiooni ja looduse kokkupuutepunktid. Remmel on avaldanud teadusartikleid neil teemadel ning on koguteose „Freethought and Atheism in Central and Eastern Europe: The Development of Secularity and Non-religion“ (2020) üks koostajatest.
E-post: atko.remmel[at]ut.ee

Ulla Kadakas – MA, arheoloog ja muinsuskaitse ja konserveerimise eriala doktorant Eesti Kunstiakadeemias. Tema uurimisteema on arheoloogiapärandi kaitse ja korralduse ajalugu Eestis. Aastatel 2005–2021 töötas ta Muinsuskaitseametis, alates 2013. aastast arheoloogiapärandi (sh looduslikud pühapaigad) valdkonna juhina.
E-post: ulla.kadakas[at]gmail.com

Warlike Protection – Conflicts in Shaping the Preservation of Natural and Cultural Heritage

Tõnno Jonuks, Lona Päll, Atko Rimmel, Ulla Kadakas

Keywords: conflict, sacred natural sites, “forest war”, environment communication, conflictology

This paper studies examples of the protection of natural or cultural objects in Estonia developing into sharp conflicts during the past couple of decades. Various mechanisms have been developed to avoid, prevent and solve conflicts, yet sharp oppositions still occur. Our aim is not to provide yet another methodology of conflict solving, but rather to look behind it: who participates in such conflicts, what their reasons and arguments are, what kind of rhetoric they use. Such an approach proceeds from Juri Lotman’s suggestion that it is not agreements, but contradictions that make a dialogue fruitful.

The case studies discussed in the paper range from folkloric sacred sites to the protection of forest and natural objects in urban environments. In all examples, we could observe the presence of two parties that we call the ‘developers’ and the ‘protectors’. In all cases, the developers found themselves in the middle of a conflict they had not foreseen and could not handle, as their only purpose was to develop the initial project, be it a building, forest clearing or the like. In terms of conflict management, ‘developers’ have always been followers of the conflict, reacting to it, but not leading it. The other side, ‘protectors’, consists of an amorphous group of people, some of whom are local inhabitants, while others participate in the protection because of their world view, moral or ideological reasons. In all cases observed it is the ‘protectors’ who lead it to a conflict – mostly as they are un-institutionalised, and thus less visible, so in order to become an equal partner and force developers into a discussion, they use conflict rhetoric and methods. Conflicts are usually expanded in public and on social media in the form of short and easy-to-read messages. Mediatisation is the main characteristic of contemporary conflicts and is adopted by both sides.

Our cases demonstrate that a clear and uniform narrative is important in order to control a conflict and make the other side accept it. Protection of folkloristic sacred sites has been guided by Maavalla Koda, a representative body of a leading contemporary pagan organisation in Estonia. Likewise, protecting forests from clearcutting has been directed by grass-root organisations. In the case of the folkloric sacred sites, the protectors have been successful and the developments have been stopped in almost all cases. Avoiding forest clearcutting has not been so unambiguously successful, but the aggressive rhetoric and active public campaigns have certainly influenced the public opinion in Estonia. Other cases, in which there have been no organisations in the background and that have lacked a common narrative, e.g. protecting a white willow in Tallinn’s suburb of Haabersti, have not been successful. Due to the missing common narrative and lack of a leader, several persons or groups were trying to act as leaders and distribute their message, which ended with a mixture of dissimilar statements, which eventually led to the protectors losing their credibility.

The core of such conflicts lies in a collision of different worldviews, characterised by opposing rhetoric, in which one party is using economical reasoning, while the arguments of the other are based on nature conservation, protecting of cultural and national values, and mixed with spiritual claims. Such different standpoints lead any discussion into a situation of opposition in which a compromise and solutions are difficult or even impossible to find. However, in Metsapoole the local dwellers, who

acted against the State Forest Management Centre, deliberately excluded any spiritual arguments. Choosing rational rhetoric let them speak the same “language” as the Forest Management authorities and the conflict ended with a reappraisal of the plans of the State Forest Management Centre.

There certainly are multiple reasons why conflicts arise in protecting natural and cultural objects. In addition to differences in world views, the effects of NIMBY attitudes or personal disagreements are obvious. Still, often the cases follow a similar pattern in which the conflict is brought to the public and is guided by social media and media rules. In this process, emotional arguments become more important than rational ones, which deepens the gap between the two sides involved in the conflict.

Tõnno Jonuks – PhD, Research Professor at the Estonian Literary Museum and Researcher at Tallinn University. His main research concerns (pre)historical religion and sacred sites. Jonuks has initiated an international conference series about sacred sites around the Baltic Sea, authored several expert opinions about sacred sites and published multiple academic articles on this subject.

E-mail: tonno.jonuks[at]folklore.ee

Lona Päll – MA, is a PhD candidate in semiotics at the University of Tartu. She is Junior Researcher at the Estonian Literary Museum and at the Department of Semiotics at the University of Tartu. Her research focuses on ideological usage of vernacular interpretations in the context of environmental conflicts. In addition to research activities, she has participated in various practical projects concerned with environmental education, nature protection, and heritage management.

E-mail: lona.pall[at]ut.ee

Atko Remmel – PhD, Associate Professor of Religious Studies at the School of Theology and Religious Studies at the University of Tartu, and Senior Researcher at Tallinn University. His main research interests include non-religion, Soviet religious politics, secularisation and religious change, and the entanglement between religion and nature. Remmel has published extensively on these topics and is one of the co-editors of *Freethought and Atheism in Central and Eastern Europe: The Development of Secularity and Non-religion* (2020).

E-mail: atko.remmel[at]ut.ee

Ulla Kadakas – MA, is an archaeologist and PhD candidate in conservation and heritage management at the Estonian Academy of Arts. Her research focuses on the history of archaeological heritage protection and management in Estonia. From 2005 to 2021, she worked at the Estonian National Heritage Board, starting from 2013 as Director of the field of archaeological heritage (including natural sites).

E-mail: ulla.kadakas[at]gmail.com

Stanislavski süsteem kui draamatõlkija töövahend

Raili Lass

Teesid: Tõlkija seisab oma töös silmitsi paljude probleemidega. Tekstilise ja kultuurilise tasandi probleemide lahendamiseks õpetatakse tõlkijale mitmesuguseid võtteid, kuid subjektiivsemate aspektide puhul, näiteks rääkija kõnemaneeerile sobivama vaste leidmisel või karakteri eripära ja meeoleolu edasiandmisel kõne kaudu tuleb loota rohkem tunnetusele. Artiklis on fookuses võimalike probleemide, eeskätt tunnetuslike küsimuste lahendamine draamatõlkija töös. Autor kõrvutab draamatõlkija ja näitleja tööd ning pakub võrdleva analüüsi kaudu välja võimaluse, kuidas draamatõlkija saaks tekstile läheneda samamoodi nagu näitleja, ja selgitab, mida see lavastustervikule juurde annaks.

Võtmesõnad: draamatõlge, Stanislavski süsteem, interlingvistiline tõlge, intersemiootiline tõlge

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22113>

Sissejuhatus

Lavastuse loomine hõlmab mitme eri valdkonna spetsialisti panust ja nõuab omavahelist koostööd. Teater on kollektiivne kunst ja lavastuse mitte ükski osa ei jää teiste kõrvale eraldiseisvalt ja teistega suhestumata. Vastupidi: valguskujundus integreerub lavakujundusega, muusikaline kujundus liikumisega jne. Lisaks sellele, et kõik lavastuse aspektid töötavad terviku huvides ja mingil määral kattuvad üksteisega, annab kollektiivne looming võimaluse ka üksteisele toetuda ja teiste asjatundlikkusest kasu lõigata.

Euroopa nüüdisaegse teatri keskmes on näitleja. Ta tegutseb lavaruumis, kasutab rekvisiite, kannab ette näidendi teksti, mängib publiku jaoks arusaadavaks allteksti ja liigub harmoonias valguskujundusega. Seega koonduvad näitleja ümber lavastuse kõik teised aspektid.

Kui teatris lavastatakse tõlkenäidend, saab ka interlingvistilisest tõlkest üks lavastuse osa. Tõlget ei tooda tihti lavastuse struktuuri analüüsides eraldi esile, kuid ometi ei saa eirata asjaolu, et tõlge ei ole enam autori sõna, vaid muudetud tekst, sest kuigi tõlkija lähtub autori mõttest ja üritab seda võimalikult palju säilitada, on tõlketekst siiski loodud teise keele (ehk sihtkeele) reeglite järgi. Ei eeldata ju näiteks eestlasest vaatajalt, et ta on valmis eesti teatris kuulma laval terve etenduse vältel näiteks läti-, soome-, inglisi- või venekeelset teksti.

Autor tänab Elin Sütistet ja Maria-Kristiina Lotmani, kes toetasid artikli valmimist oma teadmiste, oskuste ja professionaalse nõuga. Eraldi tänusõnad retsensentidele, kes osutasid võimalikele kitsaskohtadele ja aitasid asjatundlike märkustega argumentatsiooni tugevamaks muuta.

Tõlketekst leiab otsese väljenduse näitleja kõnes, mis ümberpöörult tähendab, et näidendi tõlkija (edaspidi draamatõlkija) on näitleja teenistuses. Etendusel jõuab publiku kõrvu tõlkija loodud sihtkeelne variant autori lähtetekstist ja mõjutab omakorda selle vastuvõttu. See paneb tõlkijale küllaltki suure vastutuse, sest tema ülesanne on teha sihtkeelne tekst selliseks, mida oleks näitlejal mugav rääkida, mis toetaks karakteri terviklikkust ja oleks publikule arusaadav. Kuidas oskab sellist teksti luua tõlkija, kes on harjunud töötama pigem kirjasõnaga kui ise teksti ette kandma?

Üks võimalus draamatõlkija jaoks on mõelda nagu näitleja, s.t läheneda tekstile nagu näitleja. Eesti näitlejad töötavad enamasti vene lavastaja Konstantin Stanislavski loodud süsteemi järgi, mis näeb ette tegelase „sisse minemist“ – tema hingeelu läbielamist ja väljendamist isiklikult emotsionaalselt pinnalt.¹

Kas draamatõlkija ja näitleja töös on nii palju ühisosa, et draamatõlkija saaks tõlkimise ühes etapis ehk teksti analüüsi etapis laenata näitlejatele loodud töömeetodist endale vajalikku? Kuidas näitlejatöö tundmine aitab draamatõlkijal panustada lavastustervikusse? Artiklis kõrvutatakse draamatõlkija ja näitleja töö eripärasid ning otsitakse võrdleva analüüsi kaudu vastuseid nendele küsimustele.

Lavastuse polüseemiootiline struktuur

Lavastustervik on üles ehitatud visuaalsetest ja auditiivsetest märgisüsteemidest, mille täpses struktuuris pole teatriteadlased lõplikule üksmeelele jõudnud, sest see sõltub subjektiivsest vaatepunktist. Näiteks lavastusprotsessi poolt vaadelduna võib täheldada ahelat näitekirjanik → lavastaja → näitlejad → vaataja, kus oma individuaalse elu- ja teatrikogemusega näitekirjanik kirjutab näidendi, tema tekst jõuab lavastaja kätte, kes vormistab selle intersemiootilise tõlkena lavastuseks, näitlejad teostavad lavastaja ideed ja vaatajad loovad nähtud lavastusest oma isiklike elu- ja teatrikogemuste põhjal individuaalse mõttelise teksti (Alter 1990, 149–150), kusjuures publiku hulgas võib olla ka (tulevasi) näitekirjanikke, kelle tööd hakkab nähtud etendus suuremal või vähemal määral mõjutama.

Lavastuse struktuuri, mis on olemuslikult polüseemiootiline, võib osadeks jagada ka muude käsitlete alusel, näiteks Erika Fischer-Lichte (1992, 13–15) jaotab selle auditiivseteks (muusika, muud helid), visuaalseteks (nt lavaruum ja -kujundus) ja prokseemilisteks (misanstseen jm) märgisüsteemideks. Tadeusz Kowzan (1968, 52–80) on eristanud ajalisi-ruumilisi, visuaalseid-auditiivseid, näitlejakeskseid ja näitlejaväliseid märgisüsteeme. Ühtainust kõikehõlmavat ja alati kehtivat jaotust polegi võima-

---

1 Kuigi tänapäeva lääneriikide psühholoogiline teater põhineb suuresti Stanislavski süsteemil, ei ole see ammendav ega ainuvõimalik lähenemine teatritele. Artiklis on käsitletud Stanislavski süsteemi kui mitmekesise teatripildi üht alustala.

lik paika panna, sest lavastuses kasutatud märgisüsteemide piirid võivad olla väga hägusad ja pidevas muutumises (Esslin 1992, 105).

Martin Esslin (1992, 103–105) jaotab lavastuse 22 märgisüsteemiks viies eri rühmas: (1) lavastust vormivad süsteemid (mh turundus), (2) näitleja käsutuses olevad süsteemid, (3) visuaalsed märgisüsteemid, (4) tekst ja (5) kõlalised märgisüsteemid. Teksti rühma kuuluvad sõnade tähendused eri tasanditel, stiil (proosa, värss vms), tegelaste isikupärased kõnemaneeerid, lauseehitus (ka kõne rütm) ja tekst kui tegevus (s.t alltekst) (samas, 104). Lavastustervikus on tekst üks omapärane märgisüsteem, sest see on üheaegselt nii lavastaja kontseptsiooni alus ja kandja (kirjalik tekst) kui ka audiitiivne märgisüsteem (kõne). Kui lavastaja otsustab lavastada tõlkenäidendi, saab ka interlingvistilisest tõlkest üks märgisüsteem teiste hulgas, mis töötab harmoonilise lavastusterviku loomise nimel.

Kindlasti ei tohiks lähteteksti ja sihtteksti (ehk tõlketeksti) vastandada. Ka näitekirjaniku ja draamatõlkija töö ei ole mitte vastandlikus, vaid toetavas suhtes. Näidendi autoril on ainulaadne positsioon lähteteksti muutmiseks, täiendamiseks või kärpimiseks (nt Letzler Cole 2001). Tõlkija ei tohiks lubada endale samasugust vabadust, sest tema ülesanne on lähtuda originaalteose mõttest. Tõlkija on autori esindaja uues kultuuriruumis (Johnston 2004, 29), aga tema võimuses on valida lingvistilised vahendid, mis annavad autori mõtet sihtkultuuri publiku jaoks kõige selgemalt edasi, sest sihtkeelne tekst leiab väljenduse näitlejate kõnes. Piltlikult öeldes saab tõlkest kiht, mille alt lähtetekst läbi kumab.

Draamatõlge lavastustervikus

Tõlkijat on pikalt peetud autori suhtes alamaks, vahel suisa tähtsusetuks ja tõlget orgaaniliselt lähtetekstist eristamatuks. Sellisel juhul oleks justkui samastatud ka kirjanik ja tõlkija ning nende töö võibki esmapilgul küllaltki sarnane tunduda. Fundamentaalne erinevus seisneb siiski selles, et kui tõlkijal on etteantud lähtetekst, siis kirjanikul see puudub. Loomulikult saame rääkida kultuurilistest mõjutajatest, žanri, teatri ja kirjanduse tundmisest ja muust, mis on kujundanud kirjaniku isiksust ja käekirja, kuid ükski teos ei ilmu kirjaniku ette valmiskujul: „Pole olemas ideede konteinerit, lugude keskust ega peidetud menukrite maad. Head ideed tulevad justkui eikusagilt, purjetavad lagedast taevast alla“ (King 2000, 37). Tõlkijal aga on tekst ees, ta ei pea ootama „lagedast taevast alla purjetavat“ ideed. Tõlkija ja kirjaniku töö ühisosa seisneb keele kasutamises, aga tekstiloomel ja tekstile lähenemisel tasandil on need erinevad.

Tõlketeksti võib tuua esile lavastusterviku eraldiseisva osana seetõttu, et see on juba autori sõnade modifikatsioon ja originaalteksti tõlgendus, mis sõltub tõlkija isikust, (teatri)kogemustest, erialastest oskustest, suhestumisest tekstiga ja paljust muust. Tõlgitud näidend on juba muudetud tekst (Johnston 2011, 15). See tähendab, et

tõlkijast saab esimene n-ö filter, kust originaaltekst läbi käib, ning tõlkija panustab lavastustervikusse oma teadmiste, arvamuste ja tunnetusega: „Analüüsid ilukirjanduslikku tõlketeksti, mis on jutustaja ja tegelaste hääli kombineerides mitmehäälne nagu originaalgi, tuleb välja füüsilises maailmas üks ilmselge: üks hääl, tõlkija oma, kas järjekindlam või järjekindlusetum, tuleb tõlkimisega juurde“ (Lange 2015, 13).

Draamatekst on eripärane muuhulgas selle poolest, et kogu sündmustikku antakse edasi dialoogi vormis ehk otsekõnes (näitekirjanikud kasutavad tekstis ka remärke, kuid need on pigem suunised lavaruumi loomiseks või liikumise markeerimiseks ja kannavad küllaltki harva olulist sisulist teavet). Öeldakse, et heas draamatekstis tegelane ütleb üht, kuid mõtleb midagi muud (vt nt Wolf 2011). See annab autorile võimaluse luua rikkalik psühholoogiline ruum ja näitlejatele võimaluse mängida oma tegelane mitmekihilisemaks.

Repliikide võimalike alltekstide ja seostega tuleb arvestada ka tõlkes. Et aga draamatõlkija peaks reeglina saama oma tööga valmis enne proovide algust, jääb tal töö käigus puudu suur hulk infot, näiteks ei tea ta arvestada lavakujunduse ja muusikalise kujundusega, mis hakkavad teksti mõtet toetama. Sellest võiks järeldada, et tõlkijale tuleks kasuks ka proovides osalemine – niimoodi saaks vajadusel tõlget lavastusega kohandada.

Teine põhjus, miks tõlkijal oleks kasulik proovides osaleda, on see, et alles proovides saab ta teada, kuidas tekst kõlma hakkab. Näitleja lisab tekstile alati mõtte, ta ei räägi ainult sõnu. Näitleja hakkab töötama tunnetusega ja tekst võiks teda sealjuures toetada. Kuigi sageli soovitatakse tõlkijale tekst ise valjusti ette lugeda, ei ole tõlkija intonatsioon samasugune nagu rolli mängival näitlejal. Lisaks puudub tõlkijal näitlejakoolitus ja seetõttu ei pruugi ta osata leida endas samasugust tunnetust nagu näitleja, kes hakkab oma rolli läbi elama.

Draamateksti eristab teistest tekstiliikidest lisaks dialoogilisele ülesehitusele veel see, et tekst hakkab elama edasi uues semiootilises ruumis. Samamoodi draamateksti tõlge: kui see on tehtud lavastamise eesmärgil, on tõlke „elutsükkel“ veidi erinev tavapärasest kirjanduslikust tõlkest. Ta ei jää pelgalt paberile. Võrreldes kirjaliku tekstiga suureneb etenduses sõnade semantiline koormus, sest sõnad suhestuvad laval olevate objektide, inimeste ja sündmustega (Pavlova ja Naiditch 2020, 113). Sellest saavad alguse intersemiootilised tõlkelised interaktsioonid.

Näiteks draamatõlkija Kate Cameron (2000, 105) kirjutab oma kogemusest Héléne Cixous' näidendi „La Ville parjure ou le réveil des érynes“² (Cameroni ingliskeelses tõlkes „The Perjured City or the Awakening of the Furies“) tõlkimisega, kus ta otsustas võtta autori keele „oma emakeeleks, seda kuulda, tunnetada, talletada ja enda omaks

2 „Valelik linn ehk fuuriate tõus“.

teha". Näidendis, mille tõlkimist Cameron kirjeldab, on muuhulgas tegelasteks kaks venda, kelle isikupära ta soovis tõlkes väljendada. Vanema poisi kõnesse valis ta tõlkes tugevalt hääldatavad konsonandid ja lühikeste silpidega sõnad, noorema poisi puhul pööras rohkem rõhku m- ja o-hääliku ning vokaalide kasutamisele, et tema kõne kõlaks „nagu imiku esimesed hääletsused“ (109).

Selle näite puhul tasub tähele panna kahte asjaolu. Esiteks kirjanduslik pool: tõlkija otsis autori stiili ja eripära ehk keelelisi aspekte. Teiseks lavastuslik pool: tõlkija otsis karakterite isikupära ehk tunnetuslikke aspekte. Tõlkes kombineeris ta need kaks asjaolu nii, et karakteri isikupära leiaks väljenduse keeleliste vahendite kaudu: helilistes ja helitutes häälikutes ning lühikestes ja pikkades silpides. Lisaks saab tõlkija töötada kõnerütmiga, idiolektidega, isikupäraste väljenditega, kultuuriviidetega jne.

David Johnston (2004, 35–36) rõhutab sõnastuse kaudu täpse mõtte edasiandmise tähtsust Federico García Lorca näidendi „Yerma“ näitel. Näidendis on lause: „Veinticuatro meses llevamos casados,“ mille tõlkijad Jacqueline Minette ja Ian Macpherson olid tõlkinud: „Four and twenty months we’ve been married“ (‘Neli ja kakskümmend kuud oleme olnud abielus’). Johnstoni sõnul kasutati ebatavalist sõnade järjekorda, et anda retooriliselt edasi kurnatust pikaegsest kannatusest, ning pakus ise sõnastuseks: „Twenty-four months. (Pause.) That’s how long we’ve been married,“ (‘Kakskümmend neli kuud. (Paus.) Nii kaua oleme olnud abielus’; samas, 36) et rõhutada kõneleja soovi teha oma abikaasale selgeks, milline vaev on tema jaoks olnud iga abielus veedetud kuu. Kui Minette ja Macpherson otsustasid rõhutada tegelase vaevatud olekut ebatavalise arvsõnaga, siis Johnston pidas õigemaks rõhutada pausi, kusjuures mõlemas tõlkes on loobutud lingvistiliselt täpsest vastest, et saavutada psühholoogiliselt täpsem vaste. Nagu näha, võib küllaltki väike muudatus lauseehituses anda näitlejale oluliselt suurema võimaluse mängida pauside, ohete ja hääletooniga ning avada seekaudu mitmekihilisemalt oma tegelast ja kogu stseeni meeoleolu. Ka see väljendab, kuidas tõlkija tunnetab teksti ja annab seda edasi tema käsutuses olevate vahenditega ehk keelega.

Lisaks on tõlkija, kui ta osaleb prooviprotsessis, väga heal positsioonil, et muuta tekst vajadusel sihtkultuurile arusaadavamaks. David Johnston (2000, 97–98) kirjeldab üht näidet oma praktikast, kus ta aitas kohandada hispaania autori Ramón del Valle-Inclàni näidendi „Bohemian Lights“³ varasemat ingliskeelset tõlget iiri lavale. Maria Delgado tõlkes 1993. aastast oli tekstis lõik:

---

3 Originaalpealkirjaga „Luces de Bohemia“ (eesti keeles „Böömimaa tuled“), ilmus esmakordselt trükkis 1924, kuid lavastati alles 1963 Prantsusmaal.

AN OLD HEAVILY MADE-UP TART: Handsome! Oi! ... Handsome! Wanna join me in here for a bit?

DON LATINO: I might consider it if you put your teeth back in.

AN OLD HEAVILY MADE-UP TART: Gissa fag then!

DON LATINO: I'll give you The Spanish Correspondence Magazine instead so that you can educate yourself. There's a letter in it written by Maura.

AN OLD HEAVILY MADE-UP TART: He knows where he can stuff it.

DON LATINO: Jews don't like to stuff anything anywhere.⁴

Kaks viimast repliiki kõlavad John Lyoni 1992. aasta tõlkes järgmiselt:

PAINTED TART: He can stuff a sausage up his arse!

DON LATINO: It's against his Jewish religion.⁵

Tölkija ja trupp leidsid, et juutide kohta käiv kultuuriline stereotüüp jääb iirlaste jaoks kaugeks, ning otsustasid rõhuda hoopis šotlaste-iirlaste vastandusele ja kohandasid selle järgi löigu ümber (Johnston 2000, 97). Lisaks tehti muudatusi tege- laste nimedes (Don Latino nimi muudeti Sweeneyks), poliitilistes ja kultuurilistes viidetes (juudi päritolu Hispaania peaministri Antonio Maura Montaneri asemel nimetatakse „kodanik Connollyt“, Šotimaal sündinud liri poliitikut, ning Hispaania ajalehe La Correspondencia de España mugandatud nime asemel lirimaa ajalehte The Irish Volunteer) ning kultuurilistes stereotüüpides (šotlased kui vaoshoitud ja konservatiivne rahvus):

OLD WHORE: Hey! Yous! Good lookin' pair of young bucks yous are. Are yous game?

SWEENEY: If you put your teeth back in.

OLD WHORE: Yous wouldn't have a farthing, would yous, just for a drop o' gin? To warm me young bones, like.

SWEENEY: I'll give you a copy of The Irish Volunteer. That'll do you more good. There's an article in it by Citoyen Connolly himself.

---

4 VANA PAKSULT VÕÕBATUD LITS: Kena poiss! Uu, kena poiss! Tahad natukeseks siia tulla?

DON LATINO: Kui sa proteesid uuesti suhu paned, siis võib-olla tulengi.

VANA PAKSULT VÕÕBATUD LITS: Laku panni!

DON LATINO: Ma annan sulle hoopis ühe ajakirja, see on Hispaania korrespondentide sõnumileht – saad ennast harida. Seal on ka Maura kiri.

VANA PAKSULT VÕÕBATUD LITS: Ta võib selle pista teadagi kuhu.

DON LATINO: Juutidele ei meeldi midagi kuhugi pista.

5 MUKITUD LITS: Ta võib endale vorsti taha toppida.

DON LATINO: Juutide usk ei luba seda teha.

OLD WHORE: Up his arse for a start.

SWEENEY: He's from Scotland. A notoriously tight-arsed nation.⁶

Isegi siintoodud üksikud read Valle-Inclàni näidendist annavad tõlkijale lõputult mänguruumi: kuhu panna tasakaalupunkt kodustamise ja võõrapärastamise vahel, kui obstsöönseks tekstiga minna, milliseid (sihtkeelseid) sõnamänge ja väljendeid kasutada jne. Nagu David Johnston otsustas tuua rahvusliku vastasseisu iirlaste-šotlaste tasandile, saaks eesti tõlkija mängida siin eestlaste-venelaste, eestlaste-soomlaste või eestlaste-lätlaste vastandusega, olenevalt lavastaja kontseptsioonist ja eesmärgist.

Toodud näited ilmestavad seda, kui palju võib tõlge muuta lavastuse meeleolu ja kui mitmekülgset saab tõlkija panustada lavastuse tervikpildi loomisesse. Tõlkijalt oodatakse nii lähtekeele ja -kultuuri kui ka sihtkeele ja -kultuuri tundmist, et ta oskaks leida keeleliselt ja kultuuriliselt sobilikke vasteid (vt ka Pavlova ja Naiditch 2020, 122–124). Kui interlingvistilise tõlke tasand ei toeta teksti edasist elu, eriti näitleja rolliloomes ja kõnes, siis võib kogu lavastuses jääda realiseerimata materjali tegelik potentsiaal sihtkultuuris (Johnston 2004, 34). Draamatekst hõlmab eri tasandeid nagu ka teised kirjandustekstid, alates laiemast kultuurilisest kontekstist ning ajaloolistest ja poliitilistest viidetest kuni iga tegelase individuaalsete maneerideni, kusjuures need on kultuuriti erinevad. Tõlkija ei saa tõlkimisel jätta arvesse võtmata teksti laiemat konteksti, kuid isegi selle raames on tema ülesanne tunnetada kõneleja mõtteid ja eripära ning „otsida oma emakeeles värskeid väljendusviise ja uusi tarindeid“ (26).

Praegu pole draamatõlkijate jaoks loodud struktuuri või meetodit, mis aitaks tekstile just tunnetuslikul tasandil läheneda. Draamatõlkija saab lähtuda intuitsioonist ja tõlkealastest oskustest – või hoopis laenata töömeetodit näitlejatelt, kes hakkavad tõlketeksti laval ette kandma.

Lavastusprotsess ja Stanislavski süsteem

Sadakond aastat tagasi hakkas vene näitleja, lavastaja ja teatriuendaja Konstantin Stanislavski (1863–1938) süstematiseerima näitlejatöö tehnilisi võtteid – muuhulgas laenas ja kohandas ta juba olemasolevaid võtteid idamaade vaimsetest praktikatest,

---

6 VANA HOOR: Hei! Teie! Olete alles kompad poisid. Tahate lõbutseda?

SWEENEY: Kui sa hambad suhu paned.

VANA HOOR: Ega teil ei juhtu kopikat olema, mis? Ainult paar senti? Et ma saaks vanu konte soojendada.

SWEENEY: Ma annan sulle iirimaa vabatahtlike sõdurite ajalehe. Sellest on rohkem kasu. Seal on kodanik Connolly enda kirjutatud artikkel.

VANA HOOR: Las topib selle kõigepealt endale takka.

SWEENEY: Ta on Šotimaalt. Need käituvad niikuinii, nagu oleks joonlaua alla neelanud.

näiteks mediteerimisest (Lamp 2021). Stanislavski nägi näiliselt täiesti erinevate valdkondade ühisosa ja kasutas teiste tarkust ära enda valdkonna edendamiseks.

Tänapäeval on Stanislavski süstematiseeritud töövõtetest ehk Stanislavski süsteemist (nimetatud ka Stanislavski meetodiks) saanud läänes – muuhulgas Eestis – enim kasutatud näitlemis- ja näitlejaõppe süsteem (Whyman 2008, x; Elsam 2006, x). Stanislavski viis teatris läbi nii administratiivsed kui ka kunstilised muudatused, mida tänapäeval peetakse elementaarseks. Administratiivsete muudatuste hulka kuulus näiteks nõue, et publik peab olema terve vaatuse aja saalis ega tohi sissevälja voorida, või otsus, et igas lavastuses tuleb kasutada spetsiaalselt selle tarbeks loodud dekoratsioon, rekvisiite ja kostüüme (Nemirovitš-Dantšenko 1949, 91–93; ka Stanislavski 2005).

Kunstilise poole pealt uuendas Stanislavski lavastajate ja näitlejate lähenemist tekstile, rollianalüüsi, mänguvõtteid (psühholoogiline lähenemine, läbielamine) ja palju muud.⁷ Kunstilised uuendused lähtusid suuresti uutmoodi tekstidest, mille kirjutamisega paistis eriti silma Anton Tšehhov (1860–1904). Need olid psühholoogilised draamad, kus lugu ei valitsenud enam mitte üks peategelane, vaid see moodustus pigem kõigi rollide kooslusena ning sisu ja stiili poolest rõhutati sarnasust argieluga (Booth 2006, 355). Tšehhov ei olnud ainus sellise stiili viljeleja – tänapäeval hinnatute psühholoogiliste draamade hulka kuuluvad ju ka näiteks Henrik Ibseni (1828–1906) ja August Strindbergi (1849–1912) teosed 19. sajandist, kuid just Tšehhovi näidendid said Stanislavski ja koos temaga Moskva Akadeemilise Kunstiteatri rajanud dramaturg-lavastaja Vladimir Nemirovitš-Dantšenko (1858–1943) teatriuunduse üheks alustalaks (vt nt Nemirovitš-Dantšenko 1949).

Stanislavski loodud süsteem on tugevasti meie teatritraditsioonis kinnistunud nii ajaloolistel, geograafilistel kui ka kultuurilistel põhjustel. Voldemar Panso õppis GITISes Stanislavski õpilase Maria Knebeli käe all (vt Panso 1965). Panso rajas aastal 1957 Eestis näitekunstkooli (tollal Tallinna Riikliku Konservatooriumi lavakunstikateeder, praegune Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia lavakunstkool), kus hakkas noori näitlejaid õpetama Stanislavski süsteemi järgi (nt Karusoo 2020). Tänapäeval on pea-aegu kõik Eesti näitlejad kas Panso õpilased või tema õpilaste õpilased (ka Viljandi Kultuuriakadeemia näitekunsti eriala lõpetanud, mida aastaid juhatas Panso õpilane Kalju Komissarov).

Stanislavski süsteem on suunatud peamiselt näitlejatele (kuigi sellest lähtuvad ka lavastajad) ning suure osa näitleja tööst moodustab tekstile lähenemine Stanislavski süsteemi järgi ja iseseisev töö – näitleja peaks ennast asetama oma tegelase

---

7 Eesti keelde on tõlgitud Stanislavski „Minu elu kunstis“ (1948), „Näitleja töö endaga: õpilase päevik“ (1955), „Eetika“ (2005) ja „Näitleja töö rolliga“ (2017).

asemele, kujutama ette ümbrust ning iseenda tundeid, mõtteid ja käitumist selles ümbruses. Samaväärselt suur töö tehakse ära ka proovides, kus arutatakse ja mängitakse läbi kõiki näidendiga seonduvaid aspekte.

Prooviperiood on üldjoontes jaotatud lugemisproovideks (töö proovisaalis) ja lavaproovideks. Lugemisproovides õpitakse esmalt teksti põhjalikult tundma: „[. . .] võetakse läbi selle üksikud osad, seda moodustavad kihid, kihistused, tasandid, alustades välistest, silmahakkavatest, ja lõpetades kõige sügavamate hingetasanditega“ (Stanislavski 2017, 36). Rolli loomiseks ja elustamiseks on „vaja tunnetada asja tuuma“ (46). Kui näitleja töö algab teksti tundmaõppimisest, siis, nagu eespool mainitud, on tõlkenäidendi lavastamise puhul tekst juba läbinud esimese „filtri“ ja tekstile on lisandunud tõlkija hääl. Seega tõlkija töö, tekstitunnetus, sõnavalikud ja muud tõlkega seotud aspektid hakkavad juba mõjutama seda, kuidas näitleja „asja tuuma“ tunnetab.

Roll elustub näitleja füüsilises kehas, liikumises, rühis, žestides, ilmetes ja hääles. Üks väga tähtis aspekt rolliloomel ja rolli elustamise juures on kõne. Tekst ja kõne on näitleja väljendusvahendid, kusjuures tekst on talle küll ette antud ja seda tavaliselt ei muudeta, kuid hääl ja kõnemaneeer lähtuvad näitlejast endast: „Küsimus pole ainult kõnes, töötama peab kogu füüsisega“ (Efros 2014, 110).

Kui näitlejad on koos lavastajaga proovis teksti põhjalikult läbi analüüsinud, hakkavad nad otsima võimalusi rolli väljendamiseks. Stanislavski süsteemi järgi saab see toimuda ainult rolli siseelule ja mõttekäikudele sarnase materjali otsimise kaudu iseendast. Rolli lõplik väljendus sõltub suuresti näitleja isiksusest, sest tema tähelepanekud ja teadmised, mis on talle intellektuaalses mälus, on individuaalsed ja kujundanud tema isiksust. „Elamaks taas läbi tegelaskuju emotsioone, peab näitleja pöörduma omaenda emotsionaalse mälu poole ning kasutama mälestusi neist tunnetest, mida ta samalaadses olukorras ise on kogunud“ (Esslin 2006, 390).

Kuigi Stanislavski välja arendatud ja süstematiseeritud loomemeetod moodustab lavastajate ja näitlejate töö alustala, ei pruugi selle meetodiga sugugi kursis olla ega seda oma töös kasutada lavastuse teised osalised. Selles pole midagi imelikku, sest Stanislavski süsteemi tuntakse just näitlejate töömeetodina. Siiski võivad lavastuse teised osalised leida sellest süsteemist ka enda valdkonnas rakendatavaid võtteid ja neid vajadusel laenata.

Näitleja ja tõlkija väljendusvahendid

Iga märgisüsteem lavastuse struktuuris kannab sama mõtet või sama mõtte kindlat aspekti edasi erisuguste väljendusvahenditega. Kõik märgisüsteemid on aga alati osa orgaanilisest tervikust ehk lavastusest, milles eri märgid on pidevalt omavahelises interaktsioonis, toetavad üksteist või loovad omavahelisest kontrastist uusi tähendusi, kusjuures etenduse kogutähendus tuleb alati ilmsiks ainult üksikute

märgisüsteemide koosmõjus (Esslin 1992, 106). Muude märgisüsteemide hulgas on pidevas interaktsioonis ka näitleja ja näidendi tõlkija töö, mille ühisosa võib osutada lähemal vaatlusel isegi suuremaks, kui esmapilgul võiks arvata.

Stanislavski jaotas näitleja töö rolliga neljaks suuremaks etapiks: tundmaõppimine, läbielamine, kehastamine ja mõjutamine (Stanislavski 2017, 27). Kõik need etapid töötab näitleja läbi iseendast lähtudes, nii et lõplik roll moodustub tema isiklike teadmiste, lugemuse, vaadete, arusaamade, füüsilise väljenduse, kehatöö ja muu sellise kaudu. Kui näitleja lavale astub, on pika analüüsi ja eeltöö tulemusel valminud roll, mis elab oma elu – kuid ka siin ei pääse näitleja iseendast. Lavale astub inimene oma iseloomulike maneeride, liigutuste, miimika ja häälega. „Rolli tarvis läbielatud tunnete kehastamine toimub kõige kergemini silmade, näo, miimika abil. Mida silmad ei suuda lõpuni välja öelda, seda täiendavad ja selgitavad hääled, sõnad, intonatsioon, kõne“ (Stanislavski 2017, 135).

Ka tõlkija töös on väga olulised tõlkija individuaalsed kogemused – eelkõige sellised, mis mõjutavad keelekasutust (lugemus, silmaring, lingvistilised ja terminoloogilised teadmised), aga ka sellised, mis mõjutavad teksti tunnetust. Viimaste hulka võib arvata näiteks oskuse tajuda eri sotsiaalse ja kultuurilise taustaga inimeste keelekasutust (mõelgem veelkord tagasi David Johnstoni näitele Valle-Inclàni näidendist „Bohemian Lights“, kus üks tegelane oli eakas lõbunaine). See tähendab, et ka tõlkija töötab n-ö läbi enese, tema individuaalsed kogemused ja erialased oskused mõjutavad töö tulemust ehk tõlget.

Kuigi tõlketeoreetikud on käsitlenud väga mitmekülgset erisuguseid tõlkimise strateegiaid, puudub draamatõlkijate jaoks Stanislavski süsteemiga samaväärne lähenemine. Tõlkija saab rakendada oma elu- ja teatrikogemust, teadmisi teatri ja draamateksti töö ning žanriliste eripärade kohta, tõlkimiskogemust, kultuurilisi teadmisi, lugemust ja muud sellist, kuid kõik need võimalused on olemuslikult subjektiivsed.

Draamatõlke uurija Phyllis Zatlin küsis oma tuttavatelt draamatõlkijatelt, kuidas oleks tõlkijal kõige parem alustada teatri jaoks tõlkimist, ja enamik neist soovitas viia end teatritööga kurssi mõnest muust küljest: kirjutada näidendeid, osaleda näiteringis või töötada kas või lavatöölise või inspitsiendina (Zatlin 2005, 32). Üldistatult: teatri jaoks tõlkimiseks tuleb teatrit tunda.

Mõeldes uuesti lavastuse polüsemiootilise struktuuri peale, siis iga eraldiseisva märgisüsteemi eesmärk on väljendada oma spetsiifiliste vahenditega sama mõtet, et moodustuks tervik. Kui draamatõlkija rakendab oma töös Stanislavski süsteemi, s.t läheneb näidendile ja igale tegelasele nagu näitleja, saab ta panustada karakteri loomisesse, sest ta hakkab piltlikult öeldes vaatama näitlejatega samas suunas. Arvestades, et draamatõlkija saab alles proovides täielikult mõista teksti tegelikku lavastus-

potentsiaali (Johnston 2004, 34), võib tõlge sellest palju võita, kui tõlkija vähemalt osaliselt prooviprotsessis osaleb.

Stanislavski süsteemi kasutamine aitab draamatõlkijal tõlgitava tekstiga suhestuda. Stanislavski (2017, 36) soovitas analüüsiprotsessis ehk näidendi tundmaõppimise etapis võtta pikuti, laiuti ja sügavuti läbi näidendi „üksikud osad, seda moodustavad kihid, kihistused, tasandid, alustades välistest, silmahakkavatest, ja lõpetades kõige sügavamate hingetasanditega“, uurida näidendi välist struktuuri ehk sündmuste kulgu ning olustikulist, kirjanduslikku, esteetilist, psühholoogilist ja füüsilist tasandit ning see kõik enda jaoks kirja panna. Seda meetodit kasutab oma töös näiteks soome draamatõlkija Sirkku Aaltonen, kes on kirjutanud, et ta kogub tekstist teavet eri elementide, näiteks tegelaste, tegevuspaiga, kostüümide jms kohta, märgib need koos kommentaaridega üles faktilehtedele ja kasutab näidendi tõlkimisel (Aaltonen 1996, 21).

Kokkuvõte

Draamatõlkijat on võrreldud lavastuse loomise kontekstis nii kirjaniku, lavastaja kui ka näitlejaga. Idealistlikult võiks öelda, et tõlkija peaks tajuma tervikut nagu lavastaja, looma karaktereid nagu näitleja ja seadma sõnu nagu kirjanik. Vilumust kõigis kolmes rollis ja lisaks veel tõlkimises oleks ühelt inimeselt liiast nõuda, aga mingeid töövõtteid saaks tõlkija laenata neilt kolmelt küll. Iga tõlkija leiab ajapikku talle sobiva lähenemise tekstile.

Üks võimalus on rakendada Stanislavski loodud süsteemi ehk mõelda nagu näitleja. Ehkki esmapilgul ei tundu tõlkija ja näitleja töös just palju ühist olevat, võib lähemal vaatlusel leida paralleele just selles etapis, mis puudutab teksti analüüsi ja tundmaõppimist, et seda siis oma erialaste väljendusvahenditega uude märgisüsteemi üle kanda. Tõlkija teostab interlingvistilist tõlget ehk toob lähteteksti uude kultuuriuues keeles. Näitleja tõlgib teksti intersemiootiliselt ehk annab lisaks kõnele mõtet edasi ka muude väljendusvahenditega. Draamatõlkija kui lavastusprotsessi osalise võimuses on näitlejat toetada.

Soovitus, et draamatõlkijale tuleks kasuks teatri n-ö köögipoole tundmine, pole uus. Paljud kogenud draamatõlkijad on alles alustavatele kolleegidele soovitanud kas või osalemist kohalikus näiteringis, peaasi on õppida tundma seda keskkonda, milles kirjalik tõlge edasi elab. Stanislavski süsteemi rakendamine tõlkimisel on üks võimalus just seda soovitus järgida.

Allikad

Aaltonen, Sirkku. 1996. *Acculturation of the Other. Irish Milieux in Finnish Drama Translation*. Finland: Joensuu University Press.

Alter, Jean. 1990. *A Sociosemiotic Theory of Theatre*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9781512800050>.

Booth, Michael R. 2006. „Üheksateistkümnenda sajandi teater.“ – *Oxfordi illustreeritud teatriajalugu*, toimetanud John Russell Brown, 326–371. Tallinn: Eesti Teatriliit.

Cameron, Kate. 2000. „Performing voices: translation and H el ene Cixous.“ – *Moving Target. Theatre Translation and Cultural Relocation*, toimetanud Carole-Anne Upton, 101–112. London ja New York: Routledge.

Efros, Anatoli. 2014. *Lavastaja kutse. Valimik kirjutisi teatrist*. Tallinn: Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia lavakunstkool, Eesti Teatriliit.

Elsam, Paul. 2006. *Acting Characters. 20 Simple Steps from Rehearsal to Performance*. London: A&C Black Publishers Limited.

Esslin, Martin. 1992. *The Field of Drama*. London: Methuen.

———. 2006. „Modernistlik teater 1890–1920.“ – *Oxfordi illustreeritud teatriajalugu*, toimetanud John Russell Brown, 372–413. Tallinn: Eesti Teatriliit.

Fischer-Lichte, Erika. 1992. *The Semiotics of Theater*. Bloomington ja Indianapolis: Indiana University Press.

Johnston, David. 2000. „Valle-Incl an: The meaning of form.“ – *Moving Target. Theatre Translation and Cultural Relocation*, toimetanud Carole-Anne Upton, 85–100. London ja New York: Routledge.

———. 2004. „Securing the performability of the play in translation.“ – *Drama Translation and Theatre Practice*, toimetanud Sabine Coelsch-Foisner ja Holger Klein, 25–38. Frankfurt: Peter Lang.

———. 2011. „Metaphor and metonymy: the translator-practitioner’s visibility.“ – *Staging and Performing Translation. Text and Theatre Practice*, toimetanud Roger Baines, Cristina Marinetti ja Manuela Perteghella, 11–30. Great Britain: Palgrave Macmillan.

Karusoo, Merle. 2020. *Panso. Nii palju kui andsid koerale...* Tallinn: Varrak.

King, Stephen. 2000. *On Writing. A Memoir of the Craft*. New York: Scribner.

Kowzan, Tadeusz. 1968. „The sign in the theater: An introduction to the semiology of the art of the spectacle.“ – *Diogenes* 16 (61): 52–80. <https://doi.org/10.1177/039219216801606104>.

Lamp, Anu. 2021. „Stanislavski – suur tundmatu. III osa: Uues maailmas.“ – *Podcast.ee*. <https://podcast.ee/ooulikool/ooulikool-anu-lamp-stanislavski-suur-tundmatu-iii-osa-uues-maailmas/>. Vaadatud: 30. september 2022.

Lange, Anne. 2015. *Tõlkimine omas ajas. Kolm juhtumiuuringut Eesti tõlkeloost*. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Letzler Cole, Susan. 2001. *Playwrights in Rehearsal: The Seduction of Company*. Great Britain: Routledge.

Nemirovitš-Dantšenko, V. I. 1949. *Minevikust*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.

Panso, Voldemar. 1965. *Töö ja talent näitleja loomingus*. Tallinn: Eesti Raamat.

Pavlova, Anna ja Larissa Naiditch. 2020. „Draamateoste tõlkimise teooria ja reaalsus Anton Tšehhovi näidendi „Kirsiaed“ mõnede tõlgete anal iisi näitel.“ – *Methis. Studia Humaniora*

Estonica, nr 25. Vene kirjanduse tõlkeideoloogia erinumber, toimetanud Lea Pild ja Kanni Labi, 110–132. <https://doi.org/10.7592/methis.v20i25.16570>.

Stanislavski, Konstantin. 2005. *Eetika*. Tallinn: Eesti Teatriliit.

———. 2017. *Näitleja töö rolliga*. Tallinn: Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia lavakunstkool, Eesti Teatriliit.

Whyman, Rose. 2008. *The Stanislavsky System of Acting*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wolf, Alain J. E. 2011. „Inferential meaning in drama translation: the role of implicature in the staging process of Anouilh's *Antigone*.” – *Staging and Performing Translation. Text and Theatre Practice*, toimetanud Roger Baines, Cristina Marinetti ja Manuela Perteghella, 87–104. Great Britain: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230294608_6.

Zatlin, Phyllis. 2005. *Theatrical Translation and Film Adaptation*. UK: Multilingual Matters Ltd. <https://doi.org/10.21832/9781853598340>.

Raili Lass – Tartu Ülikooli (TÜ) semiootika ja kultuuriteooria doktorant. Oma uurimustöös keskendub näidendi interlingvistilisele tõlkele ja lavastuse intersemiootilisele tõlkele. Lõpetas 2016. aastal TÜ teatriteaduse bakalaureuse õppekava ja 2018. aastal TÜ tõlkeõpetuse magistri õppekava. Töötab alates 2021. aastast tõlkijana Kaitseväe Akadeemia rakendusuuringute osakonnas.

E-post: raili.lass[at]gmail.com

Stanislavsky System as a Tool for a Drama Translator

Raili Lass

Keywords: drama translation, Stanislavsky system, interlingual translation, intersemiotic translation

This article argues that the Stanislavsky system can be applied in approaching plays to be translated. The first part of the article is focused on mapping the intersemiotic system of a stage production in order to determine the position of an interlingual translation in it. Even though several theatre researchers have attempted to categorise the various sign systems of a stage production, no single and universally approved categorisation exists yet. Even though such an attempt of categorisation can also be attributed to a number of drama translation scholars and practitioners, drama translation can rarely be found as a separate sign system.

The second part of the article is focused on illustrating the extent to which a drama translator can contribute to the creation of a stage production. It includes examples from renowned drama translators, showing the different levels on which the awareness of a drama translator can make a difference. It also raises the question of whether drama translators could have a more systematic approach at their disposal when translating plays.

The third part of the article gives a short overview of the staging process according to the Stanislavsky system. Konstantin Stanislavsky (1863–1938) was a Russian actor and stage director who is most famous for creating a system of acting and actor training. His system is currently applied in most of Western theatre and is the primary basis for actor training in Estonia. A large part of the system comprises a method for approaching and analysing a play.

The fourth part of the article is focused on comparing the specifics of the works of an actor and a (drama) translator to determine the comparable parts of both professions. Even though the specifics of the work of an actor and a translation seem to have nothing in common, there is a significant similarity in the way of approaching a play text. Both an actor and a translator should thoroughly analyse the source text to find an optimal way of translating it into a new sign system: an interlingual translation in the case of a translator and an intersemiotic translation in the case of an actor.

Raili Lass graduated from the BA programme at the University of Tartu's Department of Literature and Theatre Studies in 2016 and from the MA programme in translation studies at the same University's College of Foreign Languages and Cultures in 2018. She is a PhD candidate at the University of Tartu's Department of Semiotics. Her doctoral research is focused on interlingual drama translation and intersemiotic theatre translation. Since 2021 she works as a translator at the Military Academy's Department of Applied Research.

E-mail: raili.lass[at]gmail.com

Teooria

Teooria

Teooria

Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi. Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi. Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi.

Teooria

Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi. Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi. Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi.

Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi. Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi. Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi.

Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi. Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi.

Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi. Teooria on teaduse ja filosoofia vaheline vahend, mis võimaldab meil mõista maailma ja selle muutusi.

Timothy Mortonist, romantismist ja keskkondlusest

Ene-Reet Soovik, Kadri Tüür

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22115>

1. Timothy Mortonist

Teooriavahenduse rubriigis ilmuva keskkondlusartikli autor Timothy Morton on Rice'i ülikooli (Texas, USA) inglise kirjanduse professor, ökokriitika teooria superstaar, kes on toonud humanitaarteaduslikku käibesse sellised mõisted nagu hüperobjekt, tume ökoloogia, veidrad võõrad ja *mesh*, millest kõigist pikemalt allpool. Maskuliinsele eesnimel vaatamata kasutab ta enda kohta sooneutraalseid mitmuslikke asesõnu *they/them* (eestikeelses tekstis kasutame siiski meile tavapärasest sooliselt markeerimata ainsuse kolmanda isiku võimalust) ning esinduspiltidel näeb välja, nagu tuleks otse The Cure¹ kontserdi fännisektorist. 21. sajandi aktuaalne mõttevara sisaldab kahtlemata mitmeid Mortoni teoseid, mille hulka muuhulgas kuuluvad „Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics“ („Ökoloogia ilma looduseta: keskkonnaaesthetika ümbermõtestamine“, 2007), „Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World“ („Hüperobjektid: filosoofia ja ökoloogia pärast maailma lõppu“, 2013) ja „Dark Ecology: For a Logic of a Future Coexistence“ („Tume ökoloogia: tulevase koosolemise loogika poole“, 2016); tema uusimad raamatud on 2021. aastal ilmunud „Spacecraft“ ja „Hyposubjects: On Becoming Human“.

Ühest küljest on Morton keerukas filosoof, kelle lemmikuteks paljude teiste seas on kolm suurt (ja vastuolulist) D-d: Darwin, Dawkins, Derrida. Teisalt kaldub ta oma mõtlemises kindlasti ka materiaalse ökokriitika suunas, rõhutades füüsilise keskkonna tähtsust inimeste igasuguses intellektuaalses tegevuses. „Mõtlemine on füüsiline protsess, mis juhtub inimeste vahel,“ sedastab ta intervjuus Sci-Arc'i Youtube'i kanalile.² Sama kindlalt usub ta ka materiaalse maailma suunavasse rolli meie kultuuriliselt keerukate mõtete tekkes – nagu ta siin tõlgitud artiklis viitab, tuleks materiaalsust eitavaid postmoderniste karistada ööga lageda taeva all äikese-tormis. Meil küllap tuntuim Mortoni mõtteilmast pärinev kontsept on hüperobjekt (*hyperobject*), mida vahetevahel sügavamõttelisuse ahvatleva indikaatorina kasutatakse suisa mitteakadeemilistes ajakirjandustekstideski. Süvitsi on seda mõistet, mis tähistab massiivselt hajutatud, viskoosseid ja mittelokaalseid ning objektide-

---

Ene-Reet Sooviku kirjutamist toetasid Eesti Teadusagentuuri grantid PRG1504 ja PRG314; Kadri Tüüri kirjutamist toetas PRG908.

1 Gootirokki viljelev briti bänd; muusikastiili juured on samuti romantismile omases elutunnetuses.

2 <https://www.youtube.com/watch?v=x2lbtwd3KZU>.

vahelise mõjuga nähtusi, eesti keeles kasutanud Jaak Tomberg (2017) Ameerika ulmekirjaniku Kim Stanley Robinsoni loomingu kliimateadlikul eritlemisel. Eesti kriitikust ja mõtlejatest on aga seni ehk enim Mortoni poole pöördunud Hasso Krull, kes raamatusse „Imelihtne tulevik“ (2019) koondatud kirjutistes võtab lisaks hüperobjektile kõne alla näiteks tumeda ökoloogia ning ökognoosise.³

Tume ökoloogia (*dark ecology*) kuulub samuti Mortoniga kuulsamate lendmõistete sekka. Ta lõi selle juba 2004. aastal, arendas seda edasi teoses „Ecology without Nature“ ja tõstis esiplaanile 2016. aastal ilmunud raamatus „Dark Ecology“. Kui mõtleme näiteks parasjagu käimas olevale kuuendale suurele globaalsele liikide väljasuremistlainele, on inimlikuks reaktsiooniks lein, õudus, meeleheide. Sellest tuleneb „tumedus“, mis võimendub arusaamas, et inimkond oma praegusel kujul pigem tõukab seda protsessi takka, kui et pidurdab seda. See on õudustäratav mõte, kuid olukorra mõistmiseks on vaja see siiski läbi töötada. Kogu koleduse tajumine on ehmatav ning loomulikult tahaksime, et see kohe lõppeks, aga pelgalt tahtmisest jääb väheks. Morton ütleb, et tume ökoloogia on teekaart ökoloogilise teadlikkuse suunas (*map of ecological awareness*); kokkuvõtvalt: ka hirmutavat peab suutma vaadata ja kui liiga hirmsaks läheb, siis tuleb suuta selle üle naerda, sest muul moel ei ole võimalik oma ängidega toime tulla.

Üks Mortoniga intrigeerivamaid kontsepte on *mesh*⁴, mille puhul me ei tahaks üheselt väita, kas selle tõlkevasteks peaks olema *pusa*, *takk*, *tuust* või *niidistik*. Üheülbalisus ei kõla sellega kokku nagunii – *mesh* ilmneb, kui keskkonnas on tegemist vastastikku tingiva seosega. Kõik elusorganismid sõltuvad üksteisest samal moel, nagu mürk või nende puudumine loovad keelt. Keel kui süsteem on detsentraliseeritud, sel pole keset ega serva, see on lõputu. Nii on ka *mesh* veider lõpmatu võrgustik, millel ei ole võimalik eristada sisemust ega välimust, mis võib tähendada nii auke võrgustikus kui ka seoseid, millest see võrgustik koosneb. Samas on tema sidususes alati ka natukene mitte-sidusust – nii see ökosüsteem töötab. Kahtlemata on tegu inspireeriva kontseptiga, millega kusagil keskkonnamõtte loodusteaduslikumas otsas võnguvad kaasa arutelud, mida esindab ka näiteks hiljuti eesti keelde tõlgitud seente olemuse käsitlus (Sheldrake 2022).

Mesh on kirjeldus, mida saab kasutada nii keele, kultuuri, ökosüsteemide kui ka evolutsiooni ning kogu elu olemuse kohta. Elu ja mitte-elu eristus ongi väga kunstlik (seda mõtleb Morton evolutsioonilisel skaalal, aga ka nt viiruste näitel) ja liigid on samuti kokkuleppelised kategooriad. Mingi liigi, elu või olendigi algust on raske defi-

3 Hiljem on Krull Mortoniga juurde tagasi pöördunud näiteks artiklis „Agrilogistika ja arheliitikum. Timothy Mortoniga veider essentsialism“ (Krull 2021).

4 Mortoniga loeng *mesh*'i mõistest, 1. osa: <https://www.youtube.com/watch?v=R-mWCPa9y3c>.

neerida, näiteks eristada, kus algab parasiit või kus ta läheb üle peremeesorganismiks. Me näeme igasuguseid eluvorme ringi hulpimas, hõljumas ja jalutamas, aga miski ei garanteeri, et nad oleksid autonoomsed. Lõppeks pole ka kogu keskkond asi iseeneses, vaid liikide kohtumispaik, nende DNA laiendus, kus piirid ja üleminekud on hägusad, raskesti defineeritavad, moodustades ühe suure puntra.

Mesh'i juurde kuulub loogiliselt ka selline nähtus nagu veidrad või võõrad (*strange strangers*): et me ei tea ette, millistest osadest süsteem parasjagu koosneb (või mis sellest puudu on), ega oska ka üheselt ennustada, millised on selle toimimise tulemused, võime kõiki eluvorme käsitleda „veidrate võõrastena“. Me ei saa nende saabumist ennustada. See võib mõttena tunduda ebaõdus, kui hakata mõtlema niipidi, et meie kuulume neile, kes meie naha all elavad. Ometi – seal nad on. Või oleme hoopis meie veidrad võõrad näiteks oma soolestiku mikrofloora jaoks? Võõristusele vaatamata tuleb aga koos edasi eksisteerida. Inimesed on läbi põimunud ja läbisegi kõigi teiste elusolenditega ja kui tahame päriselt nendega kooselu harrastada, siis nõuab see lahtilaskmist paindumatutest piiridest ja eristustest.

Eelneva jutu kokkuvõtteks võiks taas viidata Mortoni enda mõttele eelviidatud intervjuust, et suured sõnad nagu *loodus* või *maailm* on superodavad, neid on võimalik kasutada palju korruga ja paljudes kohtades, aga need ei ole eriti täpsed. Nii võime mõelda ka Mortoni enda lendmõistetest kui tööriistakastist, mida saab kasutada eri olukordades eri moods. Mitte tehnoloogia ja keel, vaid allasurumine ja kannatus on võtmeküsimused. Maailma ja inimese osa selles tuleb hakata hoopis teisiti ette kujutama ning selleks pakub häid töövahendeid romantism oma iroonia ja ebausaldusväärsete jutustajatega.

2. Romantismist

Akadeemiliselt ettevalmistuselt on Morton siiski kirjandusteadlane. Sarnaselt Eesti anglistika ajaloo käilakujuga, end Oxfordis täiendanud ja selle käigus Eesti haridusele lisaks ka Inglismaal bakalaureusekraadi omandanud Ants Orasega on Oxfordis doktorikraadigi kaitsnud Morton huvi tundnud romantik Percy Bysshe Shelley loomingu vastu ning ka hüperobjektide raamatu esimese osa juhatab ta sisse Shelleylt pärineva motoga. Ent kui Oras lõpetas Tartu ülikooli 1923. aastal pigem sissevaatelse väitekirjaga Shelley pikemate luuletuste värvussõnavarast ja tema poeetilise paleti psühholoogilistest implikatsioonidest, siis Mortoni doktoritöö, mis käsitles toitu ja tarbimist, sealhulgas veganlust Shelley loomingus, oli suunatud välismaailmaga seoste loomise poole ja üritas individuaalset psühhologiseerimist võimalikult vältida (Morton 1994, 10–11). Dissertatsiooni kätketud ideede edasiarenduse avaldas Morton 1994. aastal oma esimese raamatuna „Shelley and the Revolution in Taste: The Body and the Natural World“ („Shelley ja maitserevolutsioon: keha ja loodusmaailm“), mille lõpu-

peatükk kannab pealkirja „Shelley ja ökokriitika“. Morton defineerib oma lähenemist selles teoses „roheline“ kultuurikriitika („green“ *cultural criticism*), mis näitab, kuidas võivad omavahel olla seotud keha ning seda ümbritsev sotsiaalne ja looduskeskkond (Morton 1994, 2), ning seda Briti romantismiperoodil, mis oli, nagu Morton rõhustab, ühtlasi nii Prantsuse, Ameerika kui ka tööstusrevolutsioonide ajajärk.

21. sajandi esimesel kümnendil kirjutas või toimetas Morton veel mitmeid teoseid toidu-uuringute ja romantismi vallast, erilise rõhuasetusega Percy Shelley ja Mary Shelley loomingul. Käesoleva Methise numbri jaoks tõlgitud artikkelgi ilmus esmalt mahukas kogumikus „Romanticism: An Oxford Guide“ (Roe 2005), ent sama materjal on edasist kasutamist ja täiendamist leidnud ka Mortoni esimese n-ö üldfilosoofilise raamatu „Ecology without Nature“ peatükis „Romantism ja keskkondlik subjekt“, milles Morton (2007, 92) kirjutab, et ökoloogiadiskursustes leidub järjepidevust, „mis meenutab värvilisi kihte kalju läbilõikes. Romantilised kunstnikud ning filosoofilised praktikad ja teooriad on säilinud kaasaegsetes ökoloogilistes veendumustes ja keelepruugis.“

Selles, et Morton seob romantismiperioodi ökokriitikaga, ei ole mõistagi midagi erakordset: nagu ta ka ise artiklis kinnitab, on romantismi ja keskkondliku pühendumuse vahel liigagi palju seoseid. Kui võtta luubi alla aastad, millele ta peamiselt keskendub – 1780–1830 – siis lisaks eespool viidatud revolutsioonilisele aurale hõlmavad need ka looduskeskkondade hävimist, süvenevat industrialiseerimist, maapiirkondade teisenemist seoses tarastamisega – seni ühiskasutuses olnud põllumajandusmaade anastamisega suurmaaomanike poolt sihiga seal näiteks loomi, eriti lambaid kasvatada või moodsaid maastikuparke rajada, mis muutis maastikke ja intensiivistas seniste talunike linnadesse liikudes urbaniseerumist. Kui keskkonnateadlik kirjandus on vastus keskkonnakriisile, siis leidis toona ühiskonnas ja ümbritsevas nii mõndagi, millele reageerida. Kirjandusteadus hakkas romantismiajastul loodu keskkondlikule aspektile lähemat tähelepanu pöörama siiski alles möödunud sajandi viimasel kümnendil, seoses ökokriitika esiletõusuga akadeemilisel maastikul. Just romantismiaja sotsiaalsest kontekstist võrsunud ühel või teisel moel keskkonda teadvustav loome on olnud oluliseks uurimisvaldkonnaks Inglise kirjandusteadlasele Jonathan Bate'ile, kelle teedrajav teos „Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition“ („Romantiline ökoloogia: Wordsworth ja keskkonnatraditsioon“, 1991) oli teetähiseks ökokriitika konsolideerimisel distsipliinina Suurbritannias. Ühes Saksa idealistliku filosoofiaga oli Briti romantikute elutunnetus Uus-Inglismaal 1820.–1830. aastatel esile kerkinud transtsendentalistliku mõttevoolu esindajate maailmanägemise ja loomingu tähtsaimate mõjutajate seas – ning Morton ütleb toonaste keskkondlike lähenemiste näidete kohta, et „Ameerikas on neist paljude nimeks Thoreau“ (vt lk 207). Nii võib teisel pool Atlandi ookeani ökokriitika arengus vähemalt

samavõrra märgilisena esile tuua Lawrence Buelli teose „The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture“ („Keskkondlik kujutlusvõime: Thoreau, looduskirjandus ja Ameerika kultuuri kujunemine“, 1995).

Romantikutest lähtumist rõhutab sajandivahetusel ilmunud oluline antoloogia „The Green Studies Reader: From Romanticism to Ecocriticism“ („Roheuringute lugemik. Romantismist ökokriitikani“, Coupe 2000), hilisematest kirjutistest võiks aga tähelepanu pöörata näiteks Austraalia päritolu teadlase Kate Rigby uurimusele „Topographies of the Sacred: The Poetics of Place in European Romanticism“ („Pühaduse topograafiad. Euroopa romantismi kohapoeetika“), milles Rigby (2004: xi) nendib, et lähtub tolle aja paradoksaalsest ruumilisest olukorrast: perioodil, mil Euroopa kirjanikud ja filosoofid üritasid loodust ümber hinnata ja mõtestada ning välja oli kujunemas uus kohapoeetika, toimus koloniaalmaade elanike ning looduse armutu ekspluateerimine ja maastike hävitamine sellesama Euroopa kultuuri esindajate poolt. Rigby kirjutatud on ka peatükk „Romantism ja ökokriitika“ (2014) järjekordses, sedapuhku ökokriitikale pühendatud Oxfordi käsiraamatus (Garrard 2014), millesse Morton on omalt poolt panuse andnud Derridast lähtuva peatükiga „Dekonstruksioon ja/kui ökoloogia“ (Morton 2014). Siiski ei tule sellest järeldada, nagu oleksid Mortoni romantismikommentaariid nüüdseks üle kirjutatud ja möödanikku jäänud; pealegi on mitmed tema välja pakutud mõisted ja mõttekäigud praeguseks leidnud konstruktiivset rakendamist teistegi romantismi ja ökokriitika kokkupuutepunkte käsitlevate uurijate poolt. Nii näiteks kõrvutatakse temaatilises artiklikogumikus „Romantic Ecocriticism“ („Romantiline ökokriitika“, Hall 2016) Mortoni kontsepte *mesh* ja veidrad võõrad Aldo Leopoldi maa eetika mõistega (vt Leopold 2008) ning demonstreeritakse nende abil romantiliste poeetide William Wordsworthi ja John Clare'i luuletustes esile kerkivat omavahel ühenduses olevate elus ja eluta asjade ning nähtuste kohalolu tunnustamist, neile agentsuse ja autonoomsuse omistamist, samas mööndes nende sügavat olemuslikku teistsugusust (Harrison 2016, 189).

Wordsworth ja Clare on nimed, millele Morton osutab ka käesolevas artiklis, ning ökokriitika ja romantismi ühisosa ülevaadetes on nende, omal moel loodusluuletaja võrdkujudeks kujunenud autorite mainimine ilmselt vältimatu. Wordsworthi (1770–1850) kesksust sellel ühispinnal on oma klassikaliseks kujunenud raamatus ning teisteski kirjutistes ja loengutes esile toonud Jonathan Bate. Wordsworthi koos sõber Samuel Taylor Coleridge'iga (1772–1834) kahasse koostatud ja esialgu anonüümselt avaldatud luulekogu „Lüürilised ballaadid“ („Lyrical Ballads“, 1798) on nimetatud Inglise kirjandusloo mõjukaimaks üksikkogumikuks üldse. Kogumikus ilmus ka Coleridge'i „Vana meremehe jutustus“, mille mereavaruste imperiaalgeograafilist konteksti Morton artiklis kommenteerib. Kogumiku hilisemates väljaannetes lisandus luulele Wordsworthi – teadaolevalt tugevasti Coleridge'ist mõjutatud – eessõna, romantilise

inglise luule manifest (selle lühendatud tõlget eesti keelde vt Wordsworth 2004). Wordsworth ja Coleridge ühes Robert Southeyga moodustasid leikistide ehk Järvekoollonnana (Lake Poets) tuntud luuletajaterühmituse tuumiku – nimetus tuleneb eelkõige just Loode-Inglismaa nn Järvepiirkonna (Lake District) mägistel aladel üles kasvanud Wordsworthi paiklikust identiteedist, kes sinna elu teisel poolel ka tagasi kolis.⁵

Romantismi esimese põlvkonna esindajate kõrval mainib Morton nn teise põlvkonna romantikute seast eelkõige oma n-ö akadeemilist spetsialiteeti Shelleyt (1792–1822), enesemääratluse kohaselt „ateisti, filantroopi ja demokraati“, kes varajase Southey liberaalsest radikaalsusest õhutatuna veetis samuti mõned kuud Järvepiirkonnas, ent pidi seal paraku nentima, et vanema luuletaja vaated pole enam samad ning ajastuomase ähvardusena tajutav tööstuslik tootmine on kohalikule kandile jõudnud oma jälje jätta. Percy abikaasa Mary Shelley (1797–1851) on lisaks Mortoni essees ühest küljest organitsismi nõrkuste ning teisalt looduse olemuse üle peetava debati näitena esile tõstetud protoumliselisele „Frankensteinile“ („Frankenstein; or, The Modern Prometheus“, 1818, eesti k 1984) kirjutanud ka apokalüptilise taudidüstoopia „Viimne inimene“ („The Last Man“, 1826), mille relevantsusele on hilisematel epideemia- ja pandeemiaperioodidel korduvalt tagasi mõeldud.⁶ Teine oluline proosakirjanik, keda Morton oma essees põgusalt esitleb, on ajaloolise romaani žanri rajaja ning selle kaudu romantilise lokaalkeskondliku rahvusluse võimendaja Walter Scott (1771–1832), kelle looming jõudis Eestisse esmakordselt A. H. Tammsaare tõlgitud „Ivanhoe“ vahendusel 1926. aastal, mil ilmus ka „Tõe ja õiguse“ esimene köide.

Kirjandusloolisi piire ei saa muidugi üheselt ja muutumatult ümber kindlate aastanumbrite tõmmata, nii et romantikute ridades käsitletakse tavaliselt mõnda sellistki autorit, kelle elu- ja tegevusaastad teiste sama sildi kandjate omadest tuntavalt erinevad. Nii arvatakse tema loominguga põhjal romantismi Kuue Suure Luuletaja (*the Big Six*) sekka teistest mõnikümmend aastat vanem Londoni poeet ja kunstnik William Blake (1757–1827), keda aastaarvude alusel võib koos šotlase Robert Burnsiga (1759–1796) ka väljapaistvaks eelromantikuks liigitada. Prohvetliku visionääri Blake'i luulest leiab nii ajastuomast industrialiseerumist ja urbanismi kui ka pastoraalsust, kõnekalt näiteks Hubert Parry viisistatuna mitteametlikuks Inglise hümniks kujunenud „Jeruusalemmas“, milles pärast möödniku haljastest küngastest kõnelemist küsitakse: „Kas kerkis seal Jeruusalemm, / kus mustab põrgu veskivärk?“ (Väljataga 2018, 100). Romantilise luule perioodi pikendajaks viktoriaanlikul 19. sajandil kujunes „ing-

5 Kommenteeritud valikuid Inglise romantiliste autorite loomingust leiab Vikerkaare selleteemalisest erinumbrist (2004) ja Märt Väljataga tõkeluuleantoloogias (Väljataga 2018).

6 Vt nt <http://www.cambridgeblog.org/2020/05/mary-shelleys-the-last-man-and-covid-19/>.

lise Burns“ John Clare (1793–1864), kes talusulase pojana luuletas talupoeglikust looduslähedusest, jagades tähelepanu teistele, sealjuures sellistele mitte alati kõige atraktiivsemaks peetud liikidele nagu hiired ja mutid, ning kajastas tarastamise ja tööstusrevolutsiooni põhjustatud muutusi maaelus. Ent oma elu teisel poolel tegi ta seda paraku vaimuhaigetele mõeldud hoolekandeesutuste seinte vahel.

Romantismiajastu tuntuimate loodusluuletajate Wordsworthi ja Clare puhul, kes erinesid oma sotsiaalselt taustalt ning kirjutasid erisuguse elukogemuse põhjal, toob Morton ühisjoonena välja asjaolu, et mõlema vaatlused ja vahendused esindavad üksinda looduses viibija positsiooni, mis ongi hilisemas looduskirjanduses vaikimisi valdavaks muutunud. Praeguse Eesti kontekstis võiksimise seda ehk nimetada fredjüsilikuks hoiakuks, mis pole troobina võõras ka meie päris viimase aja looduskultuurilisele produktsioonile (mõelgem või Remek Meele filmile „Suur soo“, 2022).

Inglise luuletajatega samasse ritta seab Morton selle hoiaku loodusproosas klassikalise vaikevariandina kehtestanud Ameerika mõttekirjaniku ja transtsendentalisti Henry David Thoreau (1817–1862), kelle looduse keskel veedetud lihtsa elu ülistus „Walden ehk Elu metsas“ („Walden or Life in the Woods“, 1854, eesti k 1994) on omas žanris põlvkondadeüleseks eeskujuks olnud. 19. sajandi Ameerika luuletajatest märgib Morton ära Walt Whitmani (1819–1892), kelle kammitsematult vabavoolulist loomingut seab kõrvu William Blake'i omaga, tuues mõlemat näiteks poetikast, millest ammutab hiljem jõudu biitnikust kontrakultuuriikooni Allen Ginsbergi (1926–1997) looming. (Blake'i olulisust Ginsbergi jaoks näitab kujukalt tõik, et 1948. aastal koges Ginsberg tema tekste lugedes kauakestvat kuulmishallutsinatsiooni, mida tõlgendas Blake'i enda häälena – ka Blake ise oli kirjutanud oma ülemeelelistest kogemustest).

Meeletajude muutumist kutsuti romantismiperioodil mõnigi kord ka tahtlikult esile – nimelt levis just siis laialdasemalt koloniaalimperialistliku kaubandusartikli oopiumi tarbimine, nii kõikvõimalike haiguste ja häirete puhul laudanumi-nimelise tinktuurina kui ka meeli mõjutava mõnuainena. Morton rõhutab oma artiklis toona levinud oopiumipruukimise olemust mitte niivõrd individuaalse meelteavardajana, kui just osana tarbimisühiskonna tõusu defineerivast konsumerismist. Tarbijatena nii kitsamas kui ka laiemas tähenduses mainib Morton romantikut Thomas De Quinceyt (1785–1859), kelle tuntuim teos oli autobiograafiline „Inglise oopiumisööja pihtimused“ („Confessions of an English Opium Eater“, 1821), ning esseega „Oopiumisööja lummad ja vaevad“ („Enchantements et tortures d'un mangeur d'opium“, 1860) De Quinceyt mugandatult prantsuse keelde vahendanud Charles Baudelaire'i (1861–1867). Eesti kultuuriloo seisukohalt pakub Baudelaire'i esse omakorda huvi selle poolest, et sealt pärineb „Tõe ja õiguse“ 1. osa 1926. aasta esmaväljaande moto (vt Undusk 1991).

Kui enamik Mortoni käesolevas artiklis esitletud näitematerjalist piirdub ingliskeelse kultuuriruumiga, siis teine erand lisaks Baudelaire'ile, mis sellest raamist väl-

japoole astub, on seotud Saksa geograafi ja loodusuurija, universaalgeenius Alexander von Humboldti (1769–1859) ja romantilise kohapõhise rahvuslusega. Humboldti reisid ja kirjutised inspireerisid Charles Darwini (1809–1882) kirge loodusteaduste vastu ja tema uurimisretki ning Humboldti väljenduslaad tema stiili, samal ajal kui Humboldt pidas väga huvitavaks Darwini vanaisa Erasmuse (1731–1802) loodusteaduslikku luulet, eriti Carl von Linné botaanilisest süstemaatikast ja terminoloogiast tõukuvat „Taimede armastust“ („The Loves of the Plants“, 1791), mida „Lüüriliste ballaadide“ ilmumisele eelnenud aastatel peeti üheks väljapaistvamaks inglise luuleteoseks. Darwini lähedane sõber ja mõjutaja oli šoti geoloog Charles Lyell (1797–1849), kelle suurteos kandis lihtsat pealkirja „Geoloogia põhimõtted“ („Principles of Geology“, 1930). Lyell esitas tõendeid selle kohta, et Maa pinda mõjutavad pidevalt ja praegugi tasapisi toimivad jõud, vastandina Euroopas laiemat kandepinda omanud katastroofiteooriale, ning näitas, et Maa vanus on tunduvalt kõrgem kui seni arvatud 6000 aastat.

Romantismiperioodile eelnevad artiklis äramärkimist leidnud filosoofiavalla esindajad, ühe või teise mõtteviisi eelkäijad, nagu utilitarismi rajaja Jeremy Bentham (1748–1832), poliitilise ökonomia pioneer Adam Smith (1723–1790) ning konservatismi isa Edmund Burke (1729–1797) ja tema „reaktsiooniline proosa“. Tagasivaateliselt võis romantismi aga kommenteerida I maailmasõjas langenud imażismiesteetik T. E. Hulme (1883–1917), kes nimetas seda „mahaloksutatud religiooniks“. Selle mõneti kummalisena tunduva kõrvutuse tagamaa tuleb ilmsiks essees „Romantism ja klassitsism“ („Romanticism and Classicism“, 1911/12?), milles Hulme arutleb, et kui tõsta esiplaanile looduslik inimene ja tema lõputud võimalused (perspektiiv, mille suhtes ta erilist sümpaatiat ei tunne), siis toob jumalause kaotamine selle asemele inimesse uskumise – religioosne impulss küll tekib, ent sel pole korralikku ja sihipärast väljenduskanalit, nii et see osutub põhimõtteliselt maha loksunuks.

Veel üks 20. sajandi autor, keda Morton põgusalt käsitleb, on J. R. R. Tolkien, kelle Kääbiklat ja Maakonda ta loeb väikese inimese kapseldunud piiratusena, hoiatades sellise ökoloogilise hoiaku üheülbalise „kodususe“, üheseltmõistetavuse ja ironia-vabaduse eest, mida võib kohata ökokriitikaski. Tolkieni Keskmaa võtab Morton kõne alla ka oma dekonstruktsiooniartiklis (2014), milles väidab, et Tolkien võimaldab suurepäraselt mõelda selle üle, mida dekonstruktsioon võiks ökoloogia ja keskkondlusega peale hakata, sest sisaldab igasuguseid keskkonnahuvilistele hingelähedasi vastandusmustreid, nt pastoraalse agraarsuse ja ähvardavalt leviva industriaalsuse vastandamist (seda konkreetset kõrvutust Morton küll otse nii ei sõnasta, ent on ilmne, et Tolkieni Mordori ja Isengardi rasketööstus ning biotehnoloogilised eksperimendid liigituvad Blake'i mustavate pörgulike veskivärkide kategooriasse). Selliste opositsioonide hulka kuulub ka ironia ning siiruse vastaspoolustele seadmine, mida stra-

teegiliselt dekonstruktsioonikurdid romantilised ökokriitikud kipuvad tegema, ehkki näiteks Wordsworthi tekstides on mõlemad nähtused vastandamata kohal. Seega võib arvata, et tähelepanelikkus romantismi kui nähtuse ja selle esindajate tekstide vastu on ökokriitikat ühelt poolt kujundanud, ent teisalt aitab sel ka edeneda.

3. Keskkondlusest

Ökokriitikat on selle varasemas faasis suuresti kannustanud romantiline põlislooduse (*wilderness*) ihalus. Selle tunde juured on kvaasireligioossed, väljendudes soovis kogeda transtsendentaalset ülevust, kuid kindlasti võib selle taga peituda ka anakronistlik tung minna tagasi kapitalismieelsesesse õnneaega. Varase ökokriitilise praktika puhul võttis see näiteks „seljakotikriitika“ vormi – kuulsate looduskirjanike jälgedes matkates saavad ka nende tekstide uurijad usutavasti paremini aru sellest, mis ajendas üht või teist teost kirjeldama või väljendusviisi valima. Morton ütleb siiski, et kui ökokriitika tahab areneda, siis tuleb võtta arvesse kogu meie troostitult ökoloogilist tegelikkust. Negatiivse peab täienisti omaks võtma, mitte seda üritama alla suruda või sellest mööda vaadata (näiteks loodusfotost elektriline või loomakorjust välja kadreerides). Siin tõuseb taaskord esile tumeökoloogiline vaatenurk – et eskapism (enam) ei tööta, tuleb leida muid viise keskkonnakaoga toimetulemiseks. Neid viise saab leiutada ja läbi katsetada nii ilukirjanduse kui ka selle ökokriitilise analüüsi abil.

Üks Mortoni leivanumbreid on lokaalse ja globaalse mõõtkava pingeväljades navigeerimine. Inimesed armastavad endasuurusest mõõtkavast kinni hoida, aga see ei aita meid globaalsete probleemide lahendamisel, osutab ta. Eesti kontekstis, kus keskkondlus on olnud ajalooliselt tugevasti seotud rahvusliku eneseteadvusega, on Mortoni selleteemalised mõtted eriti informatiivsed. Toob ta ju välja, et romantismiperioodil sündisid küll loomaõigused ja antirassism, aga ka eugeenika ning rahvuskuuandide sidumine looduse külge. Toimus valitseva ühiskonnakorra „loomulikustamine“. Rahvuse idee ise on üdini romantiline, rahvust ennast aga seostatakse tugevasti konkreetse piiritletud maa-alaga, nagu ka kauniste looduspiltidega. Belletristikas väljendub see orgaaniliste kirjanduslike maailmade loomises, kus pole kõhklust, ironiat ega mitmemõttelisust. Siinkohal küsib Morton kriitiliselt metareflekterides, kas sedalaadi kirjandusliku toodangu jälgedes käiv ökokriitika ikka peab olema üdini vahetu ja siiras ning sellisele organitsistlikule maailmakäsitlusele omalt poolt tuge juurde andma. Tõepoolest, äkki oleks rohkem kasu ironilisest distantsist, mida esindab näiteks Nicole Seymour teoses „Bad Environmentalism: Irony and Irreverence in the Ecological Age“ („Paha keskkondlus: ironia ja lugupidamatus ökoloogilisel ajastul“, 2018).

Globaalses vaates huvitavad Mortonit imperialism ja monokultuurid, koloniseeritud alad kui „tühi koht“. Ta osutab, et *wilderness* kultuurilise konstruktsioonina tekibki põhimõtteliselt imperialismi tulemusena: maadevallutajale on vajalik, et tema leitud territoorium oleks (inim)tühi, kuid looduse mõõdukas vastupanu ainult lisab avastusretkele heroilisust. Tarbimise teemal on Mortonil romantismiteoreetikuna samuti üht-teist kriitilist öelda. Romantiline iroonia andis võimaluse arendada (enese)teadlikku tarbimist, konsumerismi. Rohetarbimine esindab lihtsalt „olen parem tarbija kui teised“-mentaliteeti; tarbimisvalikud ei muuda olukorda ennast, vaid üksnes juhivad sellele metatasandilt tähelepanu. „Keskkonnasõbralikud“ tooted annavad võimaluse ikkagi tarbimispidu jätkata; *Buy nothing day* ja veganlus on aga näited iroonilisest tarbimisest: demonstratiivse tarbimata jätmise kaudu tõmmatakse tähelepanu süsteemi ebakohtadele, kuid ei seata seda tervikuna kahtluse alla. Morton tõdeb, et romantilisus on alati tehnoloogiavastane, aga samas õhutab boheemlaslikku tarbimist kogemuse saamise eesmärgil. Samasse ritta kuulub näiteks maastike tarbimine, olgu siis maastikumaali, foto või panoraamse loodusfilmi vormis või lihtsalt massiturismi raames bussiaknast pilte klõpsutades.

Siinse artikli tuuma võiks aga lühidalt kokku võtta Mortoni osundusega, et kui keskkonnaprobleeme poleks, ei oleks olnud tarvis välja mõelda ka keskkondlust. Antropotseeni ajastul oleme jõudnud olukorda, et meid ümbritseva eluks vajaliku keskkonna seisundi halvenemine ei jäta ühel või teisel moel puutumata ühtki elusolendit. 20. sajandil on toimunud keskkonnariskide demokratiseerumine (siinkohal on asjakohane viidata ka saksa sotsioloogi Ulrich Becki teosele „Riskiiühiskond“ („Risikogesellschaft“, 1986, eesti k 2005; selle kohta vt ka Tüür 2020) – kiiritus läbib rikkaid ja vaeseid ühevõrra efektiivselt. Inimestele omase eneserefleksiooni tõttu oleme ilmselt esimene väljasurev liik maakera pikas ajaloos, kes lähenevast hukust ise ka aru saab. Et põgeneda pole kuhugi (kui just ei usuta vankumatult tehnoloogilisse progressi, mille tulemusena on Marsilgi kord õites õunapuud), tuleb leida viise hämarduvas ja kuhtuvas maailmas toimetulemiseks kogu meeleheite kiuste.

Allikad

Bate, Jonathan. 1991. *Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition*. London, New York: Routledge.

Beck, Ulrich. 2005. *Riskiühiskond: teel uue modernsuse poole*. Tõlkinud Andres Luure. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Buell, Lawrence 1995. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge, MA ja London: Belknap Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv1nznfsgsv>.

- Coupe, Laurence. 2000. *The Green Studies Reader: From Romanticism to Ecocriticism*. London ja New York: Routledge.
- Garrard, Greg, toim. 2014. *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199742929.001.0001>.
- Hall, Dewey W., toim. 2016. *Romantic Ecocriticism: Origins and Legacies*. Lanham etc.: Lexington Books.
- Harrison, Gary. 2016. „Toward a Romantic Poetics of Acknowledgment: Wordsworth, Clare, and Aldo Leopold's „Land Ethic“” – *Romantic Ecocriticism: Origins and Legacies*, toimetanud Dewey W. Hall, 185–205. Lanham etc.: Lexington Books.
- Krull, Hasso. 2019. *Imelihtne tulevik*. [Tartu]: Vabamõtleja.
- . 2021. „Agrilologistika ja arheliitikum. Timothy Mortoni veider essentsialism.“ – *Müürileht*, 16. juuni. <https://www.muurileht.ee/agrilologistika-ja-arheliitikum-timothy-mortoni-veider-essentsialism/>.
- Leopold, Aldo. 2008. „Maa eetika.“ Tõlkinud Riste Keskaik ja Indrek Reiland. – *Keskkonnaetika võtmetekste*, koostanud Aire Vaher, Riste Keskaik ja Külli Keerus, 17–35. Tartu: Tartu Ülikooli eetikakeskus, Jakob von Uexküllli keskus.
- Morton, Timothy. 1994. *Shelley and the Revolution in Taste: The Body and the Natural World*. Cambridge, New York ja Melbourne: Cambridge University Press.
- . 2007. *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*. Cambridge, MA ja London: Harvard University Press.
- . 2014. „Deconstruction and/as Ecology.“ – *The Oxford Handbook of Ecocriticism*, toimetanud Greg Garrard, 291–304. Oxford: Oxford University Press.
- Rigby, Kate. 2004. *Topographies of the Sacred: The Poetics of Place in European Romanticism*. Charlottesville ja London: University of Virginia Press.
- . 2014. „Romanticism and Ecocriticism.“ – *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. Toimetanud Greg Garrard, 60–79. Oxford: Oxford University Press.
- Roe, Nicholas. 2005. *Romanticism: An Oxford Guide*. Oxford: Oxford University Press.
- Seymour, Nicole. 2018. *Bad Environmentalism: Irony and Irreverence in the Ecological Age*. Minneapolis: University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/j.ctv65sz3q>.
- Sheldrake, Merlin. 2022. *Läbipõimunud elu. Kuidas seened loovad meie maailma, muudavad meie teadvust ja kujundavad meie tulevikku*. Tõlkinud Krista Kallis. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.
- Tomberg, Jaak. 2017. „Kuidas kujutada kliimakriisi? Kim Stanley Robinsoni utoopiline realism.“ – *Vikerkaar* 32 (8): 125–143.
- Tüür, Kadri. 2020. „Riskiihiskond ja suremise viisid.“ – *Müürileht*, 7. mai. <https://www.muurileht.ee/riskiihiskond-ja-suremise-viisid/>.
- Undusk, Jaan. 1991. „Tamsaare, Baudelaire ja De Quincey. „Tõe ja õiguse“ esimese osa motost.“ – *Keel ja Kirjandus* 34 (8): 491–495.
- Vikerkaar*. 2004, 19 (7/8). *Inglise romantismi antoloogia*.
- Väljataga, Märt. 2018. *Väike inglise luule antoloogia*. Tallinn: EKSA.
- Wordsworth, William. 2004. „Eessõna „Lüürilistele ballaadidele“ (1802).“ – *Vikerkaar* 19 (7/8): 85–96.

Ene-Reet Soovik – MA, tõlkija ja Tartu Ülikooli semiootika osakonna publitseeritava teadusajakirja *Sign Systems Studies* toimetaja. Kirjandusteaduslike huvide seas on tänapäeva eesti luule, ökokriitika, linnakirjandus ning ruumi ja kirjanduse suhted.
E-post: ene-reet.soovik[at]ut.ee

Kadri Tüür – PhD, Tallinna ülikooli teadur Eesti Teadusagentuuri uurimisprojektis PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“ ja Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia-uuringute alase ajakirja *Studia Vernacula* peatoimetaja. Aastatel 2018–2021 oli ta Eesti Keskkonnaajaloo Keskkuse KAJAK juhataja. Tema doktoritöö rakendas semiootilist metoodikat kirjalike loodusrepresentatsioonide analüüsimisel, peamised uurimisvaldkonnad praegu on ökokriitika, ökofeminism, nn sinine keskkonnahumanitaaria ja loomade kujutamine.
E-post: tyyr[at]tlu.ee

Keskkonnahumanitaaria. Ühe uurimisala väljakujunemisest läbi suurkonverentside prisma

Kati Lindström

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22116>

Keskkonnahumanitaaria algus paigutatakse enamasti 2000. aastate algusse, kus asutaja tiitli eest võitlevad mitu paralleelselt tegutsenud ingliskeelse humanitaarteaduse kollektiivi eesotsas Austraalia Ökoloogilise Humanitaaria Grupiga (Debra Bird Rose, Libby Robin, Val Plumwood, Tom Griffiths jt), ehkki sarnase huviga teadusrakukesi toimus eri nimede all ka mujal maailmas (vt nt Emmett ja Nye 2017; O’Gorman jt 2019). Siiski võib nentida, et teatud küpsusastme on uurimisala saavutanud viimase kümnendi jooksul. Üksikutest erialadest (peamiselt kirjandusest, ajaloo, antropoloogiast) välja kasvanud teerajajate asemele on ilmunud uus põlvkond teadlasi, kes määratlevad end teadlikult keskkonnahumanitaaridena, mitte keskkonnaajaloolaste või ökokriitikutena. Keskkonnahumanitaaria on laienenud teistegi humanitaarteaduste territooriumile ning saavutanud teatud püsijooned ja eripärad, tänu millele on valdkond midagi enam kui „vanade“ erialade raames tegutsevate keskkonnamõtlejate summa.

Keskkonnahumanitaaria huvitub üha enam ka institutsionaalsest enesekehtestamisest. Keskkonnahumanitaaria keskusi ja õppekavu on avatud nüüdseks paljudes rahvusvaheliselt tunnustatud ülikoolides, näiteks Dublini Trinity kolledžis, Yale’i, Wisconsin Madisoni, Oregoni, Harvardi, Aarhusi, Utrechti, Bristolis ja Oslo Ülikoolis, Stockholmis Kuninglikus Tehnikaülikoolis, aga ka väljaspool rikast valget maailma. Üks osa institutsionaliseerumisest on soov oma konverentsisarjade järele ning 2021. aastal Rootsi Kuninglikus Tehnikaülikoolis korraldatud STREAMSi konverentsi väljahõigatud ambitsiooniks oligi olla esimene ülemaailmne keskkonnahumanitaariakonverents. Algselt 2020. aasta augustis toimuma pidanud konverentsi „STREAMS – Transformative Environmental Humanities“ tabas sama saatus nagu kõiki teisi esimese pandeemiaaasta konverentse. Kõigepealt lükkus see aasta võrra edasi ning 2021. aastal toimus algselt suure keskkonnahumanitaaria peona mõeldud üritus hoopis veebikonverentsina. Hoolimata sellest, et koroonapandeemia tõttu kuivasid algne programm ja esinejate geograafia omajagu kokku, andis STREAMSi kava globaalse keskkonnahumanitaaria huvidest üsna hea ülevaate.¹

Globaalses plaanis on keskkonnahumanitaarias hea toon kaasata oma üritustele kunstnikke kas siis oma loomingut tutvustama või ka delegaatidega aktiivselt kaasa looma ja konverentsi loominguliselt kajastama. Digitaalvorm aktiivse koosloomise

¹ Osa ettekandeid on YouTube’i vahendusel kättesaadavad KTH Environmental Humanities Lab’i kanalil.

jaoks eriti õnnestunud ei olnud, kuid märkimisväärne osa STREAMSi programmist astus siiski akadeemilisest mugavustsoonist välja ning otsis keskkonnakriisi teema-dele kunstilist eneseväljendust. Eksperimentaalsete või kunstiliste paneelidena olid programmis nii kehalised praktikad, kooskirjutamine kui ka filmivaatamine. Traditsiooniliselt akadeemiliste ettekannete temaatikas jäid kõlama fossiilkütused, tuumaenergia, ookean ja loodusressursid, kooselu teiste liikidega, antropotseen, keskkonnahaldus, keskkonnakriis ja see, kuidas keskkonnamurest üldse rääkima peaks.

Praegune keskkonnahumanitaaria on rõhutatult poliitiliselt aktiivne, interseksionaalne ning kliimamurele ja keskkonnakriisile orienteeritud. STREAMS kutsus „keskkonnahumanitaaria kogukondi kokku saama, et üksteisega oma uurimistöid jagada, koos mõelda ja luua uusi kujutelmi, mis aitaksid kujundada muutusi olevikus ja tulevikus“². Ka konverentsi peakõnelejate valik oli taotluslikult pluralistlik, et demonstrearida keskkonnahumanitaaria postkoloniaalset ambitsiooni: Adeline Johns-Putra, Julie Sze, James Ogude, Dipesh Chakrabarty, Michelle Bastian, Jürgen Renn, Julia A. Thomas ja Rolando Vazquez. Sellest hoolimata valitsesid programmis ingliskeelsed riigid ja Põhjamaad. Eesti osalus oli aga soliidne. Kokku oli kavas 50 paralleelsessiooni ja seitse paneelsessiooni enam-vähem 450 osalejalt ning igapäevased digitaalsed klubi-kohtumised laiemat huvi pakkunud teemadel (põlisrahvaste teadmisi viisid, ulme ja tulevikukujutelmad, poliitikute nõustamine, keskkonnaõiglus, soouuringud keskkonnahumanitaarias, ajaskaalad, rass, kliimamuutused, energia, õpetamine, pandeemia, sinine humanitaaria, aga ka karjäärade ja institutsioonidega seotud jututoad doktorantidele ning ajakirjade ja institutsioonide tutvustused).³ Kuna osalejaid oli kõigest võimalikest ajavöönditest, siis rohkearvulise konverentsi tunnet ei tekkinud. Peavalu oli aga minul kui programmi koostajal, sest igale kõnelejale tuli leida lisaks sobivale sisulisele kontekstile ka sobiv vööndiaeg.

Balti regiooni keskkonnahumanitaaria kaardistamiseks sobivad hästi BALTEHUMSId ehk Balti keskkonnahumanitaaria ja -sotsiaalteaduste konverentsid, millest esimene toimus 8.–9. oktoobril 2018 Riias Läti Ülikoolis ning teine pärast korduvat edasilükkamist digivormis Tallinna Ülikoolis 1.–2. novembril 2021.⁴ Esialgu vaid väikese koosviibi-

---

2 Tsitaat konverentsikutsungi tekstist.

3 Need teemad ja üldine poliitiline hoiak joonistuvad selgelt välja ka ilmunud käsiraamatutes ja kogumikes. Huvilised võivad vaadata järgmisi: Heise, Christensen ja Niemann 2017; Adamson ja Davis 2018; Oppermann ja Iovino 2017; Cohen ja Foote 2021. Siitki nähtub, et postkoloniaalseid põhimõtteid jutlustaval keskkonnahumanitaarial on veel pikk tee minna, et kaasata oma projektidesse ka teadlasi, kes pärinevad regioonidest, kus intellektuaalne vasakpoolsus on ajaloolistel põhjustel nõrk.

4 BALTEHUMS I korraldusmeeskonda kuulusid: Kati Lindström (Rootsi Kuninglik Tehnikaülikool), Anna Zariņa ja Kristine Abolina (Läti Ülikool) ning Kadri Tüür ja Ulrike Plath (Tallinna Ülikool); BALTEHUMS II peakorraldajaks oli Kati Lindström, keda aitasid Kadri Tüür, Joonas Plaan, Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja teised KAJAKU liikmed ning Saara Mildeberg. Suur tänu Kaunase Tehnikaülikooli rühmale, mis algselt plaanitud füüsilise konverentsi korraldamisega palju vaeva nägi.

misena mõeldud BALTEHUMS tõi 2018. aastal kohale 98 osalejat ning ettekandeid kolmes paralleelsessioonis ja 2021. aastal koguni 150 osalejat (kõnelejaid oli vähem), seda hoolimata mitmekordsest edasilükkamisest ja digitaalsest formaadist. Erinevalt STREAMSist, mille eesmärk oli pigem akadeemilise territooriumi hõivamine ja keskkonnahumanitaaria akadeemiline enesekehtestamine, on BALTEHUMSi konverentsid algusest peale rõhunud kollegiaalsusele, ühisele uudishimule ja kogukonna ülesehitamisele. Konverentsid on olnud ühisrahastatud mitmete piirkonnas tegutsevate suurte projektide poolt Tallinna ja Tartu Ülikoolis, Riia Ülikoolis, Rootsi Kuninglikus Tehnikaülikoolis, Rachel Carsoni Keskuses Saksamaal ning programmikomiteesse on kuulunud liikmeid kogu piirkonnast. Kui me 2018. aastal esialgu kujutasime korraldajatena ette vaid kolme Balti riigi põhist konverentsi, siis selgus, et ka paljud Soome, Rootsi ja Venemaa teadlased näevad end Balti regiooni osana.

Balti regiooni keskkonnahumanitaaria juured ei ole rangelt angloameerika traditsioonis, ehkki ka selle mõju näiteks ökokriitikas ja keskkonnaajaloos on olnud tugev. Konverentse hoiab koos pigem huvi geograafilise regiooni ja keskkonna vastu, mitte niivõrd maailmavaateline ja poliitiline ühtsus. Seetõttu on ka teemade ja erialade ring mõneti laiem kui STREAMSis, hoolimata oma regionaalsest piiritletusest. Kui rahvusvaheline keskkonnahumanitaaria on rõhutatult post-distsiplinaarne, siis BALTEHUMSi ettekanded on valdavalt mingi distsiplinaarse traditsiooni põhised. Tähtis koht on siin kirjanduse ja ajaloo kõrval olnud geograafial, folkloristikal, arheoloogial, sotsioloogial, arhitektuuril ja semiootikal. Erinevusi on siin ka Balti riikide vahel: kui Eestist on enim delegaate lähtunud ajaloost, kirjandusest ja semiootikast, siis Lätis on suurem geograafia, filosoofia ja kunsti osakaal ning Leedus tugev sotsiaalteaduste ja tuumaenergia uuringute huvi. Globaalsele keskkonnahumanitaariale tunnuslikud teemad, nagu õiglase üleminek, aktivism, kliimakriis, looduskaitse ja postsovetliku maailma keskkonnaprobleemid on loomulik osa ka Balti regiooni keskkonnahumanitaariast, ent inimesejärgne (*posthuman*) keskkonnahumanitaaria on seni jäänud Skandinaavia teadlaste pärusmaaks. BALTEHUMS I oli silmiavav paljudele, kes seni oma distsiplinaarsetes kastides üksinda tööd teinud olid, ja rõõm kohtuda inimestega, kes sarnaseid teemasid sarnases piirkonnas arutavad, on selle konverentsisarja süda.

Ka BALTEHUMSi programmis on toimunud omamoodi nihe, mida võiks isegi nimetada postkoloniaalseks. Utreeritult võib öelda, et 1990. aastatel oli lääne (eriti Ameerika) teadlaste poolne nõukogude ajaloo kirjutus tihti ideoloogiline ja skemaatiline, kus kõik sündmused olid paratamatu märk sellest, et Nõukogude Liit on määratud hukule. 1990. aastate rohelisest revolutsioonist laetud pilk nägi Nõukogude Liidus meelsasti vaid keskkonnavaenulikke nähtusi ja ideoloogilistest veendumustest sündinud keskkonnakuritegusid, samal ajal kui muud keskkonnaajaloo aspektid jäid

tähelepanuta. Seoses sotsiaalse, keskkonna- ja igapäevaelu ajaloo tugeva arenguga ei huvita aga ajaloolasi enam ainult parteikongressid ja KGB, vaid ka see, kuidas tavaline inimene elas ja kuidas looduskaitsega ikkagi tegelikult oli. Sellist pööret on aimata ka BALTEHUMSi ettekannetes, kus kõikide erialade esindajad on järjest enam pööranud tähelepanu Nõukogude perioodi argielu keskkonnakasutusele ja 1990. aastate eelsele keskkonnakaitsele, aga ka nende arengule pärast Nõukogude Liidu lagunemist ja eel- loole enne okupeerimist.

BALTEHUMS II ühe plenaarsineja professor Kate Browni ettekanne Nõukogude Liidu linnaaiandusest oli üks näide sellest, kuidas 1990. aastate varjust väljuda. Browni huvitab jätkusuutlik linnaaiandus ja potipõllundus riigis, kus ideoloogiliselt võttes peaks olema lubatud vaid kolhoosi- ja sovhoosimajandus. Tema ajaloo keskmes on väikesed inimesed, kes ajavad näpud ja juured mulda oma vaikel moel, mida suurte nõukogude kollektiviseerimise, tööstuse ja progressi ning repressioonide narratiivide vahel tihti ei märka. Teatud mõttes on see loogiline ja argisem jätk Browni raamatule „Manual for Survival: a Chernobyl Guide to the Future“ („Ellujääja käsiraamat“, 2019), milles figureerivad Tšornobõli katastroofi piirkonna inimeste ellujäämistaktikad. Teine plenaarsineja, Michael Loader, kõneles keskkonnaprotestidest Pļaviņase hüdroelekt- rijaama tammi ehitamise ümber Lätis 1950. aastate teisel poolel – ajal, mil suure osa teadlaste arvates Nõukogude Liidus keskkondlust ei olnudki. Samamoodi vaatavad BALTEHUMSi ettekanded ideoloogilise kardina taha ja küsivad: milline on olnud metsa kaitse? Loomakaitse? Kuidas tööstust arendati ja millised olid reaalsed võimalused looduse kaitseks? Kuidas inimesed keskkonnaga suhestusid nõukogude ajal, aga ka enne ja pärast seda? Milline oli kliima? Võrreldes globaalse keskkonnanhumanitaariaga võib öelda, et Balti regioonis ollakse palju allikapõhisemad ja empiirilisemad, isegi kui tegemist on kontseptuaalselt filosoofiliste või semiootiliste ettekannetega, ja esileker- kiv pilt inimese ja keskkonna suhetest Balti regioonis on mitmekülgne ning inspireeriv.

Allikad

Adamson, Joni ja Michael Davis. 2018. *Humanities for the Environment: Integrating Knowledge, Forging New Constellations of Practice*. Routledge Environmental Humanities Series. <https://www.routledge.com/Humanities-for-the-Environment-Integrating-knowledge-forging-new-constellations/Adamson-Davis/p/book/9781138612518>; <https://doi.org/10.4324/9781315642659>.

Brown, Kate 2019. *Manual for Survival: a Chernobyl Guide to the future*. W. W. Norton & Company.

Cohen, Jeffrey Jerome ja Stephanie Foote, toim. 2021. *The Cambridge Companion to Environmental Humanities*. Cambridge Companions to Literature. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009039369>.

Emmett, Robert S. ja David E. Nye. 2017. *The Environmental Humanities: A Critical Introduction*. Cambridge, MA: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/10629.001.0001>.

Heise, Ursula K., Jon Christensen ja Michelle Niemann, toim. 2017. *The Routledge Companion to the Environmental Humanities*. London: Routledge, Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9781315766355>.

O’Gorman, Emily jt. 2019. „Teaching the Environmental Humanities.“ – *Environmental Humanities* 11 (2): 427–460. <https://doi.org/10.1215/22011919-7754545>.

Oppermann, Serpil ja Serenella Iovino, toim. 2017. *Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene, Intersections*. Rowman and Littlefield International.

Kati Lindström – PhD, semiootika, antropoloogia, keskkonnaajaloo ja geograafia taustaga keskkonnahumanitaar, keda huvitab isiklike väärtushinnangute, suure poliitika ja keskkonna omavaheline põimumine loodus- ja kultuuripärandikaitstes. Ta on töötanud Eesti, Jaapani ja Antarktika ainesega. Kati Lindström on Euroopa Keskkonnaajaloo Assotsiatsiooni Balti riikide esindaja ning seniste BALTEHUMSi konverentside peakorraldaja.

Roheliste rattaretked aastail 1988–1993

Tambet Muide

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22117>

1987. aastal avalikkuses lahvatanud nn fosforiidisõda on saanud üldlevinud osaks narratiivides, mis jutustavad Eesti taasiseseisvumisest. See pani aluse iseseisvumisperioodile omastele massiliikumistele ning ka režiimivastasele kriitikale, mis mängis olulist rolli Eesti lahkumisel Nõukogude Liidust. Samalaadsed keskkonnaliikumised tekkisid samal ajal ka mujal Nõukogude Liidus. Näiteks põhjustas 1986. aastal Lätis rahulolematust Daugavpilsis planeeritav hüdroelektrijaam, Leedus samal aastal naftapuurimine ning kaks aastat hiljem Ignalina tuumajaama laiendamine (Liivik 2018, 124). Tuumaenergia vastane liikumine sai 1987. aastast pärast Tšornobõli katastroofi hoo sisse ka Ukrainas ning Venemaal (Dawson 1996, 66–76, 99–100). Matthew Auer, kes 1990. aastatel Eesti keskkonnaliikumisi uuris, on osutanud, et Nõukogude Liidu kokkuvõtteajal ning sellele järgnenud aastatel oli laialt levinud arusaam, et Ida-Euroopa 1980. aastate keskkonnaliikumised olid nii-öelda poliitkorrektsed fassaadid, mille taha peideti rahvuslikud püüdlused (Auer 1998, 659). Auer ise vaidleb sellele vastu, väites, et vähemasti Eesti puhul ei saa keskkondlikku osa revolutsioonilisest tervikust eraldada (Auer 1998, 671).

Fosforiidisõja tuules said alguse ka siiani kestvad Roheliste rattaretked ning nii retkedest tehtud fotod, filmiklipid kui ka esimestest retkedest osavõtnute mälestused kõnelevad rohkesti keskkonnaprobleemidest nii Nõukogude majanduse kui ka selle sõjaväe tegevuse tagajärjel. Roheliste rattaretkedest on nende 25. sünnipäeva puhul raamatu koostanud Helen Arusoo (2013). Projekti „Külma sõja rannikud“ raames intervjuerisin 2020. aasta sügistalvel Roheliste rattaretkede korraldajaid Aarne Valmist, Peep Veedlat, Valdur Lahtveed ning mitut retkeil osalenut.

Jalgratta ja ka rattaretkede ajalugu Eestis on sadakond aastat Roheliste retkedest vanem: need sõiduriistad hakkasid siinkandis märkimisväärselt levima 1880. aastate teisel poolel ning üheks oluliseks verstapostiks võib pidada 1888. aastat, kui asutati ratturite seltsid Tartus ja Tallinnas. Seda oli omakorda inspireerinud Riia jalgratturite seltsi asutamine 1886. aastal. Jalgratta üheks põhifunktsiooniks kodanlikus linnakultuuris sai toona turism ehk sõidud looduskaunitesse paikadesse linna ümbruses. Euroopa rattaseltsid panid suurt rõhku ratturistidele vajaliku taristu, seadusandluse ja sotsiaalse võrgustiku loomiseks, mis võimaldas võtta ette ka pikemaid retki teis-

---

Artikli valmimist on toetanud TAU19171 „Külma sõja rannikud“ ning PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“.

tesse koduriigi piirkondadesse ning isegi teistesse riikidesse (Oldenzel ja Hård 2013, ptk 4). Jalgratas tegi linnast välja jääva maastiku ligipääsetavaks ning pakkus romantilist, isegi rahvusromantilist loodusekogemust. Seega kandis jalgrattakultuur endas juba sünnihetkel tugevat seost loodusega, mille kaudu kujunes ning kujundati tugevat seost kaugema ümbruse – kodumaaga. Looduse ja kodumaa kõrval mängis varases rattakultuuris üliolulist rolli ka jalgratta uudsusest põhjustatud modernisustunnetus ning hinnast tulenev elitaarsus.

Suured seltsid ja võidusõidud hääbusid 20. sajandi algusaastatel, kui jalgrattast sai argine sõiduriist. Rattaretked siiski jätkusid. 1920. aastate lõpust tõusid need taas rohkem esile ja 1930. aastate lõpuks olid jalgrattamatkad küllaltki levinud osa just noorsoole suunatud matkakultuurist. Näiteks kasutati rattamatku noorkotkaste militaar-patriootlikus kasvatuses (Postimees 1936; Järva Teataja 1936). Nõukogude ajal need organisatsioonid suleti, kuid nende asemele loodud riiklikult kontrollitud noorteorganisatsioonid, iseäranis pioneerid, jätkasid matkamist. 1950. aastate lõpust muutusid jalgrattad varasemast kättesaadavamaks ning neid hakkasid üha enam kasutama just koolilapsed, mistõttu sagesid rattaretked iseäranis kooliealiste seas.

Idee, et jalgratas võiks olla tervislik alternatiiv autodele, hakkas Eestisse jõudma iseseisvuse taastamise järel 1990. aastate alguses, kui autode hulga kiire kasv tõstis esile autostumise pahupoole ning kohalikud keskkonnaliikumisega seotud inimesed nägid oma silmaga Kopenhaagenit ja teisi rattarikka liiklusega linnu.¹ 15. novembril 1991 toimus Tallinna Linnavalitsuse ees ilmselt Eesti esimene rattaliikluse olukorra parandamist nõudev protestiaktsioon; teine selline miiting peeti juba 1992. aasta Roheliste rattaretkete raames (Kuidas elad 1992, 2; 10).

Roheliste rattaretkede ühe initsiaatori Valdur Lahtvee sõnul valiti liikumisvahendiks just jalgratas, kuna sellega näeb palju ning pääseb kõikjale ligi. Roheliste rattaretked said alguse 1988. aasta kevadel, kui grupp keskkonnaaktiviste korraldas fosforiidisõja tuules jalgrattaretkete „Kuidas elad, Virumaa?“, mille eesmärk oli külastada planeeritud fosforiidikaevanduste alasid. Lisaks sooviti tutvuda teistegi piirkonda vaevavate keskkonnaprobleemidega, nagu näiteks Kunda linna tsemenditehase tolm või Tapa sõjaväelennuvälja saastatud kaevuvesi, mis retkeliste silme all põlema pandi. Korraldajad, kes ootasid osalema paarikümmend, parimal juhul paarisada inimest, olid tabanud väljakuulutatud eesmärkidega ühiskondlikku närvi ja matkama tuli umbes 1500 osalejat. Seetõttu otsustati retke korrata ka järgmisel aastal, minnes seekord Ida-Virumaale. Retk „Kuhu lähed, Virumaa?“ koondas juba 3000 ratturit. Küllastati põlevkivikaevanduste pahupidi pööratud maastikke ning tutvuti Narva elektriijaama kesk-

¹ Valdur Lahtvee intervjuu autorile 17.11.2020, salvestis ja litereering autori valduses.

konnamõjudega, aga huvi pakkus ka piirkonna venekeelsus ning võimalik venemeel-
sus. Muuhulgas õnnestus läbi sõita suletud Sillamäe linnast (Arusoo 2013, 10–19).

1990. aasta matk kandis nime „Mida varjad, Kõrvemaa?“. „Kõrvemaa soode ja
rabade vahel asus polügoon, mida Vene sõjavägi kasutas lahingurelvade harjutus-
paigana, lennukilt pommide heitmiseks ning mürskude ja granaatide loopimiseks
Tammsaare kaunitele maastikele,“ kirjutab Arusoo (2013, 22). Vaatamata ürituse usuta-
vasti ilmsele opositsioonilisusele andis sõjaväe juhtkond Tallinnas korraldajatele loa
polügoonile siseneda ning isegi telke retkel kasutamiseks. Kohalik Tapa väeosa tegi
aga katset rattureid takistada. Polügooni piiril ootasid matkajaid kinnine tõkkepuu ja
relvastatud sõdurid. Valdur Lahtvee meenutab, et kuna nende teada polnud luba sise-
neda Tallinnast tühistatud, lõigati tõkkepuu mootorsaega tükkideks „ja need automaa-
turid, poisid, kes seal tõkkepuu juures valves olid, need kehtasid õlgu, et meil tulistada
käsku pole, ja siis me saime kõik rahulikult sisse sõita“.² Samasugune sündmuste käik
kordus teistes kontrollpunktides. Hiljem tuli retkelistele kitsast teed blokeerides vastu
kaks soomukit. Retke osalised, kes olid nagu eelmistelgi retkedel põhiosas noorukid,
ronisid nähtavasti spontaanselt soomukite otsa ning nurjasid sellega ratturite hirmu-
tamise katse (Arusoo 2013, 22–25).

1991. aastal retke ei toimunud, kuna eestvedajad olid hõivatud teise keskkonna-
ürituse, Peipsi ääres toimunud Ecotopia rahvusvahelise noortelaagri korraldamisega.
1992. aasta maikuu toimus retk „Kuidas elad, Harjumaa?“. Retkel tutvuti saastatuse
poolest kurikuulsa Maardu linna ja selle ümbrusega ja käidi Tallinnas, kus Vabaduse
väljakul peeti jalgratta-minifestival „Tallinn jalgrattalinnaks“. Viimasel päeval oli kavas
sõjaväebaasi okastraattõkete eemaldamine ning miiting Paldiskis „Võõrväed Eestist
välja“ (Kuidas elad 1992, 2). Okastraadi eemaldamine oli keskkonnaaktivistidele
varemgi edu toonud. Lahtvee rääkis, et 1989. aasta suvel korraldas Roheline liikumine
Käsmu lähistel okastraadi kokkukorjamise aktsiooni – kohale tulnud rahvas kogus
metsloomade kaitse ettekäändel päeva jooksul kokku seitsme kilomeetri ulatuses ran-
nikule paigaldatud okastraati, kusjuures algselt loodeti koristada üks kilomeeter. Laht-
vee meenutas veel, et järgmisel aastal jõuti nii kaugele, et lisaks keskkonnaaktivisti-
dele korjas traati kokku ka piirivalve ise.³

Paldiski oli aga 1992. aastal seal endiselt asunud õppetuumareaktori ettekäändel
avalikkusele suletud linn, seda vaatamata Ülemnõukogu sama aasta jaanuaris vastu
võetud otsusele, mis sellised erirežiimid juriidiliselt lõpetas (Riigi Teataja, 1992). Ratta-
retke korraldajatel puudus viimase hetkeni plaan, kuidas linna sisse pääseda. Äsja oli
piirkonda püüdnud edutult siseneda Eesti Vabariigi välisminister Jaan Manitski ning ka

2 Valdur Lahtvee intervjuu autorile 17.11.2020, salvestis ja litereering autori valduses.

3 Valdur Lahtvee intervjuu autorile 17.11.2020, salvestis ja litereering autori valduses.

Põlev kaevuvesi Tapal. Foto: Kalju Siitka 1988.

Gaasimaskides ratturid. Foto: Kuido Musten 1988.

Retkelised Kunda tsemendivabriku taustal.
Foto: Andrus Lehtmets 1988.

retke korraldajate taotlusele öeldi ära.⁴ Teise matkapäeva õhtul käis peakorraldaja Aarne Valmis koos retke brošüüris „sõjanduskonsultandiks“ tituleeritud Jüri Liimiga (Kuidas elad 1992, 11) olukorda hindamas („Ja luurasime seal liivaluidete vahel nii sõna otseses mõttes, luurasime nii kõhuli.“⁵) Valmis ja Liim jõudsid järeldusele, et kõige tõenäolisem on piirkonda sisse saada poolsaare läänepoolse ranniku äärset teed pidi. „Lahinguplaani“ järgi pidi umbes pool ligi 2300-pealisest retkest sõitma peaväravasse ning nõudma sissepääsu, samal ajal kui teine pool püüab piirkonda lääne poolt siseneda (Arusoo 2013, 26–29).

Valmis ütleb intervjuus, et plaan jäi hommikuni üksnes tema ja Liimi teada, kusjuures ta on üpris veendunud, et kaks noormeest, kes temaga veel õhtul sõbrustasid ja liig agaralt abi pakkusid, olid Nõukogude armee läkitatud spioonid. Noormeestele rääkis Valmis, et plaan on minna peavärava juurde, seal valjuhäälselt sissepääsu nõuda ning samal ajal püüda mõnesaja meetri kauguselt paremalt ja vasemalt sisse tungida. Kas tegemist oli tõepoolest spioonidega, on praegu raske tuvastada, aga järgmisel päeval oli peavärava juurde koondatud imposantne sõjaväeline jõud, samal ajal kui läänerrannikult lähenev retkepool sai takistamatult asuda okastraattõket kõrvaldama ning linna poole sõitma. Peep Veedla meenutab, et ühel hetkel saabus aia juurde bussitais ohvitser, kes retkeliste alale sisenemist edutult takistada püüdis: „Ajased käed laiali, et olge nüüd inimesed, olge kultuursed, eks ju. Et kus te nüüd tungite niimoodi sisse siis. Aga noh, me ei olnud kultuursed.“⁶ Kui grupp rattureid saabus peavärava poole ka Paldiski poolt, otsustas sõjavägi värava viimaks avada (Arusoo 2013, 26–29).

Paldiski „vallutamine“ leidis küllaltki elavat vastukaja. Näiteks avaldas rootsieestlaste ajaleht Eesti Päevaleht sündmusest kaks esikaanelugu (Muuli 1992; Västriku 1992) ning Venemaa välisministeerium esitas Eesti Moskva saatkonnale protesti (Muuli 1992). Rattaretk tuli põgusalt arutlusele ka Ülemnõukogus, kus nõukogudemeelsed saadikud Vladimir Lebedev ja Nikolai Aksinin raamistasid sündmust vägivalla õhutamise ja provokatsioonina (Stenogramm 1992).

Järgmisel aastal püüdis Rohelised Paldiski edu korrata Petserimaal. Planeeriti taas sõjakavalusega ületada Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vaheline kontrolljoon, jõuda retkega Petserisse ning markeerida Eesti Vabariigi Tartu Rahu järgne piir. Siinkohal astuti aga liiga julgelt diplomaatilisele konnasilmale ning ilmselt hoiatati vastavaid Vene ametkondi Eesti vastavate ametkondade poolt. Piirile toodi suur hulk lisavägesid, selle kohal tiirutas helikopter ning planeeritud piiriületuskohtades oota-

---

4 Arusoo koostatud raamatus öeldakse Aarne Valmise suu läbi, et luba küsida polnud mõtet, kuid intervjuust Valdur Lahtveega ilmneb, et luba küsiti siiski alati.

5 Aarne Valmise intervjuu autorile 8.12.2020, salvestis ja litereering autori valduses.

6 Peep Veedla intervjuu autorile 3.11.2020, salvestis ja litereering autori valduses.

Paldiski vallutamise läbirääkimised. Foto: MTÜ Roheliste Rattaretked 1992.

sid rattureid okastraat või koertega valvurid. Lisaks muudeti vahetult enne retke ka Venemaale sisenemise tingimusi senisest rangemaks. Võiduka vallutusretke asemel korraldati meelevaldused kontrollpunktides. (Arusoo 2013, 30–33.)

Roheliste rattaretked kujutavad endast ühest küljest pikkade traditsioonidega formaati: põhiliselt noortest koosneva grupiga sõidetakse – võiks öelda, et kasvatuslikel eesmärkidel – kodumaaga tutvuma, kusjuures erilist tähelepanu pööratakse loodusele ning selle ilule. Teisalt tõid Rohelised rattaretke formaati innovatsiooni – lisaks looduskaunistele ning kultuuriloolistele kohtadele tutvuti problemaatiliste, inetute, saastatud kaevandus-, tööstus- ja militaarmaastikega, mis on justkui kohatud ja ebamoraalsed.

„Kodumaa“ või „eestlaste maa“ mõiste oli teine oluline tööriist Roheliste rattaretkede arsenalis. Näiteks Peep Veedla sõnul oli Roheliste seisukoht vaidlustes sõjaväelastega Paldiskis, et neil on eestlastena õigus Eesti Vabariigi territooriumil vabalt liikuda ning „oma maad näha“.⁷ Kuigi selliseid seisukohti mujal sedavõrd selgelt ei väljendatud, oli Roheliste rattaretkedele ometi kombeks siseneda just piirkondadesse, kuhu ligipääs oli tavaoludes piiratud – Paldiski piirkonna kõrval käidi 1989. aastal ka Sillamäe suletud linnas ja Aa rannas piiritsoonis, 1990. aastal Kõrvemaa polügoonil ning 1993. aastal püüti pääseda ka teisele poole kontrolljoont Petserimaal. Tunnetuslikult sarnane oli ka Narva külastamine 1989. aastal, kus rahvuslikult meelestatud suur seltskond sisenes venekeelsesse ja eeldatavasti ka -meelsesse piirilinna. Sellest paistab, et Roheliste rattaretked tegelesid keskkonnateemadega paralleelselt ka Eesti rahvusliku territooriumi sümboolse tagasivallutamisega. Sellega, et retkelised ühe või teise piirkonnaga tutvuma tulid, tunnistati see osaks kodumaast ning seeläbi kinnitati ka selle kuulumist Eesti Vabariigi koosseisu.

Valdur Lahtvee väidab, et 1990. aastate alguseks oli keskkonnaaktivistide olulisim tegevus teostada järelevalvet, kuna riik ei olnud alati võimeline seda ise tegema. Näiteks kaardistati lahkunud Nõukogude sõjaväe reostuskohtasid ning võideldi illegaalse jäätmeaubandusega.⁸ Massidemonstratsioonid keskkonnakaitse eesmärgil olid oma aja ära elanud.

Allikad:

Arusoo, Helen, toim. 2013. *Roheliste rattaretked* 25. Tallinn: Looduse Raamatukogu.

Auer, Matthew R. 1998. „Environmentalism and Estonia's independence movement.“ – *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 26 (4): 659–676.

7 Peep Veedla intervjuu autorile 3.11.2020, salvestis ja litereering autori valduses.

8 Valdur Lahtvee intervjuu autorile 17.11.2020, salvestis ja litereering autori valduses.

Dawson, Jane I. 1996. *Eco-Nationalism: Anti-nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*. Durham ja London: Duke University Press.

Järva Teataja. 1936. „Noorkotkad jalgrattamatkal.“ 3. juuli.

Kuidas elad, Harjumaa? Roheliste 4. jalgrattaretk 15.–17. mail, 1992. 1992. Spin Press.

Liivik, Olev. 2018. „Glasnost Policy Reaching Estonia: Fear and Hope in the Protest Letters of Estonian Residents during the Campaign against the Phosphorite Mines in 1987.“ – *The Baltic States and the End of the Cold War*, toimetanud Kaarel Piirimäe ja Olaf Mertelsmann. Berlin: Peter Lang.

Muuli, Kalle. 1992. „Roheliste üllatusüritus: Retk Paldiskisse põhjustas Venemaa protesti Moskvast.“ – *Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet*, 27. mai.

Oldenziel, Ruth; Hård, Mikael. 2013. *Consumers, Tinkerers, Rebels: The People Who Shaped Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan UK.

Postimees. 1936. „Ringi ümber kodumaa.“ 30. märts.

Riigi Teataja, akt 13076491. 1992. „Eesti Vabariigi territooriumil endise NSV Liidu relvajõudude halduses olevate hoonete, rajatiste, relvastuse, lahingutehnika, varustuse ja muu vara Eesti Vabariigi omandiks kuulutamise kohta. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus, vastu võetud 23.1.1992.“ www.riigiteataja.ee/akt/13076491.

Stenogramm. 1992. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu XII koosseis, 74. istungjärg, 3. istung, Kolmapäev, 20.05.1992, 10:00.

Västrik, Riho. 1992. „Ratturite „vallutusretk“ Paldiskisse: „Haiget vene lövi“ sikutati sabast...“ – *Eesti Päevaleht = Estniska Dagbladet*, 17. juuni.

Tambet Muide – MA, ajalootaustaga sotsioloogiadoktorant Tartu Ülikoolis, kes uurib praegu Eesti transpordisüsteemi moderniseerumise ajalugu projekti „Eesti energia-, transpordi- ja telekommunikatsioonisüsteemide ümberkujundamine Teise Suure Siirde lävel“ raames. Oma varasemas uurimistöös on ta tegelenud peaaesjalikult Eesti jalgrattakultuuri ajalooga.

E-post: [tambet.muide\[at\]gmail.com](mailto:tambet.muide@gmail.com)

METHIS. STUDIA HUMANIORA ESTONICA on Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi ning Eesti Kirjandusmuuseumi ühisväljaanne. Ajakirjas avaldatakse humanitaarteaduslikke originaaluurimusi, peamiselt kirjandus-, kultuuri- ja teatriteaduse alal.

Ajakiri ilmub temaatiliste erinumbrina, millele lisandub kuni kolm vabateemalist artiklit. Ajakiri ilmub eesti ja/või inglise keeles. Artiklitele on lisatud lühiteesid, märksõnad ja pikem kokkuvõte inglise/eesti keeles.

Rubriigid: ARTIKLID ja Vabaartikkel, MANIFEST (programmiline essee), TEOORIAVAHENDUS (erialase teoreetilise artikli tõlge ja saatesõna), ARVUSTUS (ülevaateartikkel erialakirjandusest), ARUTELU (arvustus ja vastus), ARHIIVILEID (kommenteeritud allikapublikatsioon), INTERVJUU ja VARIA. Igas numbris ilmub valikuliselt kaks kuni kolm rubriiki.

JÄRGMISENA:

Methis, nr 31/32, Translation and multilingualism in the history of translated literature (koostamisel)

Koostajad: Daniele Monticelli (daniele.monticelli@tlu), Maris Saagpakk (maris.saagpakk@tlu.ee), Anna Verschik (anna.verschik@tlu.ee)

KAASTÖÖ VORMISTUS – aluseks on Chicago Style, vormistusjuhendid: 1) eesti k, vt <http://www.methis.ee/autoritele/vormistusjuhend>.

Artikli maht – kuni 20 lk (à 1800 tm); Times New Roman; reavahe 1,5; lõikude eristus: taandrida

Teesid/Abstract (lühikokkuvõte artikli alguses) – kuni 75 sõna

Märksõnad/Keywords – 4 kuni 6, vt „Eesti märksõnastik“ – <https://ems.elnet.ee>

Kokkuvõte/Summary – eesti/inglise keeles – 750 sõna

Autorituvustus/CV – inglise ja eesti keeles

Viitamine – sulgudes teksti sees (Andresen 1926, 18)

Tsitaadid – jutumärkides; pikemad kui 3 rida eraldi lõiguna, jutumärkideta

Eesnimed – esimest korda välja kirjutatud, edaspidi üldjuhul perekonnanimi

Allikad/References

[raamat:] Alver, Betti. 1966. *Tähetund* [Hour of the Stars]. Tallinn: Eesti Raamat.

[peatükk raamatust:] Godard, Barbara. 1990. „Theorizing Feminist Discourse/Translation.“ In *Translation, History and Culture*, edited by Susan Bassnett and Anthony Lefevere, 87–96. London: Pinter.

[ajakirjaartikkel:] Õispuu, Jaan. 2003. „Karjala kirjandus ja keelepoliitika.“ – *Keel ja Kirjandus* 46 (7): 509–530.

[e-andmebaas:] Postcolonial Web. <http://www.postcolonialweb.org> (vaadatud 24. novembril 2017).

Kaastööd avaldatakse positiivse eelretsensiooni korral.

JÄRGMINE:

Mitmekeelsuse ja tõlkimise erinumber

- mitmekeelsuse tõlkimisest kirjandusteaduse, tõlketeaduse ja sotsiolingvistika vaatenurgast
- mitmekeelsuse tõlkimisviisidest inglise, saksa, rootsi ja leedu keeles
- Baltisaksa kirjanduse mitmekeelsusest eestikeelsetes tõlgetes
- venekeelsetest väljenditest ukraina kirjanduse ingliskeelsetes tõlgetes
- enesetõlgete näidetest postkoloniaalses kirjanduses
- mitmekeelsuse tõlkimisest ajaloolises perspektiivis
- mitmekeelsusest tõlkijate vaatenurgast
- Ilmar Laabanist eesti luule tõlkijana

ISBN 978-9916-27-112-4

9 789916 271124

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus